

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FILOSOFICKÁ FAKULTA

- Ústav světových dějin -

DIPLOMOVÁ PRÁCE

*Demografické proměny v Bosně a Hercegovině v 90. letech  
minulého století*

*Nucená migrace a její prostorové dopady*

autor: Ondřej ŽÍLA, V. ročník historie/geografie

vedoucí: doc. PhDr. Jan PELIKÁN, CSc.

Praha 2007

Za pomoc při vedení práce a za tříbení názorů na historii děkuji  
panu doc. PhDr. Janu Pelikánovi, CSc.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval sám a s použitím pouze uvedených materiálů.

V Praze

13.9.2007

Adrián Kubiš

<b>ÚVOD</b> .....	<b>5</b>
1.1 Cíle práce.....	6
1.2 Hypotézy práce.....	7
1.3 Metody práce.....	8
1.4 Teoreticko-metodologický základ výzkumu .....	9
1.4.1 Teoretický aspekt nucených migrací.....	9
1.4.2 Pojem uprchlík a „vnitřní“ uprchlík .....	11
1.4.3 Literatura, pramenná báze a stav bádání o demografické situaci v Bosně a Hercegovině .....	12
1.4.3.1 Stav současné demografie v jihoslovanském prostoru.....	12
1.4.3.2 Česká historiografie.....	15
1.4.3.3 Literatura západní provenience .....	15
1.4.4 Charakteristika statistik zabývající se demografickou situací v Bosně a Hercegovině .....	18
<b>2. Etnická struktura obyvatelstva Bosny a Hercegoviny v letech 1948 – 1981</b> .....	<b>22</b>
Jednotlivé aspekty ovlivňující etnicko-demografické proměny národnostní struktury na prostoru Bosny a Hercegoviny .....	22
2.1 Odlišné postoje jednotlivých národností Bosny a Hercegoviny v interpretaci válečných ztrát.....	22
2.2 Společenské a ekonomické změny po druhé světové válce a jejich vliv na etnicko-demografické proměny národnostní struktury na prostoru Bosny a Hercegoviny.....	30
2.3 Vliv jednotlivých demografických procesů na etnicko-demografické proměny národnostní struktury na prostoru Bosny a Hercegoviny .....	34
2.3.1 Přírozený pohyb obyvatel Bosny a Hercegoviny .....	34
2.3.2 Územní pohyb obyvatel Bosny a Hercegoviny .....	37
2.3.2.1 Vnitřní migrace .....	37
2.3.2.2 Vnější migrace.....	38
2.3.2.3 Směry a intenzita pohybů .....	39
2.3.2.4 Důsledky migrace.....	42
2.3.3 Muslimové a jejich kategorizace v průběhu sčítání 1948 - 1981 .....	42
2.3.3.1 Sčítání roku 1953 .....	43
2.3.3.2 Sčítání roku 1961 .....	45
2.3.3.3 Sčítání roku 1971 .....	48
2.3.3.4 Sčítání 1981 .....	50
<b>3. Proměna etnické struktury Bosny a Hercegoviny na základě dopadu řešených obecných trendů demografických a jiných aspektů</b> .....	<b>52</b>
3.1 Obyvatelstvo a jeho prostor.....	54
3.1.1 Muslimský prostor.....	55
3.1.2 Srbský prostor .....	56
3.1.3 Chorvatský prostor .....	57
3.2 Celkové proměny etnického klíče geografického prostoru Bosny a Hercegoviny ..	57
3.2.1 Proměna národnostní struktury v letech 1971- 1991 .....	58
<b>4. Etno-demografická situace v Bosně a Hercegovině v roce 1991</b> .....	<b>60</b>
4.1 Proměna teritoriální struktury a počtu sídel ve vztahu k roku 1991 .....	61
<b>5. Důsledky válečných událostí na demografický stav země</b> .....	<b>64</b>
5.1 Odhady počtu obětí bosenského konfliktu a jejich interpretace .....	64
5.1.1 Bosňácké odhady.....	67
5.1.2 Srbské odhady .....	70
5.1.3 Chorvatské odhady .....	70
5.1.4 Odhady počtu obětí v západní literatuře .....	72

5.1.5	Odhady počtu obětí dle Haagu .....	73
5.2	Současný možný počet obyvatel Bosny a Hercegoviny a jeho interpretace .....	75
<b>6.</b>	<b>Dopady nucených migračních pohybů na demografický a etnický stav země .....</b>	<b>78</b>
6.1	Příčiny nucených migrací .....	78
6.2	Síla (objem) nucených migrací .....	79
6.3	Teoretický rámec pro návrat uprchlíků v daytonské mírové dohodě .....	79
6.4	Návratnost, ukončený či neukončený proces? .....	85
6.5	Mechanismy pro návrat .....	86
6.6	Překážky k úspěšnému návratu .....	87
6.6.1	Ekonomické a sociální překážky .....	88
6.6.2	Politické překážky (politika nacionalistických stran) .....	89
6.6.3	Majetkové překážky .....	92
6.7	Intenzita návratnosti uprchlíků a „vnitřních“ uprchlíků .....	94
6.7.1	Majoritní a minoritní návraty .....	94
6.7.2	Návratnost městská a návratnost rurální .....	99
6.8	Následky migrací na geografický prostor Bosny a Hercegoviny .....	101
6.8.1	Demografické a prostorové následky .....	101
6.8.1.1	Muslimové .....	102
6.8.1.2	Srbové .....	102
6.8.1.3	Chorvaté .....	103
6.8.2	Socioekonomické následky .....	104
<b>7.</b>	<b>Terénní výzkum .....</b>	<b>105</b>
7.1	Hypotézy výzkumu .....	105
7.2	Kritéria výběru pro realizaci terénního šetření .....	106
7.3	Charakteristika jednotlivých regionů na základě metod terénního šetření, .....	112
7.3.1	Návratnost muslimská .....	112
7.3.1.1	Čajniče – Republika srbská .....	112
7.3.1.2	Han Pijesak – Republika srbská .....	114
7.3.1.3	Trnovo – Republika srbská .....	116
7.3.2	Návratnost srbská .....	117
7.3.2.1	Trnovo - Federace Bosny a Hercegoviny .....	117
7.3.2.2	Bosanski Petrovac – Federace Bosny a Hercegoviny .....	120
7.3.3	Návratnost chorvatská .....	121
7.3.3.1	Fojnica – Federace Bosny a Hercegoviny .....	121
7.4	Závěry výzkumu .....	123
7.4.1	Hypotézy výzkumu a jejich verifikace .....	123
<b>8.</b>	<b>Shrnutí .....</b>	<b>125</b>
<b>9.</b>	<b>Seznam literatury, pramenů a dalších zdrojů .....</b>	<b>133</b>
9.1	Prameny .....	133
9.1.1	Internetové zdroje .....	134
9.2	Sekundární literatura .....	134
<b>10.</b>	<b>Summary .....</b>	<b>141</b>

## ÚVOD

Stěžejní pozornost této práce, zabývající se demografickými proměnami v prostoru Bosny a Hercegoviny, je zaměřena na porovnání etno-demografické situace na počátku devadesátých let 20. století se stavem v zemi po ukončení válečného konfliktu. Současná etnická a demografická situace byla (a nadále zůstává) zásadně ovlivněna procesem tzv. nucených migrací. Původně jsem svou práci koncipoval v naivním předpokladu, že může být založena pouze na sekundární literatuře a pramenné bázi v podobě veškerých dostupných dílčích statistických materiálů. Po čase jsem si ale uvědomil, že pokud má mít práce určitou vypovídající hodnotu, musí být doplněna ještě o třetí zdroj informací, čímž by měly být výsledky terénních šetření provedených v prostoru Bosny a Hercegoviny.<sup>1</sup> Ty jsem postavil do srovnání s výsledky analýzy primárních a sekundárních zdrojů. Vznikla tak práce, která není klasickou historickou studií. Naopak je, i vzhledem k mému studijnímu oboru Historie-Geografie, interdisciplinárního charakteru, usilující o sledování proměn jednotlivých procesů v prostoru a čase, řešená historickými metodami i formami výzkumu, jež využívá současná socioekonomická geografie. Éra devadesátých let 20. století je dobou, za kterou se řada historiků nerada pouští, neboť se jedná již spíše o „přítomnost“,<sup>2</sup> což přináší četná rizika kvůli své relativní aktuálnosti a tím pádem i možné tendenci či zkreslenosti hodnocení jednotlivých událostí. V případě soudobých dějin balkánského prostoru, kde se vyskytují velmi odlišné interpretace příčin, průběhu a důsledků tragického a krvavého rozpadu bývalé Jugoslávie, to platí obzvlášť. Válka a její důsledky v samotné zemi jsou i dnes stále velmi aktuálním, emocionálně vyhraněným, diskutovaným tématem. Badatel, který se chce moderními dějinami tohoto regionu zabývat, se musí proto vyvarovat veškerým zjednodušením, demagogii i propagandě, jež je ze všech tří, konfliktu se účastnících stran stále velmi silná. Ve své práci usiluji o objektivní sledování vytyčených cílů, nikoliv o předkládání „pravdy“, jež by byla jednostranného pohledu.

Diplomovou práci lze rozdělit na tři základní oddíly. V první části textu nastiňuji formou analytického přehledu postupné proměny etnické situace v prostoru Bosny a Hercegoviny od konce druhé světové války do počátku devadesátých let. V druhé části se nejprve zaobírám důsledky válečných událostí na demografický stav země, sleduji jednotlivé

---

<sup>1</sup> V Bosně a Hercegovině není totiž od roku 1991 provedeno statistické sčítání lidu, proto jsou všechny statistické materiály nepřesné a zavádějící (viz dále).

<sup>2</sup> Profesor moderních dějin na univerzitě v Oxfordu Timothy Garton Ash, definuje „dějiny přítomnosti“ jako dobu, která se ještě nestala historií, ale už nezaplňuje stránky novin. Srov. ASH, T. G. : *Dějiny přítomnosti. Eseje, črty a zprávy z Evropy devadesátých let*, Praha 2003, s. 15.

interpretace počtu obětí bosenského konfliktu a současný možný počet obyvatel země. Poté se již věnuji samotné problematice nucené migrace, sleduji otázku úspěšnosti návratnosti dle jednotlivých statistických materiálů a charakterizují konkrétní problémy a příčiny, jež zabraňují úspěšnému návratovému procesu.<sup>3</sup> Výsledky z této části jsou pak konfrontovány se zjišťovanou „realitou“ pomocí konkrétního terénního výzkumu, jež je náplní třetího oddílu textu. Celkově tak zkoumám, jaké následky v tomto geografickém prostoru nucené migrace vyvolaly a jak ovlivnily současnou podobu etnického rozložení obyvatelstva.

Již v úvodu je vhodné zdůraznit, že současná demografická situace může být odhadnuta pouze na základě komparace jednotlivých statistických materiálů a reality, neboť nebylo od roku 1991 realizováno statistické sčítání obyvatelstva. I kvůli tomu však všechny návratové a demografické statistiky podléhají natolik vysokému stupni zkreslení, že i přes snahu je komparovat mezi sebou, srovnávat je s „realitou“ a z toho všeho se pokoušet vyvozovat alespoň relativní možný etnický a demografický stav je, z hlediska účelu (tj. diplomové práce), počtu řešitelů a času k tomu vyhrazenému, prakticky nemožný úkol.<sup>4</sup> Proto by tato práce měla být vnímána pouze jako sondážní vstup do naprosto neprobádané, neznámé problematiky, jakou představují důsledky nucených migrací na současné prostorové rozložení obyvatelstva v Bosně a Hercegovině.

Je samozřejmé, že v případě provedení statistického sčítání by musel být hlavní cíl práce částečně pozmeněn, takto totiž především sleduje úsilí demonstrovat obrovské nejasnosti, rozpory i vzájemné přímé protiklady mezi dostupnými vydanými statistikami. Žádná analýza, prognóza demografické či socioekonomické situace, strategie pro další rozvoj země, jež bude prováděná pomocí těchto statistik, nemůže být objektivní a realitě plně odpovídající.

Následovně jsou rozvedeny stěžejní cíle práce, klíčové hypotézy a metody výzkumu.

### 1.1 Cíle práce

- Zachycení proměn pohybu obyvatelstva v prostoru Bosny a Hercegoviny v období 1948 až do počátku 90. let 20. století.

---

<sup>3</sup> V této části jsem původně usiloval o komplexní analýzu současné etnické situace a návratnosti v jednotlivých opštinách na základě dostupné pramenné báze a sekundární literatury. Vzhledem k tomu, že bych se ale opíral pouze o neobjektivní údaje, byla by tato analýza nepochybně obdobně zkreslená. Proto jsem se rozhodl etnickou situaci a úspěšnost návratnosti sledovat pouze v dílčích sondách, kde jsem na základě shromáždění dostupných statistických materiálů a dalších pramenů a jejich konfrontací se zjištěními z terénního výzkumu sledoval konkrétní cíle a hypotézy práce.

<sup>4</sup> Tato práce se také nemůže, vzhledem k prostoru, který je jí vymezen, důkladně zabírat analýzou veškeré publikované literatury k danému tématu.

- Přirozený pohyb (natalita, mortalita) jednotlivých etnik a jeho vliv na proměny celkového složení Bosny a Hercegoviny.
- Územní prostorový pohyb 3 konstitutivních etnik mající vliv na celkovou změnu struktury obyvatelstva.
- Analýza pohledů na národnostní strukturu Bosny a Hercegoviny dle interpretací jednotlivých národností.
- Komparace předválečného národnostního prostorového rozložení v zemi s předpokládaným stavem v zemi po občanském konfliktu.
- Na základě komparace a konfrontace dostupných statistických materiálů zabývajících se nucenou migrací v prostoru Bosny a Hercegoviny s realitou, v podobě výsledků dílčích sond terénního šetření
  - se vyjádřit k současné etno-demografické situaci a k úspěšnosti minoritní návratnosti.
  - Potvrdit či vyvrátit tezi o objektivitě dílčích statistik vydaných mezinárodními organizacemi a úřady Bosny a Hercegoviny.
  - Potvrdit či vyvrátit tezi o funkčnosti a efektivitě administrativního systému Bosny a Hercegoviny a kompatibilitě jednotlivých úrovní státní správy.
- Zhodnocení návratnosti uprchlíků se zaměřením na minoritní návraty.
  - Zhodnotit návratnost dle jednotlivých etnik a zodpovědět klíčovou otázku, zda je úspěšnější minoritní návratnost v celém bosenském prostoru do Federace Bosny a Hercegoviny či do Republiky srbské.

Jednotlivé cíle práce rozvíjejí následující hypotézy, bez jejichž řešení nemůžeme dospět k řádnému zodpovězení předložených cílů.

## 1.2 Hypotézy práce

1. Etnická mapa Bosny a Hercegoviny se z předválečných, národnostně heterogenních, promíšených oblastí proměnila na relativně uzavřené, homogenní oblasti, nebo oblasti z pohledu opštiny, či menší územní jednotky<sup>5</sup> sice etnicky promíšené, ale při podrobnějším zkoumání národnostně územně „rozparcelované“.
2. Trend urbanizace a s ní spojené industrializace nastartoval rozsáhlé migrační přesuny

---

<sup>5</sup> Tzv. mjesne zajednice. Viz další kapitoly.

obyvatel z vesnic do měst. Tyto migrační přesuny byly po 2. světové válce až do šedesátých let podporovány i investičně. Poté, v době rostoucí hospodářské krize se investice omezovaly pouze na města, čímž se daný trend dále prohluboval až do počátku devadesátých let. Válka, jež mnohonásobně migrační přesuny umocnila ovlivnila tento trend natolik, že mladí se již do původních rurálních bydlíšť nevracejí. Proces depopulace se tak posunul do své konečné fáze, která může velmi pravděpodobně vyvolat zpomalení celkového socioekonomického vývoje, neboť se bude rozloha periferních, velmi slabě osídlených oblastí, podílově na celkové rozloze země zvyšovat.

3. Multikulturalita se v rurálních oblastech nikterak neobnovuje, přičemž se jí nedaří obnovit ani v největších městech.
4. Základní uprchlické proudy směřovaly do oblastí, ve kterých má dané etnikum většinu. Všemi třemi konstitutivními etniky Bosny a Hercegoviny byla sledována etnická homogenizace jejich prostoru (v podobě etnického čištění) se všemi negativními dopady. Po válce se však názor na etnickou homogenizaci prostoru u jednotlivých etnik velmi lišil.
5. Jednotlivé dílčí publikované statistiky jsou zkreslené, politicky motivované, a především si navzájem protiřečí nejen mezi entitami Bosny a Hercegoviny (Statistické úřady obou entit), mezi jednotlivými stupni administrativní správy (Ministerstva, okresy, mjesne zajednice), ale i mezi jednotlivými mezinárodními organizacemi (OHR, UNHCR aj.).
6. Slabá návratnost podlomila hlavní proklamovaný záměr Daytonských mírových dohod, jež pokládal návrat uprchlíků a přemístěných do svých původních domovů za svojí stěžejní prioritu.
7. K menšinovým návratům často nedochází především z důvodů ekonomických a ne z důvodů nacionální nesnášenlivosti. Slabá návratnost do rurálních regionů je zapříčiněna především tamní ekonomickou situací, přičemž úspěšná návratnost je převážně pouze u starších osob či seniorů.

### 1.3 Metody práce

- komparace na základě sekundární literatury
- analýza jednotlivých statistických materiálů a jejich porovnání s reálnou skutečností
- konkrétní výzkum etnického složení obyvatelstva ve vybraných lokalitách



## 1.4 Teoreticko-metodologický základ výzkumu

### 1.4.1 Teoretický aspekt nucených migrací<sup>6</sup>

Pojmem migrace (mechanický pohyb obyvatelstva) se většinou rozumí forma prostorového pohybu mezi dvěma geografickými místy, jež představuje trvalou či dočasnou proměnu místa pobytu.<sup>7</sup> Odborná literatura zabývající se migrací poskytuje četné typologie, které klasifikují migrace např. dle periody opakování migračního pohybu, teritoriálnímu dosahu migrace, důvodech přesídlování atd. Dynamika migrace i růst rozmanitosti migračních forem je ve vztahu s komplexem přírodních a společenských faktorů a procesů, které působí v současném světě. Ve 20. století v migračních pohybech výrazně zesiluje nový globální fenomén, tzv. nucené migrace.<sup>8</sup> Ta se může jevit jako výsledek působení, jak přírodních, tak i politických faktorů. Nucené migrace jsou obecným termínem spojeným s pohybem uprchlíků a „vnitřních uprchlíků“,<sup>9</sup> tj. lidí přesídlených v důsledku konfliktů, stejně jako lidí přesídlených v důsledcích přírodních katastrof, chemických nebo nukleárních neštěstí, hladomoru atd.<sup>10</sup> Tento termín poprvé použil Petersen,<sup>11</sup> který ve svém výzkumu rozlišil migrace dle stupně svobody volby (kterou měli jedinci, kteří migrovali) na migrace svobodné a migrace nucené či vnucené. Dle Richmonda, který v migračním procesu kladl důraz na distribuci ekonomické a politické moci, se všechny migrace klasifikují na tzv. proaktivní a reaktivní.<sup>12</sup> Podobnou klasifikaci udává rovněž i Kunz, který stanovuje rozdíl mezi migracemi dobrovolnými a akutními (nucenými).<sup>13</sup>

<sup>6</sup> Forced migration, Prinudne migracije, Les migration forcées.

<sup>7</sup> Je nutné rozlišit geografickou neboli prostorovou mobilitu od sociální mobility (pohyb mezi různými sociálními skupinami ve společenské hierarchii a mobility profesní (proměna zaměstnání).

<sup>8</sup> Dnes jsou milióny lidí nuceni odejít do exilu nebo jsou přemístěni uvnitř vlastní země kvůli konfliktu či kvůli jiným negativním vlivům (např. netolerance aj.). Vytváří se tak problém nových geografických a demografických dimenzí. Dle : HARRELL-BOND, E., B. : The sociology of Involuntary Migration: An Introduction. In: *Current Sociology*, č. 2, Bristol, 1988, str. 1.

<sup>9</sup> V této práci jako občasné synonymum používám termín tzv. „přemístění“.

<sup>10</sup> Definice asociace International Association for the Study of Forced Migration (IASFM). <http://www.iasfm.org/>.

<sup>11</sup> Pokud nebereme v potaz Fairchilda, který už v roce 1925 odlišil invazi, dobývání a kolonizaci od imigrace jako takové. Snažil se ukázat, že tyto typy migrace a jejich důsledky byly ovlivněny těmito rozdíly. Pozdější autoři kladli důraz na rozdíl mezi dobrovolnou a nedobrovolnou migrací (otroci a osoby vyhnané konfliktem a dalším politickým tlakem (Např. Ch. Price). Dle RICHMOND, H., A. : Sociological Theories of International Migration: The Case of Refugees. In : *Current Sociology*, č. 2. Bristol 1988, str. 7.

<sup>12</sup> Reaktivní migraci tvoří uprchlíci, nucená pracovní síla, lidé bez domova apod., proaktivní migraci naopak lidé, kteří se vrací (sezónní pracovníci, klasičtí emigranti aj.). Proaktivní migrace jsou ty, u kterých existuje velký stupeň svobody volby, reaktivní možnost volby nemají. In : RICHMOND, H., A. : Sociological Theories of International Migration: The Case of Refugees. In : *Current Sociology*, č. 2. Bristol 1988, str. 8.

<sup>13</sup> Dobrovolné tehdy, pokud jedinec opouští svoje místo bydliště určitým způsobem připraven, nucené v případě, kdy je rozhodnutí o odchodu okamžité ve vztahu s krizovou situací v které se migrant nachází. KUNZ, E. F. : Exile and Resettlement : Refugee Theory. In: *International Migration Review*, č. 1/2, New York 1981. In:

Prostor Bosny a Hercegoviny<sup>14</sup> se vyznačoval intenzivními nucenými pohyby obyvatel, které dle svého objemu, v rámci tohoto prostoru v období devadesátých let 20. století, překročily místní dosavadní migrační intenzitu.<sup>15</sup> Po Daytonu mezinárodní společenství zvolilo tzv. „strategii smíření“, čímž se v migraci (návratnost uprchlíků a přemístěných) pokračovalo.<sup>16</sup> Tato strategie se setkávala se dvěma problémy: za prvé s absencí spolehlivých údajů<sup>17</sup> a za druhé s otázkou, jak popsat příčiny předchozí „exploze“ migrantů.<sup>18</sup>

Ve studiích zabývajících se nucenou migrací je nejčastěji v otázce definice etnického čištění<sup>19</sup> citován Bell-Fialkoff, který jej definuje jako formu čistky mezi obyvatelstvem. Jde o plánované, záměrné odstranění nežádoucího obyvatelstva z jistého území, a to obyvatelstva, které se liší jedním či více charakteristickými rysy, jako jsou etnický původ, náboženství, rasa, třída nebo sexuální preference. Aby mohlo být odstranění kvalifikováno jako čistka, musí být tyto charakteristické rysy jeho důvodem. Takto definovaná čistka je pak součástí širšího kontinua odstraňování obyvatelstva v rozsahu od genocidy k dobrovolné emigraci pod nátlakem.<sup>20</sup>

---

LUKIĆ, V. : *Izbegličke migracije iz Bosne i Hercegovine u Beogradu*. Beograd 2005, str. 13.

<sup>14</sup> Bosna a Hercegovina se všeobecně vyznačovala vysokou intenzitou migračních pohybů. Dle BOŠNJOVIĆ, I. : *Migracije stanovništva Bosne i Hercegovine od 1940. i ranije do 1981. godine*. In: ŠEHIĆ, N. (ed.) : *Migracije i Bosna i Hercegovina*. Sarejevo 1990, str. 357.

<sup>15</sup> Obě entity byly v rámci své geografické polohy nucenými migracemi silně ovlivňovány. Kromě oboustranných migračních směrů mezi entitami se v Republice srbské ocitla řada chorvatských Srbů a naopak Federace hostila v roce 1999 21 500 kosovských Albánců, 21 tisíc muslimů ze Sandžaku a dalších 31 tisíc osob, zahrnující draft evaders z SCG. Dle MARINKOVIĆ, D. : *Demografski problemi procesa izbjeglištva u Republici Srpskoj*. Banja Luka 2005, str. 10; [www.unhcr.ch/world/euro/Bosnia.htm](http://www.unhcr.ch/world/euro/Bosnia.htm).

<sup>16</sup> Viz kapitola Teoretický rámec pro návrat uprchlíků.

<sup>17</sup> Kdo, kam, kdy odešel, je přemístěn, je pohřešován. Neexistují relevantní prameny.

<sup>18</sup> Především jak stanovit pole „nucenosti“ migrace, ve kterém by již bylo možno migranty definovat jako uprchlíky, vyhnané či přemístěné. Dle MEŽNARIĆ, S. : *Migracijske aktualnosti : stanje, problemi, perspektive, paradigmi istraživanja*. In: *Migracijske i etničke teme*, č. 4. Zagreb, 2003, str. 331.

<sup>19</sup> Tento termín (Ethnic Cleansing, etničko čišćenje, nettoyage ethnique) se poprvé v kontextu bosenské občanské války objevil v dubnu 1992 v článku New York Times : SUDETIĆ, C. : *Breaking Cease-Fire Serbs Launch Attacks into Bosnia*. In: *New York Times*, 15. April, New York 1992. V této práci se v rámci definování etnického čištění, které velmi úzce souvisí s nucenou migrací, spokojují pouze s následujícími konstatováními, vynechávám tak řadu vytvořených teoretických konceptů etnického čištění. Otázka etnického čištění a genocidy je logicky v tomto prostoru řešena soustavně. Existuje nepřehledné množství literatury, jak západní, tak i jihoslovanské, zabývající se tímto fenoménem. Odborná literatura v jihoslovanském prostředí je však poplatná propagandě či jednostrannému pohledu na tuto problematiku bosenské občanské války. V kategorizaci jednotlivých podtypů etnického čištění jsou dovedeny do krajnosti jednotlivé výrazy i jejich definice. Např. Z. Popržanović, který válku charakterizuje termínem totalocid, s takovými patvarami jako jsou psychocid, kulturocid, ekonomocid či ekocid. Dle POPRŽANOVIĆ, Z. : *Totalocid rata*. In: *Karakter rata u Bosni i Hercegovini*. Zbornik radova. Sarajevo 2002, str. 119 – 133; Termín „etnické čištění“ může mít konotaci zločinu proti lidskosti (u některých autorů až do krajnosti zločinu genocidy). Nicméně v Bosně a Hercegovině je nutný odlišný přístup ve zkoumání těchto událostí (fenoménu nucených migrací), jako důsledku válečných událostí.

<sup>20</sup> Bell-Fialkoff stanovuje takovéto pořadí : genocida → deportace-vyhnání (čistka) → přesun → výměna → emigrace pod nátlakem. Dle BELL-FIALKOFF, A. : *Ethnic Cleansing*. London, 1996.

Tento termín byl na Balkáně v 90. letech formulován jako strategie slibující „humánní vystěhování“ populace na územích, která díky rozpadu Federace byla předmětem zájmu jednotlivých jihoslovanských národností. Etnické čištění se od genocidy odlišuje tím, že genocida je pro finalitu národa, etnické čištění je pro finalitu území.<sup>21</sup> Jedná se tedy o politiku etnické homogenizace prostoru,<sup>22</sup> přičemž „čištění“ v samé Bosně a Hercegovině nebylo vedeno státem či státy, ale milicemi nebo armádami, které oficiálně nezávisely na uznaných státech. Nucené migrace<sup>23</sup> jsou termínem, který je etnickému čištění nadřazen, neboť etnické čištění v sobě vždy zahrnuje nucenost migrace. Ale každá nucená migrace nemusí být *ipso facto* etnickým čištěním, protože nucené migrace mohou být způsobené i např. katastrofálními ekologickými událostmi (záplavy, hlad atd.).<sup>24</sup>

#### 1.4.2 Pojem uprchlík a „vnitřní“ uprchlík

V dnešní době je velmi těžké stanovit rozdíl mezi migrantem ekonomickým a uprchlíkem. Obecně se předpokládá, že ekonomičtí migranti své přemístění plánují a vybírají, kdežto migranti nucení se vyznačují svou spontánností a neorganizovaností, neboť svůj přesun nikterak neplánovali, nýbrž jsou k němu okolnostmi znenadání donuceni.

Nucená migrace rozlišuje dvě základní kategorie: uprchlík<sup>25</sup> a „vnitřní uprchlík“.<sup>26</sup> Definice statutu uprchlíka byla přijatá Spojenými národy v roce 1951 v podobě tzv. Konvence, jež ale byla zaměřena na uprchlíky v Evropě po konci druhé světové války.<sup>27</sup> V roce 1967 došlo k modifikaci Konvence na tzv. Protokol, jímž bylo odstraněno dobové a

<sup>21</sup> Srov. ROSIÈRE, S.: *Communauté internationale face au nettoyage ethnique : Dayton dans une perspective historique*. IN: SANGUIN, A., L. (ed.) : *L' ex – Yougoslavie dix ans après Dayton*. Paris 2005, str. 32.

<sup>22</sup> Etnickým čištěním i dle Manna je násilný přesun (odstranění) obyvatel jednoho etnika druhou etnickou skupinou z lokality, kterou definují za svůj vlastní prostor. Tedy jakákoliv politika národnostního homogenizování prostoru je formou etnického čištění. MANN, M. : *Explaining Murderous Ethnic Cleansing : the Macro-Level*. In: GUBERNAU, M., HUTCHINSON, J. (eds.) : *Understanding Nationalism*, Cambridge, 2001, str. 38. Geograf Roux (ve shodě s Mannem) taktéž považuje etnické čištění za politiku národnostní nucené homogenizace určitého teritoria vyhnáním (a případným dodatečným masakrem) složek, elementů, jedinců, kteří jsou považováni za nepohodlné, nežádoucí. ROUX, M. : *A propos de la 'purification ethnique' en Bosnie-Herzégovine*. In : *Hérodote*, č. 67, Paris, 1992, str. 51. Kromě definování etnického čištění však Roux podává jednostranný pohled na tuto problematiku, tedy, že objektem etnického čištění v Bosně a Hercegovině byli pouze Muslimové (Bosňáci) a Chorvaté.

<sup>23</sup> Někteří autoři pro nucené migrace používají ještě termín uprchlické migrace. Dle LUKIĆ, V.: *Izbegličke migracije...*, str. 13.

<sup>24</sup> Srov. MEŽNARIĆ, S. : *Migracijske aktualnosti...*, str. 330.

<sup>25</sup> Refugee, réfugié, izbjeglice.

<sup>26</sup> V češtině pro termín „vnitřní uprchlík“ (přemístěné osoby) není samostatný výraz, jako tomu je v cizích jazycích – internally displaced person, (privremeno) raseljeno lice.

<sup>27</sup> Uprchlíkem je každá osoba, která se k 1. 1. 1951 nachází mimo svou vlast a má oprávněné obavy před pronásledováním z důvodů rasových, náboženských nebo národnostních nebo z důvodů příslušnosti k určitým společenským vrstvám nebo i zastávání určitých politických názorů, je neschopna přijmout, nebo odmítá vzhledem ke shora uvedeným obavám, ochranu své vlasti. Viz <http://www.unhcr.cz/zakladni/?cid=17#war>; United Nations Convention relating to the Status of Refugees. Article 1. In : *Workshop on the Demography of Forced Migration*. 1997, str. 3.

geografické ohraničení. V Protokolu,<sup>28</sup> jež byl celkově rozšířen, byla definice uprchlíků více zobecněna.<sup>29</sup> Tyto dva dokumenty vytváří právní rámec ochrany uprchlíků a potvrzení mezinárodního standardu zacházení s uprchlíky.<sup>30</sup> Přesto po všech dalších modifikacích, padesát let od jejího vzniku, mnoho zemí kritizuje nekoordinovanost Konvence o uprchlících z roku 1951 s současnými světovými událostmi.

„Vnitřní uprchlík“ sice opouští svůj domov, ale neodchází pryč ze země, čímž formálně nezískává právní ochranu dle mezinárodních zákonů a konvencí.<sup>31</sup> V Bosně a Hercegovině se zpravidla jedná o osoby, které našli útočiště v rámci vlastního etnika.

### 1.4.3 Literatura, pramenná báze a stav bádání o demografické situaci v Bosně a Hercegovině

#### 1.4.3.1 Stav současné demografie v jihoslovanském prostoru

Stav současné geodemografie v Bosně a Hercegovině s přesahy na celé území bývalé Jugoslávie můžeme (podobně jako odbornou literaturu) rozdělit do tří základních skupin dle etnické příslušnosti. Nejuceleněji se doposud problematikou nucené migrace a demografických proměn v prostoru Bosny a Hercegoviny zabývali Srbové a Chorvaté. Muslimských prací k tomuto tématu v Sarajevu i jinde prozatím vzniklo velmi málo,<sup>32</sup> což je

<sup>28</sup> Dle údajů OSN k roku 2001 celkem 141 zemí podepsalo Protokol z roku 1967 i Konvenci z roku 1951.

<sup>29</sup> Dle Workshop on the Demography of Forced Migration. 1997 (str. 3-6).

<sup>30</sup> Srov. LUKIĆ, V. : *Izbegličke migracije...*, str. 20.

<sup>31</sup> V jihoslovanské terminologii, vzhledem k nejasněným definicím, můžeme ještě zaznamenat termíny : Vyhnané osoby (prognana lica), jedinci, kteří se přemísťovali v kolonách před, během a po vojenských akcích. Tito jedinci nemají právo na uprchlický status; v literatuře jsou ale jisté rozdíl v definování přemístěné osoby (raseljena lica – Lukić) či jinak privremeno raseljena lica (Marinković), přičemž u Marinkoviće je v těchto dvou termínech (které u Lukić splývají) viděn rozdíl. Přemístěné osoby (raseljena lica) jsou jedinci z bývalých jugoslávských republik, kteří kvůli své národnosti, konfesní příslušnosti aj. museli opustit své trvalé místo bydliště, kdežto dočasně přemístěné osoby (privremeno raseljena lica) jsou jedinci definovaní v mezinárodně-právním rámci jako IDP (internally displaced persons), tj. vnitřně přemístěné osoby se statutem, který jim zabezpečuje určitou mezinárodně-právní ochranu a pomoc. Dle LUKIĆ, V. : *Izbegličke migracije...*, str. 19; MARINKOVIĆ, D. : *Demografski problemi...*, str. 26.

<sup>32</sup> V Sarajevu dodnes nevyšla ucelená publikace, která by problematiku uprchlictví a etnických proměn relevantně analyzovala. Za vůdčího demografa je zde považován Ilijas Bošnjović, který se i nejvíce vyjadřoval k demografickým problémům současnosti, vždy však pouze ve formě kratších studií. Viz : BOŠNJOVIĆ, I. : *Demografska crna jama. Nova zamka industrijskog društva*. Sarajevo 1990; BOŠNJOVIĆ, I. : *Demografska prošlost i budućnost Bošnjaka u Bosni i Hercegovini*. In: *Ljudska prava, časopis za sve pravno-političke probleme*, broj 3-4. Sarajevo 2003; BOŠNJOVIĆ, I. : *Demographic Past and Future of Bosniacs, Croats and Serbs in Bosnia and Herzegovina*. In: *Forum Bosnae*. n°35, Sarajevo 2006; BOŠNJOVIĆ, I. : *Population of Bosnia and Herzegovina in the 2nd Half of the 20th Century*. Unpublished paper, presented at the International Conference: Changes in 1990s and the Demographic Future of the Balkans, October 1999, Sarajevo; dále pak ještě několik jeho nevydaných materiálů např. BOŠNJOVIĆ, I. : *Demografski gubici*. Rukopis, Sarajevo 2005. Dále např. TOMIĆ, M. I. : *Skica za jedan socio-demografski, socio-geografski i socio-politički portret postdejtonske Bosne i Hercegovine*. In: *Ljudska prava*, č. 3-4. Sarajevo 2000; PEJANOVIĆ, M., ZLOKAPA, Z., ZOLIĆ, H., ARNAUTOVIĆ, S. : *Opštine u Bosni i Hercegovini. Demografske, socijalne, ekonomske i političke*

dáno především odlišným postojem k provedení statistického sčítání a názorem (spíše celkově neujasněným přístupem) na ukončenost či neukončenost procesů způsobených nucenými migracemi v tomto prostoru.<sup>33</sup> Většina hovoří o tom, že nelze zkoumat tyto procesy ze dvou zásadních důvodů. Za prvé kvůli nedostatku relevantních dat a za druhé proto, že dané procesy ještě stále nejsou ukončeny. První argument je srozumitelný, druhý je veskrze účelový. Z jejich pohledu bychom totiž museli na objektivní zhodnocení situace čekat ještě řadu let. Pozornost Bosňáků<sup>34</sup> byla zaměřena především na samotné příčiny, průběh i dopady konfliktu.<sup>35</sup> Přesto se muslimští autoři současnou demografií také zabývali, a to převážně otázkou počtu obětí konfliktu a předpokládaným početním stavem soudobé Bosny a Hercegoviny.<sup>36</sup>

Srbská a chorvatská literatura je ve výzkumu, alespoň co se týká vydané literatury, podstatně dále.<sup>37</sup> Na druhou stranu i zde samozřejmě vznikala literatura obhajující a

---

*činjenice*. Sarajevo 2006. Tento titul je první širší bosňáckou prací zabývající se současnými problémy Bosny a Hercegoviny. Jedná se však spíše o popis administrativní situace v zemi a o souhrn voleb v roce 2004 atd.

<sup>33</sup> O tom více viz Kapitola č. 6.

<sup>34</sup> Bosňácký kongres (sabor) v září roku 1993 zavedl starší pojmenování Bosňáci (Bošnjaci). Dle: TANKOVIĆ, Š, VOJNOVIĆ, S. : Bošnjaci i popis stanovništva u Republici Hrvatskoj 2001 In: *Ljudska prava*, č. 3-4. Sarajevo 2003, str. 95; Tento termín byl přijatý většinou bosenské, jmenovitě muslimské populace, v němž se odrážela kulturní, přesto ne nutně konfesní, identita. TUATHAIL, G., DAHLMAN, D. : Post-Domicide Bosnia and Herzegovina: Homes, Homelands and One Million Returns. In: *International Peacekeeping*. č. 2, London 2006, str. 258. O tom výstižně také HLADKÝ, L. : *Bosenská otázka v 19. a 20. století*. Brno 2005, str. 278-280.

<sup>35</sup> Většina bosňáckých prací se zabývá především otázkou genocidy nad muslimským národem a agresí na Bosnu a Hercegovinu. Ve svých pojednáních je konstrukt o provedené genocidě nad muslimským národem potvrzován jednotlivými vybranými fakty a skutečnostmi. Zásadním problémem ale je, že velmi často jsou jednotlivé teze ryze účelové, nahlížejíc na danou problematiku pouze jedním úhlem pohledu. To samé ale můžeme říci i o studiích srbských a chorvatských autorů zabývajících se příčinami vzniku konfliktu, jež podobně sledují a naplňují hypotézy zkoumané na základě své „pravdy“. Vzhledem k nejasnostem daných nedostatečnou pramennou základnou mohou autoři stavět své konstrukty, které *vždy* budou vybranými skutečnostmi nějakým způsobem potvrzeny. Např. Balić potvrzuje genocidu tvrzením, že Muslimové byli vyhnáni z 75 % území Bosny a Hercegoviny a dnes žijí na 25 % povrchu země promíšení s dalšími národy. Vezmeme-li v potaz zásadní skutečnost, že kromě Tuzly jsou dnes ostatní opštiny více, jak z 90 % homogenní, je evidentní, že dané tvrzení nemůže pravdivé. Taktéž vyhnání ze 75 % území státu, vzhledem k tomu, že i na počátku 90. let měli Srbové a Chorvaté většinové postavení na 67 % povrchu Bosny a Hercegoviny, nemůže být reálné. Srov. BALIĆ, H. : *Bosanska kataklizma. Studija slučaja Foča*. Sarajevo 2002, str. 22. Z literatury zabývající se genocidou je třeba upozornit ještě na titul britského autora Cigara, která se zabývá politikou etnického čištění. Srov. CIGAR, N. : *Genocid u Bosni i Hercegovini. Politika etničkog čišćenja*. Sarajevo 1998. Vedle genocidy je pozornost Bosňáků zaměřena na agresí na Bosnu i Hercegovinu. Za nejvýznamnějšího autora, který se touto problematikou zabývá může být považován Smail Čekić. a spolu s ním řada jeho spolupracovníků z Institutu výzkumu zločinů proti lidskosti a mezinárodnímu právu. ČEKIĆ, S. : *Agresija na republiku Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo 2004. Z velmi širokého výběru prací, jejichž pozornost byla upřena ke konfliktu jmenujme ještě: *Karakter rata u Bosni i Hercegovini*. Zbornika radova. Sarajevo 2002, jež se zabýval jednotlivými aspekty konfliktu, které řešili přední muslimští odborníci. BAŠIĆ, M. : *Rat u Bosni. Medjunarodno pravni aspekti*. Beograd 1994, KLIČIĆ, S. : *Međubosnjački sukob u Cazinskoj Krajini 1992 – 1995*. Human rights 2002. BOROGOVAC, M. : *Rat u Bosni i Hercegovini. Politički aspekti*. Zadar 2000. aj. Všechny tituly jsou však zatíženy výše zmíněnými jevy, proto je bezpodmínečně nutné je brát spíše jako primární pramen než jako seriózní sekundární literaturu.

<sup>36</sup> Tuto problematiku zkoumala všechna příslušná etnika zainteresovaná v konfliktu. O tom podrobně viz podkapitola Odhady počtu obětí bosenského konfliktu kapitoly č. 6.

<sup>37</sup> Srbská a chorvatská literatura je také napřed díky tomu, že řady prací byly vydány v Chorvatsku a Srbsku, kde také existují i odborné časopisy zabývající se demografií a nucenou migrací (v Bělehradu *Stanovništvo* a v Záhřebu *Migracijske Teme* – viz dále).

„vysvětlující“, proč došlo k událostem, v důsledku nichž se přesunulo obrovské množství obyvatel.<sup>38</sup> Literaturu srbskou můžeme dále vydělit na tu, jež vyšla v prostoru Bosny a Hercegoviny (v Republice srbské, Banja Luka)<sup>39</sup> a literaturu z Bělehradu či Nového Sadu.<sup>40</sup> Poslední skupinou je literatura chorvatská, která je odlišným způsobem výzkumu než srbská,<sup>41</sup> také o několik kroků před bosňáckou.<sup>42</sup>

<sup>38</sup> Např. PAŠALIĆ, S. : *Antropogeografska stvarnost Srba u Bosni i Hercegovini 1992 – 2000*. Banja Luka 2002; MILOŠEVIĆ, Z. : *Bošnjačko poništavanje Srba*. Srpsko Sarajevo 2004. Tyto publikace se zabývají otázkami situace Srbů v Bosně a Hercegovině, přičemž jsou vystavěny na obdobných jednostranných pohledech situace jako práce řady muslimských autorů.

<sup>39</sup> Zde především JAKŠIĆ, D. : *Republika srpska. Prostor, stanovništvo, resursi*. Banja Luka 1995; MARIJANAC, Z. : *Stanovništvo Republie Srpske*. Banja Luka 1999; MARIJANAC, Z. : *Razvitak stanovništva Bosne i Hercegovine 1850 – 1991. godine*. Banja Luka 2000. Tyto jmenované knihy nesou řadu kvalitativních nedostatků, jak po stránce formální (vědecké zpracování textu, obsahová náplň textu, časté chyby, překlapy, nečitelná grafika atd.), tak po stránce obsahové (věcné chyby). V těchto případech jde většinou kvalita na úkor kvantity. Jinak je tomu u Marinkoviće, který vydal vůbec první ucelenou publikaci na území Bosny a Hercegoviny, jenž usiluje o komplexní analýzu důsledků fenoménu nucené migrace na celkovou demografickou situaci jedné entity Bosny a Hercegoviny (Republiky srbské). In: MARINKOVIĆ, D. : *Demografski problemi procesa izbjeglištva u Republici Srpskoj*. Banja Luka 2005. Autor sice navazuje na dosavadní stav bádání, nevyužívá však bohužel všechny dostupné publikované materiály a dostupné pramenné zdroje.

<sup>40</sup> Především SPASOVSKI, M., ŽIVKOVIĆ, D., STEPIĆ, M. : *Etnički sastav stanovništva Bosne i Hercegovine*. Beograd 1992; STEPIĆ, M. : *Srpsko pitanje, geopolitičko pitanje*. Beograd 2004; STEPIĆ, M. : *U vrtlogu balkanizacije*. Beograd 2001. Tito autoři, přednášející na bělehradské univerzitě, se zabývají etnickou situací bývalé Jugoslávie i prostorem Bosny a Hercegoviny z pohledu etnických proměn v průběhu 20. století. Vedle toho vzniklo v Bělehradu pár kvalitních studií mladých autorů snažících se dokumentovat a analyzovat procesy odehrávající se v souvislosti s uprchlictvím, nezátížených politicko (ideologickým) podtextem. Např. LUKIĆ, V. : *Izbjegličke migracije iz Bosne i Hercegovine u Beogradu*. Beograd 2005. LUKIĆ, V., NIKOTOVIĆ, V. : *Refugees from Bosnia and Herzegovina in Serbia: A Study of Refugee Selectivity*. *International Migration*. č. 42. Oxford 2004; Dalším místem demografie je v Bělehradu Centar za demografska istraživanja, jež vydává svůj, již zmiňovaný časopis *Stanovništvo*.

<sup>41</sup> Chorvatští autoři kladou mnohem vyšší důraz i na terénní výzkumy, což u srbské a bosňácké literatury moc nenajdeme.

<sup>42</sup> Zde opět můžeme literaturu dělit na dva proudy – vydanou v Bosně a Hercegovině a Chorvatsku (Záhřebu). Z první nutno jmenovat Ante Markotiče, působícího v Mostaru, který se soustavně věnuje demografické problematice Bosny a Hercegoviny se zaměřením na chorvatské etnikum. Např. MARKOTIĆ, A. : *Utjecaj ratnog egzodusa iz BiH na promene u ukupnom broju stanovništva Hrvatske 1991-1997. godine*. In: *Sb. II. Hrvatski geografski kongres*. Zagreb 2000; MARKOTIĆ, A. : *Hrvati u Bosni i Hercegovini*. In: *Sb. I. Hrvatski geografski kongres*. Zagreb 1996; dále pak Slavo Kukić, který především terénními výzkumy jako první na území Bosny a Hercegoviny charakterizoval situaci jinými vědeckými metodami. KUKIĆ, S. : *Problemi povratka izbjeglih i raseljenih lica: Iskustvo Bosne i Hercegovine*. Mostar 2000; KUKIĆ, S. : *Položaj građanina i naroda u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo 1998, KUKIĆ, S. : *Demografske promjene i položaj manjina u Bosni i Hercegovini*. Maribor 2001. Muslimská univerzita v Mostaru vydala studii *Problemi povratka izbjeglih i raseljenih lica: Iskustvo Bosne i Hercegovine*. Mostar 2000. Na této práci je zajímavé, že ke spolupráci s muslimskými autory byl přizván Chorvat S. Kukić. V Chorvatsku se procesy uprchlictví konkrétně zabývá odborný časopis *Migracijske Teme*, ve kterém je řada článků na bosenská témata. Např. BARBIĆ, A. : *Begunci iz Bosne in Hercegovine: reakcije Združenih narodov in Evrope*; BULAT, N. : *Dimenzije stereotipova i predrasuda odnosu na raseljene osobe i izbjeglice iz Bosne i Hercegovine*; POBRIĆ, A. : *Osnovne značajke i posljedice migracijskih kretanja u Bosni i Hercegovini*, *Migracijske i etničke teme*, č. 4., Zagreb 2002; HASIĆ, T. : *Ethnic Conflict and the Right to Return of Limbo Diasporas: Multifaceted Reflections on the Case of BiH*, *Migracijske i etničke teme*, č. 1., Zagreb 2004 aj.

### 1.4.3.2 Česká historiografie

Problematika etnických proměn a celková demografická situace na územním prostoru Bosny a Hercegoviny je z výše nastíněných důvodů v českém prostředí velmi slabě zastoupena. Soudobými dějinami prostoru Bosny a Hercegoviny se zabývali (zabývají) především L. Hladký<sup>43</sup> a dále F. Tesař.<sup>44</sup> Protože si však jejich publikace kladly širší cíle, věnovaly se uprchlické otázce pouze okrajově.

### 1.4.3.3 Literatura západní provenience

Pochopitelně obrovský počet západních autorů se zabýval situací v Bosně a Hercegovině, nejvíce však samotnými příčinami, průběhem konfliktu. Ze západní literatury<sup>45</sup> je také celá řada autorů zabývajících se poválečnými rekonstrukčními procesy v Bosně a Hercegovině, tudíž i uprchlickou otázkou a zpětnou návratností.<sup>46</sup> Vesměs se ale nesnaží zjišťovat současný etnický stav bosenské společnosti a jeho geografické rozložení, spíše hodnotí průběh a problémy procesů spojených s návratem uprchlíků, analyzují politiku mezinárodního společenství a dopady jejich jednotlivých rozhodnutí v Bosně a Hercegovině.

Jejich částečnou nevýhodou je často spoléhání se pouze na jeden typ pramenů, z nichž se posléze vyvozují závěry.<sup>47</sup> A pokud zůstávají založeny právě pouze na nich, není možné se objektivně, reálně vyjadřovat, neboť pokud daná data srovnáme s realitou v rámci terénních šetření, seznáme, že to co je ve statistikách předkládáno, je v porovnání s reálnou skutečností velmi sporné.<sup>48</sup> Dalším poměrně neobjektivním aspektem je využívání často pouze jednostranného pohledu na situaci během konfliktu. Řada prací zabývajících se etnickým čištěním či nucenou migrací vyvolanou konfliktem je založena pouze na příkladech

<sup>43</sup> HLADKÝ, L. : *Bosenská otázka v 19. a 20. století*. Brno 2005.

<sup>44</sup> TESAŘ, F. : *Ozbrojený konflikt na území Bosny a Hercegoviny po rozpadu SFRJ*. In: GABAL, I. (ed.) : *Etnické menšiny ve střední Evropě*. Praha 1999; TESAŘ, F. : *Etnogeneze a etnicita národů Bosny a Hercegoviny*. Praha, diplomová práce 1996.

<sup>45</sup> Pozornost je zaměřena pouze na literaturu anglofonní a frankofonní. Nejčastější formou jsou studie vydávané v odborných časopisech, jež se zabývají migrací a uprchlictvím (*International Migration*, *International Journal of Refugee Law*, *Journal of Refugee Studies*, *Journal of Ethnic and Migration Studies* a řada dalších), nikoliv odborné objemnější publikace (těch je k problémům uprchlické otázky velmi poskrovnu).

<sup>46</sup> Uvádím pouze příklady: DUCASSE-ROGIER, M. : *A la recherche de la Bosnie-Herzégovine*. Paris 2003 ; DELISSE F. X. : *Les réfugiés en Bosnie-Herzégovine*. *Courrier des pays de l'Est*, n° 1033, mars 2003 ; ROBIN-HUNTER, L. : *Présent et avenir de la Bosnie-Herzégovine : La préservation souhaitable d'un état multinational ou le choix réaliste de la partition d'un pays?* In: SANGUIN, A., L. (ed.) : *L' ex – Yougoslavie dix ans après Dayton*. Paris 2005; DAHLMAN, C. : *La persistance du problème des déplacés et des réfugiés en ex-Yougoslavie (1991 – 2004)*. In: SANGUIN, A., L. (ed.) : *L' ex – Yougoslavie dix ans après Dayton*. Paris 2005; DAHLMAN, C., O'TUATHAIL: *The Legacy of ethnic cleansing: The Interantional community and the return process in Post-Dayton Bosnia-Herzegovina*. In: *Political Geography*. Oxford 2005.

<sup>47</sup> Statistická data jsou většinou přebírána od mezinárodních organizací, které se monitoringem uprchlictví zabývají : především od UNHCR. Viz podkapitola Charakteristika statistik.

<sup>48</sup> O tom více viz dále podkapitola Charakteristika statistik a kapitola Výzkum.

černobílého vidění situace.<sup>49</sup> Často je řešena problematika pouze muslimských uprchlíků a nikoliv i uprchlíků chorvatských a srbských.<sup>50</sup>

Je také překvapující, že žádná práce se nezamýšlí nad demografickými a z nich vycházejícími socioekonomickými problémy, jež plynou z důsledků nucených migrací v tomto prostoru a neklade si otázky ohledně prognóz do budoucnosti. Nevýhodou západních autorů může také být „vzdálenost“ od reálné situace,<sup>51</sup> či případná částečná „naivita“ jejich tvrzení.<sup>52</sup>

Z širokého spektra autorů je třeba vyzdvihnout několik stěžejních, zásadních prací.<sup>53</sup> Především se jedná o duo amerických autorů Ó Tuathaila a Dahlmána, kteří se hojně vyjadřovali k otázce problémů návratnosti, politice (zahraniční a vnitrostátní), etnickému čištění atd.<sup>54</sup> Mezi další studie zasluhující si pozornost, se jedná o R. Blacka,<sup>55</sup> který popisuje

---

<sup>49</sup> Např. erudované studie autorů Dahlmána a Tuathaila udávají příklady vždy s negativní srbskou konotací a ne u Muslimů, kteří často prováděli podobnou politiku. Dále Tuathail a Dahlman považují statistiky UNHCR a Ministerstva pro lidská práva a uprchlíky za nejlepší, které odborník v dnešní době může mít. In: TUATHAIL, G., DAHLMAN, C. : *Has Ethnic Cleansing...*, str. 19.

<sup>50</sup> Většina studií, které byly založeny na rozhovorech atd. jsou s Bosňáky, nejčastěji uprchlíky z Republiky srbské. Zůstává otázkou zda evropské mínění o válce v Bosně a Hercegovině tímto také nebylo ovlivněno, neboť srbsští uprchlíci utíkali především do své mateřské republiky. S tím souvisí i to, že západní práce svou pozornost zaměřují na problematiku bosenského prostoru a na problémy uprchlíků v Evropě (např. AL-ALI, N., BLACK, R., KOSER, K. : *Refugees and transnationalism: the experience of Bosnians and Eritreans in Europe*. In : *Journal of Ethnic and Migration Studies*, č. 4, Sussex 2001), již se ale nezajímají o problémy spojené s uprchlictvím např. v samotném Srbsku.

<sup>51</sup> Vždy, když se provádí terénní průzkum za pomoci asistentů (tlumočnicků), nabývá to na oficialitě, což může vyvolat poněkud odlišné odpovědi, než jakých by bylo dosaženo při běžném hovoru. Navíc řada západních prací je od autorů, kteří v Bosně a Hercegovině nikdy nebyli a své teze vystavěli pouze na základě sekundární literatury a návratových statistik UNHCR.

<sup>52</sup> Ta může být spíše z důvodu, že řada studií je od pracovníků mezinárodních organizací (nejčastěji UNHCR). Ve chvíli, kdyby připustili, že procesy návratnosti selhaly, by to znamenalo precedent, jež by musel nastolit nové přístupy k řešení uprchlického problematiky, než té, která je v současnosti v Bosně a Hercegovině aktuální. Např. u dále zmiňované práce FISCHEL DE ANDRADE a DELANEY je možné s autory polemizovat v jejich tvrzení, že díky úspěšnému návratu i do takových oblastí jako je právě jihovýchodní část země (detailně se k této otázce vyjadřují v Kapitole č. 7.) mohou být důsledky etnického čištění pozměněny a že budoucnost Bosny a Hercegoviny, jako etnicky rozmanitého státu, je možná. In: FISCHEL DE ANDRADE, J. H.; DELANEY, N. B. : *Minority Return to South-Eastern Bosnia and Herzegovina: A review of the 2000 Return Season*. In: *Journal of Refugee Studies*. č. 3, Oxford 2001, str. 329.

<sup>53</sup> Tento přehled je podáván s vědomím toho, že existuje řada dalších titulů, jež vycházely či byly „objevovány“ souběžně během samotného psaní této práce. Řada literatury pro mě také nebyla dostupná, především : COX, M.: *The right to Return Home: International Intervention and Ethnic Cleansing in Bosnia and Herzegovina*, *International Comparative Law Quarterly* 47. 1998; STUBBS, P. : *Displaced promises : forced migration, refuge and return in Croatia and Bosnia-Herzegovina*. Stockholm 1999; ZLATKOVIĆ WINTER, J. : *Izbjeglice iz Bosne i Hercegovine u Hrvatskoj: uzroci dolaska, regulacija i organizacija prihvata* (summary: *Refugees from Bosnia and Herzegovina in Croatia: Reasons for their Arrival, Regulations and the Organisation of Reception*) a řada dalších.

<sup>54</sup> Především práce TUATHAIL, G., DAHLMAN, C. : *Has Ethnic Cleansing succeeded? Geographies of Minority Return and its Meaning in Bosnia-Herzegovina*. In: *Dayton – Ten Years After : Conflict Resolution, Co-operation Perspectives*. Sarajevo 2005; TUATHAIL, G., DAHLMAN, C. : *Post-Domicide Bosnia and Herzegovina: Homes, Homelands and One Million Returns*. In: *International Peacekeeping*. č. 2, London 2006; DAHLMAN, C. : *La persistance du problème des déplacés et des réfugiés en ex-Yougoslavie (1991 – 2004)*. In: SANGUIN, A., L. (ed.) : *L' ex – Yougoslavie dix ans après Dayton*. Paris 2005; DAHLMAN, C.,



průběh a změny politiky návratnosti mezinárodního společenství v Bosně a Hercegovině, charakterizuje překážky k návratům a zamýšlí se nad jejich celkovou úspěšností. Obdobné zaměření lze nalézt i u Rogana,<sup>56</sup> jenž se také zabývá problémy menšinových návratů a Lippmana, který zkoumá obstrukci nacionalistických stran proti návratům.<sup>57</sup> Cox ve svých studiích rozebírá důsledky daytonské mírové smlouvy na reálný početní stav návratnosti.<sup>58</sup> Překážky zabraňující minoritním návratům jsou velmi dobře analyzovány v textu J. Harvey.<sup>59</sup>

Mezi kvalitní práce od autorů pracujících pro mezinárodní společenství nutno zmínit C. Phuong,<sup>60</sup> jejíž studii je možno brát za vhodný základ pro uvedení do problematiky návratových procesů. Dalším takovým autorem je C. Ayaki,<sup>61</sup> který se zabývá politikou jednotlivých tří nacionalistických stran a analyzuje cíle o které tyto strany usilují. Udává rozdíly mezi nimi, přičemž jasně vysvětluje, proč jsou politické linie jednotlivých etnik rozdílné.

Většina západních studií však o návratnosti pojednává v obecné rovině. Málo textů řeší návratnost do konkrétních oblastí, či zkoumá důsledky jednotlivých částí mírové dohody v souvislosti s lokální populací a jeho prostorem. Jednou z mála takových studií je práce Fischela de Andrade a Delaney,<sup>62</sup> kteří se zabývají návratností do jihovýchodní Bosny a Hercegoviny.

Z francouzského prostředí je nejvýznačnější, nepřehlédnutelnou publikací zabývající se komplexně poválečnou situací v Bosně a Hercegovině a působením mezinárodních

---

TUATHAIL, G. : The Legacy of ethnic cleansing: The Interantional community and the return process in Post-Dayton Bosnia-Herzegovina. In: *Political Geography*. Oxford 2005 a řada dalších.

<sup>55</sup> BLACK, R. : Return and Reconstruction in Bosnia-Herzegovina: Missing Link, or Mistaken Priority? In: *SAIS Review. A journal of International Affairs*. č. 2, New York 2001; BLACK, R. : Conceptions of "Home" and the Political Geography of Refugee Repatriation: Between Assumption and Contested Reality in Bosnia-Herzegovina, In: *Applied Geography*, č. 2, Sussex 2002.

<sup>56</sup> ROGAN, J. : Facilitating Local Multiethnic Governance in Postwar Bosnia and Herzegovina. In: DIMITRIJEVIĆ, N. (ed.) : *Managing Multiethnic Local Communities in the Cuntries of the Former Yugoslavia*, Budapest 2000.

<sup>57</sup> LIPPMAN, P. : Stabilization of Coexistence: Improving Governemnt and Facilitating Return in Bosnia. In: DIMITRIJEVIĆ, N., KOVÁCS, P. (eds.): *Managing Hatred and Distrust: The prognosis for Post-Conflict Settlement in Multiethnic Communities in the Former Yugoslavia*. Budapest 2004

<sup>58</sup> COX, M. : *Strategic Approaches to International Intervention in Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo 1998; COX, M.: 'The Dayton Agreement in Bosnia and Herzegovina: A Study of Implementation Strategies, *British Yearbook of International Law* č. 70, Oxford 1999.

<sup>59</sup> HARVEY, J. : Return Dynamics in Bosnia and Croatia: A Comparative Analysis. In: *International migration*, č. 3, Oxford 2006, str. 91.

<sup>60</sup> PHUONG, C. : 'Freely to Return': Reversing Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina. In: *Journal of Refugee studies*. Vol. 13, č. 2, Oxford, 2000.

<sup>61</sup> AYAKI, I. : Politicisation of Minority Return in Bosnia and Herzegovina – The First Five Years Examined. In: *International Journal of Refugee Law*, č.1/2, Oxford, 2001.

<sup>62</sup> FISCHEL DE ANDRADE, J. H.; DELANEY, N. B. : Minority Return to South-Eastern Bosnia and Herzegovina: A review of the 2000 Return Season. In: *Journal of Refugees Studies*. č. 3, Oxford 2001

organizací objemná publikace M. Ducasse-Rogier.<sup>63</sup> Ta sleduje zejména politiku mezinárodního společenství (prostřednictvím OHR v zemi), rozebírá jednotlivé dopady daytonské mírové dohody na praktickou politiku, poukazuje na řešení konkrétních problémů ohledně změn institucí za posledních deset let. To vše je podloženo obrovským poznámkovým aparátem. Na druhou stranu je i zde vše opětovně založeno pouze na pramenech mezinárodního společenství (statistiky UNHCR, OHR atd.) a i zde nejsou podány odpovědi na otázky v případech předpokládaných konkrétních počtů návratů. Tato publikace může být využita jako informačně vyčerpávající základ politiky mezinárodního společenství v Bosně a Hercegovině. K otázkám Bosny a Hercegoviny ve Francii se dále vyjadřuje i řada geografů, kteří řeší především prostorové následky a dopady konfliktu.<sup>64</sup> Podnětné otázky a postřehy ohledně vlivu mezientitní hranice Bosny a Hercegoviny na mezikomunitní vztahy na příkladu opštiny Trnovo jsou nastíněny v diplomové práci M. Damiron.<sup>65</sup>

#### 1.4.4 Charakteristika statistik zabývající se demografickou situací v Bosně a Hercegovině

Mezi základní demografické události patří narození, úmrtí a migrační pohyb. Základními komponenty pro vedení statistik obyvatel v daném momentě a v definovaném teritoriu (stát či jeho část) jsou populační censy (v minulosti), populační změny (počty živě narozených, úmrtí dle příčiny, pohlaví, věku aj.)<sup>66</sup> a evidence mechanického pohybu obyvatelstva (emigrace, imigrace a migrační saldo).

Jednotlivá statistická sčítání jsou společně se statistikami základních demografických charakteristik (natalita, mortalita, migrace) nesporným základem pro vytváření každoročních

<sup>63</sup> DUCASSE-ROGIER, M. : *A la recherche de la Bosnie-Herzégovine*. Paris 2003

<sup>64</sup> V čele s prof. Sanguinem, který působí na Paris IV-Sorbonne a který je editorem knihy SANGUIN, A., L. (ed.) : *L' ex – Yugoslavie dix ans après Dayton*. Paris 2005, kde je řada důležitých studií: především ROBIN-HUNTER, L. : *Présent et avenir de la Bosnie-Herzégovine : La préservation souhaitable d'un état multinational ou le choix réaliste de la partition d'un pays?*; BOLLACK, E. : *L'après-guerre: Quelles perspectives pour la jeunesse bosnienne?* další SANGUIN, A. L. : *La Bosnie, état tricéphale des Balkans : Les processus d'une partition ethno politique*, In: *Géographie et Cultures*, č. 38 Paris 2001; CHAVENEAU-LE BRUN, E. : *Les personnes déplacées de Sarajevo, hypothèques pour un retour*. *Géographie et Cultures*, č.38, Paris 2003; CATTARUZZA, A. : *Sarajevo, capitale incertaine*. *Balkanologie*, č. 1-2, Paris 2001, jež se zabývá geopolitickým položením hlavního města a řeší nefunkčnost státu rozděleného na dvě samostatné entity (a jejich nepřirozený geografický tvar).

<sup>65</sup> DAMIRON, M. : *L'Impact de la frontière inter-entité de la Bosnie-Herzégovine sur les relations intercommunautaires à l'échelle locale*. Quebec 2005. Autor si kladl otázku zda entitní hranice je 10 let po válce stále známkou rozdílnosti a zda tyto rozdíly mají vliv na přemístěné osoby, případně na jejich vůli se vracet přes tuto linii do svých původních domovů.

<sup>66</sup> Populační změny se evidují každoročně, přičemž se vztahují vždy k aktuálnímu censu dané dekády.

odhadů počtu obyvatel v celém desetiletí následujícím po provedeném censu.<sup>67</sup> Odhad celkového počtu obyvatel na konci každého roku tak obsahoval součet odhadovaného početního stavu populace na konci roku předchozího, migrační saldo<sup>68</sup> a přirozený přírůstek aktuálního roku. Takový přístup je jediný nabízející validní odhady populace v letech následujících po vydání censu obyvatelstva. Dané metody jsou však z pochopitelných důvodů nedostatečné během války, kdy nelze odhadovat počet narozených<sup>69</sup> a velmi těžko i počet zemřelých.<sup>70</sup>

V práci v prvním oddíle se zabývám statistikami, které relativně odpovídaly tehdejší skutečnosti, přičemž pracuji formou porovnávání základních demografických událostí v zemi, z nichž se snažím vyvodit patřičné závěry na pokračující demografickou situaci v Bosně a Hercegovině. V druhém oddíle se však již poměřuji se statistikami, jež nejsou potvrzené, objektivní, vzájemně se od sebe liší a místy si zásadně odporují. Ty mohu dále porovnávat s „reálnou“ situací v podobě terénního šetření, které přidá další kvantitativní datové hodnoty i kvalitativní rysy do mozaiky etno-demografické situace země.

Klíčovým statistickým materiálem, jež sleduje návratnost v prostoru Bosny a Hercegoviny jsou návratové statistiky UNHCR.<sup>71</sup> Statistické přehledy, jež s měsíční pravidelností většinové, menšinové a organizované (asistované) návraty<sup>72</sup> do prostoru Bosny a Hercegoviny UNHCR zaznamenává jsou výchozím datovým materiálem dle kterého se hodnotí úspěch či neúspěch návratových procesů a z něhož čerpají další organizace, instituce a badatelé. Důraz UNHCR, ve shodě s proměnou politiky mezinárodního společenství, byl kladen na minoritní návraty, které se tak staly prioritním sledovaným procesem.<sup>73</sup> UNHCR monitoruje návratnost jedinců do míst původních bydlišť, avšak dále již nesleduje, zda v daném místě zůstanou, stejně tak z daných hodnot nevytváří vyšší ucelenou syntézu ohledně předpokládaného etnického a demografického složení země.<sup>74</sup> O tu se pokusila tzv. Pracovní

<sup>67</sup> Dané odhady nejsou prováděné nejen na úrovni státní, ale i na úrovních lokálních (v případě Bosny a Hercegoviny na úrovni opštin).

<sup>68</sup> Migrační saldo je rozdíl mezi počtem přistěhovalých a vystěhovalých ve zkoumaném územním celku. Společně s přirozeným přírůstkem je základním údajem pro bilance obyvatelstva.

<sup>69</sup> Válka má obecně na fertilitu redukující efekt.

<sup>70</sup> Viz kapitola Oběti konfliktu.

<sup>71</sup> Organizace UNHCR (Úřad Vysokého komisaře pro uprchlíky) vznikla v roce 1950 s úkolem chránit a pomáhat uprchlíkům, kteří při hledání bezpečí překročili mezinárodní hranice. Přestože práce organizace s vnitřně přesídlenými osobami sahá až do šedesátých let, v devadesátých letech se míra a rozsah aktivit UNHCR na pomoc vnitřně přesídleným osobám dramaticky zvýšil. UNHCR byla pověřena implementací Anexe 7. daytonské mírové smlouvy. Viz podkapitola Teoretický rámec pro návrat uprchlíků.

<sup>72</sup> Ty jsou zaznamenávané pouze do ledna roku 2003, kdy je organizovaná (asistovaná) návratnost ukončena.

<sup>73</sup> Viz podkapitola Teoretický rámec pro návrat uprchlíků.

<sup>74</sup> Data UNHCR je ale nutné brát jako základní bázi dat pro výzkum, neboť organizace zaštiťovala jako střešní instituce veškeré návratové procesy. Další obrovskou výhodou je dostupnost jejich dat, neboť jsou (oproti datům OHR) umístěné na internetu ([www.unhcr.ba](http://www.unhcr.ba)), kde jsou zpřístupněné podrobné měsíční výsledky od roku 2001

skupina pro návrat a obnovu Úřadu vysokého představitele (OHR), která provedla v roce 2002 sběr dat na nejnižším článku státní správy Bosny a Hercegoviny – v opštinách,<sup>75</sup> z nichž vydala tzv. Statistický přehled opštin Bosny a Hercegoviny a jejich obyvatelstva (dovedený k datu 31.12. 2002). Na řadě míst je však nutné statistiky OHR podrobit z různých důvodů zásadní kritice.<sup>76</sup> Přesto je tento přehled, i přes zmiňované nedostatky, ve srovnání s daty UNHCR jediným materiálem, jež shrnuje údaje o národnostní skladbě země ucelenějším způsobem.

Dalšími datovými materiály disponují oba Statistické úřady v zemi.<sup>77</sup> Oba dva úřady vydávají každoročně své Statistické bilteny (ročenky) pojednávající o demografických, socioekonomických aj. aspektech země. Problémem kvůli absenci statistického sčítání je, že v obou případech se jedná pouze o odhady, přesnějších číslech se nám dostane jen v počtech narozených a zemřelých a dalších „soudobých“ datech.<sup>78</sup> Pokud srovnáme jejich činnost

---

do října roku 2006. Vzhledem k tomu, že existuje pouze jeden obdobný pramen (statistiky OHR – viz dále; všechny další zveřejněné statistiky návratnosti (např. analýzy Ministerstva pro uprchlíky a lidská práva) jsou provedené na základě dat UNHCR a data Statistických úřadů již řeší odlišné věci než záznam počtu návratů) nezbyvá mi, než jej brát, obdobně jako tak činí veškerá západní odborná literatura, za stěžejní pramen. Z porovnání těchto návratových statistik s realitou (v podobě terénního průzkumu) však vyplývá několik kritických poznámek. V místech průzkumu (což lze s velkou pravděpodobností generalizovat na celé území Bosny a Hercegoviny) se údaje počtu navrátilivších dle UNHCR pohybují vždy v nadhodnocených číslech, než jaká je realita. Na škodu je, že návratové statistiky jsou publikované pouze na nejnižší úrovni opštin, nikoliv i po nižších samosprávných jednotkách (tzv. mjesnih zajednicah, případně i naseljenih mjestima – viz dále). Nemůžeme si tak vytvořit konkrétnější představu reálného geografického rozložení těchto návratů, tedy zda předložený počet navrátilivších se dle UNHCR byl návratem komplexním (do původních míst bydliště, nejenom do původní opštiny).

<sup>75</sup> Metodologie daného průzkumu byla založena na základě unifikovaných dotazníků, zaslaných jednotlivým opštinám. Oprávněně lze kritizovat objektivnost provedení takového průzkumu, neboť často mohla být data „upravována“ podle představ (zadání) místních politických elit. Samotný statistický přehled obsahuje údaje o etnickém složení v roce 1991 a předpokládaném etnickém složení v roce 2003 (většinou pouze v relativních číslech), údaje o počtu osob, které opustily opštinu v důsledku válečných událostí nebo které naopak našly na jejím území útočiště a o počtu navrátilivších se osob. V řadě případů však ten či onen údaj chybí, což znesnadňuje jejich vyhodnocování.

<sup>76</sup> Za prvé vůbec není jasné jakou metodologií u opštin rozdělených entitní hranicí zpracovávali zpětný dopočet počtu obyvatel na daném, rozděleném území opštiny. Např. Jajce je opština, jejíž části připadly opštinám Jezero a Dobretići. U Jajce OHR tvrdí, že se vrátilo 36 tisíc obyvatel. UNHCR k roku 2002 klade návratnost pouhých 9 197 osob, což je obrovský rozdíl. Dále např. u opštiny Gacko (v roce 1991 3 871 Muslimů a 6 691 Srbů) OHR konstatuje, že uteklo 3 603 osob. Vzhledem k tomu, že se jedná o opštinu v Republice srbské se srbskou většinou, většina z hodnoty 3 603 bude muslimská. Do roku 2002 se údajně navrátilo 1 200 osob (není zde stanoveno kterého etnika). Přesto je zde zhotoven etnický odhad k roku 2003 ve kterém je řečeno, že 99,9 % je Srbů a pouze 0,1 % Bosňáků! (samotné UNHCR stanovuje návrat Bosňáků na hodnotě 255 osob do roku 2002). Častou chybou je, že udávají vyšší návrat, než kolik lidí celkově uprchlo (např. z opštiny Mostar západ uprchlo 5 tisíc osob, ale vrátilo se 7 316!). Dále např. u opštiny Mrkonjić Grad jsou v absolutních číslech uvedeny hodnoty za rok 2003. Ty jsou v případě Muslimů a Chorvatů sníženy v porovnání s rokem 1991 o celkem 4 316 osob, oblast ale údajně dle OHR opustilo pouze 1 280 osob! Vedle toho se zde vyskytují naprosto amatérské chyby špatných aritmetických součtů, chybných procentuálních dopočtů či zde jsou uvedeny absolutní hodnoty u jednotlivých etnik, kde k celkové hodnotě je napsáno „not given“ aj. To vše vytváří značně smíšený dojem o preciznosti a objektivnosti provedené práce.

<sup>77</sup> Vzhledem k rozdělení země na dvě entity je i původní statistický úřad v Sarajevu rozdělen na Federalni statistički zavod sídlící v Sarajevu a Republikovi statistički zavod, jenž je v Banja Luce, hlavním městě Republiky srbské.

<sup>78</sup> Všechny hodnoty jsou tak pouze v absolutních číslech, relativní se dají těžko vytvořit, pokud není znám

jediný rozdíl shledáme v otázce sledování demografické situace, kdy je Statistický úřad ve federální části země o něco aktivnější, neboť usiluje alespoň i o odhad dnešní etnické situace v jednotlivých kantonech a opštinách.<sup>79</sup>

Republika srbská mimo to disponuje tzv. Popisem uprchlých a přemístěných osob v Republice srbské v roce 1996 a jejich následným znovu registrováním v roce 2001.<sup>80</sup> Z dostupných zdrojů se mi bohužel nepodařilo zjistit, jakou metodologií je daný soupis prováděn.<sup>81</sup>

Rozsahem obsáhlým materiálem je studie E. Tabeau, A. Hetland, J. Bijak a M. Žółtowski, která byla zpracována v rámci případu S. Miloševiče před haagským tribunálem<sup>82</sup> a která se zabývala etnickým stavem ve vybraných opštinách v Bosně a Hercegovině. Její data jsou dovedeny bohužel pouze do roku 1997/1998, do kdy byl zaznamenán minimální počet návratů.<sup>83</sup> Posledním datovým zdrojem, na který poukazují, jsou materiály samostatných opštin, které se mi podařilo během terénních šetření získat. Na nich je zajímavé především to, že svým obsahem často popírají tvrzení statistických úřadů či s nimi nějak kolidují.<sup>84</sup>

Jsem si vědom toho, že ve chvíli, kdy není a dá se předpokládat, že ještě dlouho nebude, provedeno celorepublikové statistické sčítání, nemohu objektivně říci, s jakým demografickým potenciálem Bosna a Hercegovina disponuje a těžko se tedy mohu definitivně vyjadřovat k exaktnějšímu hodnocení počtů uprchlíků a dalších přemístěných. Je evidentní, že v takové situaci hrají zhotovené dílčí statistické údaje roli pouhých odhadů, prognóz situace, ze kterých se jen velmi těžko mohou vystavět objektivní, nezpochybnitelné závěry přijatelné pro všechny zainteresované strany. Vytvoření analýzy etnické situace pouze z dostupných

---

celkový počet obyvatelstva.

<sup>79</sup> Tento odhad srovnávaný se statistikami UNHCR, OHR, materiálů opštin i samotného terénního průzkumu je však značně zkreslený a nepřesný. Nelze jej proto využít jako objektivní pramen, dle kterého by bylo možno stanovit pravděpodobnou etnickou situaci ve Federaci (O tom více viz kapitola Výzkum). Vedle měsíčních a i každoročních statistických ročenek vydává federální statistický úřad ještě tzv. *Kantoni po brojkovima*, které podávají obdobné statistické přehledy jako ročenky, ale jsou rozšířeny ještě o pasáže národnostní (etnické) struktury v daných kantonech a opštinách.

<sup>80</sup> Popis izbjeglih i raseljenih lica u Republici srpskoj iz marta 1996. godine, vydaný Ministerstvem za izbjegla i raseljena lica u Srpskom Sarajevu. a tzv. Raseljena lica, zibjeglica i povratnika u 2001. godine (Publikacija o sprovedenoj reregistraciji). Zde je na úrovni opštin provedeno srovnání počtu obyvatel v opštině v roce 1991 a počtu obyvatel tzv. místního a uprchlého či přemístěného do tohoto prostoru v letech 1996 a 2001.

<sup>81</sup> Z materiálů soupisu čerpá Marinković při své analýze uprchlíků v prostoru Republiky srbské. Srov. MARINKOVIĆ, D. : *Demografski problemi...*, str. 140. Avšak např. v západní literatuře na něj není nikde upozorňováno, a i v literatuře jugoslávské se vyskytuje pouze v srbském prostředí. Na internetu jej nelze dohledat.

<sup>82</sup> TABEAU, E., HETLAND, A., BIJAK, J., ŽÓŁTKOWSKI, M. : *Etnički sastav i interno raseljena lica i izbjeglice iz 47 opština u Bosni i Hercegovini, od 1991. do 1997-98*, Haag 2003.

<sup>83</sup> V této práci jej tak nelze plně využít, neboť doba 1997/1998 byla přeci jen ještě o řád více odlišná, než jaká je situace dnes. V dané době bylo v Bosně a Hercegovině minimum navrátilivších se (v případě těch, kteří se vrátili, se jednalo o návraty většinové).

<sup>84</sup> To se týká především opštiny Bosanski Petrovac. O tom viz kapitola Výzkum.

statistických materiálů nám neodpoví důsledně a objektivně na otázku, jaký je dnešní reálný etnický stav. Moje pozornost je tak soustředěna pouze na několik dílčích pozorování, kde se všemi zmiňovanými metodami pokouším nastínit předpokládanou „realitu“ dnešního etno-demografického stavu a jeho problémů v dílčích vybraných lokalitách země. Ze své pozice a času, který jsem k dané práci a výzkumu měl určený, mohu dodat své předkládané závěry na situaci, jež vznikla z analýz dílčích statistických materiálů podložených terénním šetřením a jejich vzájemnou konfrontací. Tímto upozorněním zdůvodňuji, proč má práce nemůže být brána jako *úplné* zhodnocení demografické situace s *definitivními* závěry demografického vývoje země. Práce také nenabízí (není to jejím cílem) možná řešení v otázce případné změny politiky mezinárodního společenství vůči otázce návratnosti. Vytvoření demografické syntézy pro vyšší správní celky země (kantony a entity) tak v dnešní době bohužel brání nedostupnost některých údajů, především často schází údaje o současném absolutním počtu obyvatel opštiny a k dispozici bývají pouze údaje o procentuálním zastoupení jednotlivých etnik.

## 2. Etnická struktura obyvatelstva Bosny a Hercegoviny v letech 1948 – 1981

### Jednotlivé aspekty ovlivňující etnicko-demografické proměny národnostní struktury na prostoru Bosny a Hercegoviny

#### 2.1 Odlišné postoje jednotlivých národností Bosny a Hercegoviny v interpretaci válečných ztrát

Ztráty na lidských životech za druhé světové války v Bosně a Hercegovině<sup>85</sup> byly počátečním katalyzátorem lišících se interpretací demografického vývoje jednotlivých etnik na území této republiky jugoslávské federace. Počty obyvatel uvedené v prvním poválečném sčítání v roce 1948 jsou kladeny do srovnání s posledním předválečným sčítáním v roce 1931. Data, poněkud odlišně popisována a hodnocena, se odrážejí v následných teoretických pojednáních, konstrukcích o demografické projekci předpokládaného počtu obyvatel, a mohou tak sloužit k ospravedlnění a zdůvodnění některých současných postojů v rámci dnešního postavení všech tří konstitutivních národností Bosny a Hercegoviny.<sup>86</sup>

<sup>85</sup> Demografické ztráty na území Bosny a Hercegoviny za období druhé světové války se odhadují přibližně na 480 000 osob. Dle posledních výzkumů se odhaduje, že v letech 1941 – 1945 zahynulo nejvíc Srbů 164 000, Muslimů 75 000 a Chorvatů 64 000. In: ŽERJAVIĆ, V. : *Gubitci stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. Zagreb 1989, str. 36, 61, 107. ŽERJAVIĆ, V. : *Opsesije i megalomanije oko Jasenovaca i Bleiburga*. Zagreb 1992, str. 133, 157.

<sup>86</sup> Takovéto interpretace lze nalézt především v případě pohledu srbského a muslimského (bosňáckého).

První poválečné sčítání lidu<sup>87</sup> FLRJ bylo provedeno v roce 1948.<sup>88</sup> Toto sčítání evidovalo na prostoru Bosny a Hercegoviny 2 565 277 obyvatel.<sup>89</sup> Početní růst obyvatel od censu v roce 1931 byl pouhých 241 722 obyvatel, tzn. že populace rostla průměrně o 14 219 obyvatel ročně. V porovnání s růstem v období 1921 – 1931<sup>90</sup> šlo o výrazné snížení způsobené demografickými ztrátami v průběhu druhé světové války.

Na základě srovnání s rokem 1931<sup>91</sup> se poněkud rozcházejí údaje srbského<sup>92</sup> a muslimského (bosňáckého) pohledu.<sup>93</sup> Pokud se budeme držet oficiálních výsledků<sup>94</sup> sčítání roku 1931,<sup>95</sup> které k údaji počtu muslimů<sup>96</sup> uvádí počet 718 074<sup>97</sup> (30,9 % z celkového počtu obyvatel), překvapí nás, že Bošnjovići k tomuto roku údaj navyšuje až na 766 471 (s podílem 33%).<sup>98</sup>

Pokud bychom k Bošnjovićem udávanému statistickému údaji 766 471 muslimů v roce 1931 připočetli ze sčítání v roce 1948 oficiálně uvedený nárůst 172 015, dostali

<sup>87</sup> V tomto sčítání a následujícím v roce 1953 byla Bosna a Hercegovina ještě administrativně rozdělená jinak než v následujících čtyřech sčítáních, na okresy („srez“), JAKŠIĆ, D. : *Republika srpska. Prostor, stanovništvo, resursi*, Banja Luka 1995, str. 50.

<sup>88</sup> Dle *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*. Knjiga IX, Stanovništvo po narodnosti FNRJ. Savezni zavod za statistiku. Beograd 1954

<sup>89</sup> Lehce lišící se číslo 2 565 283 obyvatel udává JAKŠIĆ, D. : *Republika srpska...*, str. 51.

<sup>90</sup> Roční průměr tehdy činil 43 363. In: SPASOVSKI, M., ŽIVKOVIĆ, D., STEPIĆ, M. : *Etnički sastav stanovništva...*, str. 42.

<sup>91</sup> Zde je nutné upozornit na vágnost kategorií u sčítání v roce 1931 v královské diktatuře. Obyvatelstvo se v censu vyjadřovalo dle konfese, tedy jako pravoslavní, katolíci, muslimové a ostatní. Transformace Království SHS v Království Jugoslávie byla provázená radikální teritoriální reorganizací státu. Administrativní rozdělení země na 33 okresů (tzv. okruge) v roce 1921 se v roce 1929 změnilo na devět bánovin se samostatnou jednotkou Bělehrad. Dle : JAKŠIĆ, D. : *Republika srpska...*, str. 22, 48. Problém spočíval v faktu, že pouze bánovina Vrbaská je na území Bosny a Hercegoviny v podstatě celá, ostatní tři bánoviny se velkou částí rozlohy rozprostírají na prostorech Srbska (Drinská bánovina), Černé Hory (Zetská bánovina) a Chorvatska (Primorska bánovina), což ztěžovalo výpočty přesnějšího počtu obyvatel dle konfese na teritoriálním území Bosny a Hercegoviny.

<sup>92</sup> SPASOVSKI, M., ŽIVKOVIĆ, D., STEPIĆ, M. : *Etnički sastav stanovništva...*, str. 22, 42.

<sup>93</sup> BOŠNJOVIĆ, I. : Demografška prošlost i budućnost Bošnjaka u Bosni i Hercegovini. In: *Ljudska prava, časopis za sve pravno-političke probleme*, broj 3-4. Sarajevo 2003.

<sup>94</sup> Není-li uvedeno jinak, shodují se srbská statistická data s oficiálním sčítáním.

<sup>95</sup> Dle *Konačni rezultati popisa stanovništva od 31. Marta 1931. godine*. Knjiga II. Beograd 1938. In: JAKŠIĆ, D. : *Republika srpska...*, str. 48.

<sup>96</sup> Ve své práci se přikláním k názvu Muslim s velkým „M“ po skončení druhé světové války. Při sčítání obyvatel v roce 1961 se poprvé objevuje kategorie „Muslim-etnická příslušnost“, psáno s velkým „M“. Srov. HLADKÝ, L. : *Bosenská otázka...*, str. 214 – 218.

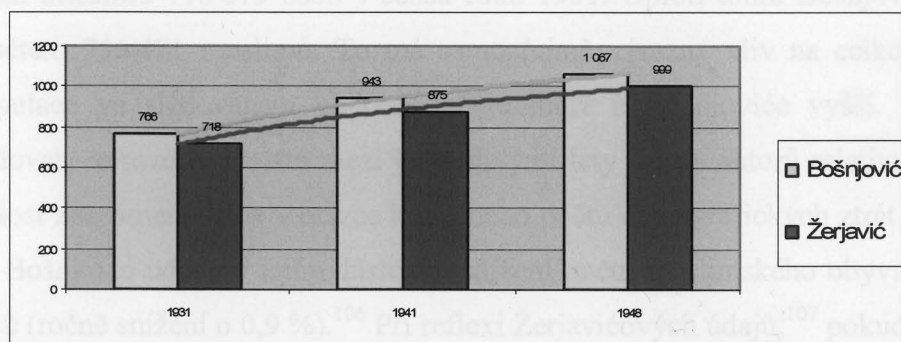
<sup>97</sup> Ze kterých vychází SPASOVSKI, ŽIVKOVIĆ, STEPIĆ. In: SPASOVSKI, M., ŽIVKOVIĆ, D., STEPIĆ, M. : *Etnički sastav stanovništva...*, str. 42.

<sup>98</sup> BOŠNJOVIĆ totiž udává, že v letech 1921 - 1948 došlo k nárůstu muslimského obyvatelstva o 310 635 obyvatel. Pokud bychom si jeho propočty rozdělili na periody po jednotlivých censech 1921 - 1931 a 1931 – 1948, dopočítali bychom se, že v první periodě vzrostlo obyvatelstvo o 184 417 osob (vychází i z odlišného údaje z r. 1921 – 582 054 Muslimů místo jinde udávaného 588 244 Muslimů) a v druhé periodě o 119 218 osob. SPASOVSKI, ŽIVKOVIĆ, STEPIĆ oproti němu a ve shodě s oficiálními výsledky statistického sčítání, udávají v letech 1921 – 1948 nárůst muslimského obyvatelstva o 301 845 obyvatel. Za období 1921 – 1931 se jedná o nárůst 129 830 a za období 1931 – 1948 o dalších 172 015 osob. Dle BOŠNJOVIĆ, I. : *Demografška prošlost...*, str. 81 – 83, SPASOVSKI, M., ŽIVKOVIĆ, D., STEPIĆ, M. : *Etnički sastav stanovništva...*, str. 42. Z počátku může být tato odlišná interpretace dána diferentní metodologií sčítání r. 1931 způsobenou jiným administrativním členěním – viz poznámka č. 7.

bychom se na údaj 938 486. Bošnjović ale ví, že maximální možný údaj k roku 1948 daný oficiálními výsledky je 885 689 obyvatel muslimské národnosti,<sup>99</sup> a proto dopočítává, že růst v letech 1931 – 1948 je 119 218 osob, tedy v průměru 7 013 osob za rok.<sup>100</sup> Bošnjović dále vlastním propočtem odhaduje stav k roku 1941 - 943 377 Muslimů. Pokud si od tohoto údaje odečteme 766 471<sup>101</sup> dostaneme hodnotu, jež by znamenala nárůst počtu Muslimů v Bosně a Hercegovině za období 1931 – 1941 o 17 690 ročně.

Je evidentní, že v případě srovnání této hodnoty s trendem typickým pro předchozí období<sup>102</sup> a především demografickými trendy ostatních národností,<sup>103</sup> vychází nám toto jako vysoké nadhodnocení situace. Vedle toho také můžeme Bošnjovićem odhadovanou situaci srovnat s propočty demografických zrát za období druhé světové války na prostoru Jugoslávie provedenými chorvatským badatelem Vladimírem Žerjavičem. Srovnání odhadovaných počtů jednotlivých národností a jejich podílů demonstrují grafy č. 1 a 2.

**Graf č. 1<sup>104</sup> : Srovnání odhadovaného počtu Muslimů dle demografického trendu dle dvou odlišných koncepcí pokud by nedošlo k 2. světové válce (v tisících)**



<sup>99</sup> Jedná se součet národnostně nezařazených Muslimů a národnostně zařazených (Srb-muslim, Chorvat-muslim), přičemž se nepočítá s muslimy dalších JUG národností (Makedonec-muslim atd.). Vycházím z toho, že dle konfesionální příslušnosti se k muslimské víře přihlásilo celkem 890 094 osob a součet zařazených a nezařazených muslimů je 885 689 osob.

<sup>100</sup> Oproti tomu SPASOVSKI, ŽIVKOVIĆ, STEPIĆ tomuto období vypočítávají nárůst 10 119 za rok.

<sup>101</sup> Údaj ze statistického sčítání roku 1931.

<sup>102</sup> Tedy průměrným růstem dle BOŠNJOVIĆE 7 013 a dle SPASOVSKI 10 119 osob za rok.

<sup>103</sup> Srbové měli roční růst v letech 1921 – 1931 19 898 za rok a Chorvaté ve stejném období 10 403 ročně.

<sup>104</sup> data grafu vychází z následující tabulky č. 1.

**Tab. č. 1 : Srovnání odhadovaného počtu Muslimů dle odlišných propočtů Bošnjoviće a Žerjaviće pokud by nedošlo k 2. světové válce (v tisících)**

	Bošnjović	podíl na celku	Žerjavić	podíl na celku
1931	766	33	718	30,9
1941	943	33,8	875	30,97
1948	1 067	33,65	999	31,5

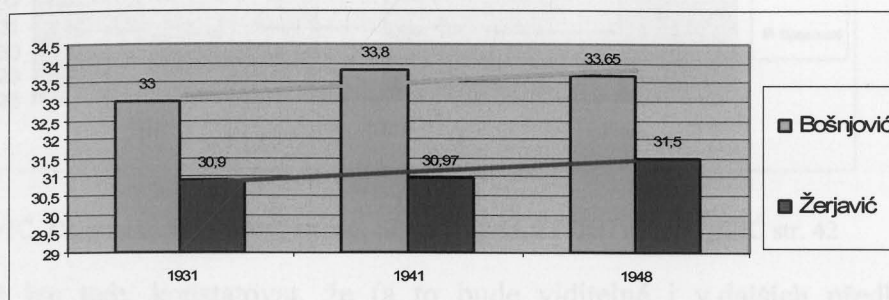
**Pozn.** Pokud bychom pokračovali s nastaveným trendem od Bošnjoviće, který propočítal růst muslimského etnika na 17 690 ročně v období 1931 – 1941, a který bychom připočetli k jeho odhadu 943 377 Muslimů v roce 1941 dostali bychom hodnotu (za hypotetického předpokladu nezměněného pokračování nastaveného trendu) 1 067 207 Muslimů pro rok 1948. Podíly na celku byly vypočítány dle odhadu populace za rok 1948 ŽERJAVIĆEM.

**Zdroj:** BOŠNJOVIĆ, Demografška prošlost, str. 86, ŽERJAVIĆ, Opsesije i megalomanije, str. 133, 157.



Zdroj: BOŠNJOVIĆ, Demografska prošlost, str. 86, ŽERJAVIĆ, Opsesije i megalomanije, str. 133, 157.

Graf č. 2<sup>105</sup> : Podíl muslimského etnika na celkovém obyvatelstvu Bosny a Hercegoviny dle Bošnjoviće a Žerjaviće



Zdroj: BOŠNJOVIĆ, Demografska prošlost, str. 86, ŽERJAVIĆ, Opsesije i megalomanije, str. 133, 157.

Tyto dva grafy nastiňují odlišné pohledy na předpokládaný počet Muslimů v letech 1941 a 1948 pokud by nedošlo k válečnému konfliktu. Místem, odkud vychází rozkol autorů je rozdíl v odlišném výchozím počtu muslimů v roce 1931. Žerjavić vychází z oficiálního udávaného počtu muslimů 718 079 osob v censu roku 1931. Oproti tomu Bošnjović udává vlastním propočtem 766 471 muslimů. To má samozřejmě výrazný vliv na celkový podíl muslimské populace ve sledovaném období, jež je tudíž u Bošnjoviće vyšší. Nicméně můžeme vysledovat, že rozdíly v růstu mezi jednotlivými lety jsou u autorů relativně stejné. Další nesrovnalost zaznamenáváme v otázce konečného počtu demografických ztrát za druhé světové války. Bošnjović udává v jejím důsledku snížení počtu muslimského obyvatelstva o 57 688 Muslimů (ročně snížení o 0,9 %).<sup>106</sup> Při reflexi Žerjavićových údajů,<sup>107</sup> pokud bychom vzali v úvahu situaci následujícího sčítání roku 1948, kdy Muslimové neměli možnost vyjádřit se pro svojí vlastní kategorii,<sup>108</sup> je patrné, že dané snížení počtu muslimského obyvatelstva bylo mnohem nižší, než jaké předkládá Bošnjović.<sup>109</sup>

Další srovnání rozdílů odlišných srbských a muslimských pohledů na podíl Muslimů na celkové populaci Bosny a Hercegoviny ukazuje graf č. 3.

<sup>105</sup> Data grafu č. 2. vycházejí z tabulky č. 1. v pozn. 17.

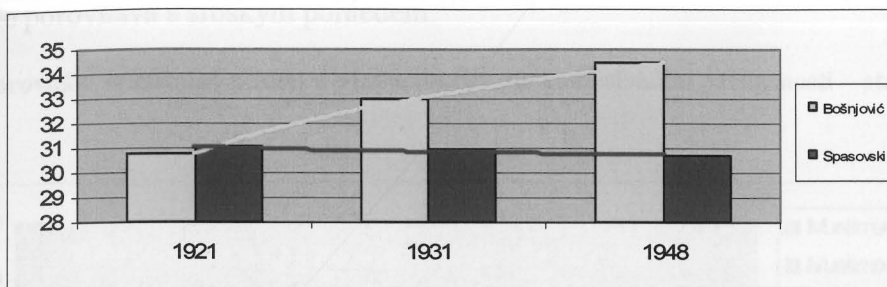
<sup>106</sup> BOŠNJOVIĆEM vypočítaná hodnota 57 688 vznikla odečtením jeho odhadu roku 1941 (943 377 osob) a jeho statistiky roku 1948 (885 689 Muslimů). Dle BOŠNJOVIĆ, I. : Demografska prošlost..., str. 82.

<sup>107</sup> ŽERJAVIĆ pro rok 1941 odhadnul počet Muslimů na 875 tisíc. Dle ŽERJAVIĆ, V. : Opsesije i megalomanije..., str. 157.

<sup>108</sup> A což BOŠNJOVIĆ přepočítal na oněch 885 689 osob, místo oficiálně uváděných 788 403 Muslimů.

<sup>109</sup> Pro úplnost je nutné sdělit, že celkové demografické ztráty muslimského obyvatelstva za období druhé světové války hovoří o údajích cca 114 tis. Muslimů. Dle ŽERJAVIĆ, V. : Opsesije i megalomanije..., str. 157.

Graf č. 3 : Podíl Muslimů na celkové populaci Bosny a Hercegoviny dle Bošnjović a Spasovski



Zdroj: BOŠNJOVIĆ, Demografska prošlost, str. 86, SPASOVSKI, ŽIVKOVIĆ, STEPIĆ str. 42

Celkově lze tedy konstatovat, že (a to bude viditelné i v dalších předkládaných srovnáních) Bošnjović podíl muslimského obyvatelstva na celku záměrně nadhodnocuje.<sup>110</sup> Pokud totiž srovnáme podíly ostatních dominantních národností na celkovém počtu obyvatel, zjistíme, že v letech 1931 – 1948 zůstaly podíly jednotlivých národností relativně konstantní.<sup>111</sup> Dá se předpokládat, že dané podílové rozdíly byly způsobeny odlišným administrativním správním členěním země v r. 1931 a lišící se metodologií demografického zpracování.

Ovšem situace v roce 1948 je daleko složitější a ani Spasovski a kol.<sup>112</sup> s ní nezachází nejlépe. Základním problémem sčítání roku 1948 (a stejně tak i několika následujících) je totiž metodicky neujasněné postavení muslimského etnika a jeho nejednoznačná klasifikace.<sup>113</sup>

V censu roku 1948 mělo muslimské etnikum možnost zvolit si kategorie „národnostně zařazení“ (tedy Srb – muslim, Chorvat - muslim), či kategorii „národnostně nezařazení“ muslimové. Do kategorie „národnostně zařazení“ se přihlásilo 71 991 Srbů-muslimů a 25 295 Chorvatů-muslimů. V kategorii „národnostně nezařazení“ bylo 778 403 osob.<sup>114</sup> Pokud bychom sečetli výsledky těchto kategorií do jedné (jak činí Bošnjović), dostaneme odlišné

<sup>110</sup> Od sledovaného období roku 1931.

<sup>111</sup> Hodnota demografické stopy růstu obyvatel Bosny a Hercegoviny byla u každé národnosti v období 1931 – 1948 zachována. Dle ŽERJAVIĆ, *Opsesije i megalomanije...*, str. 133.

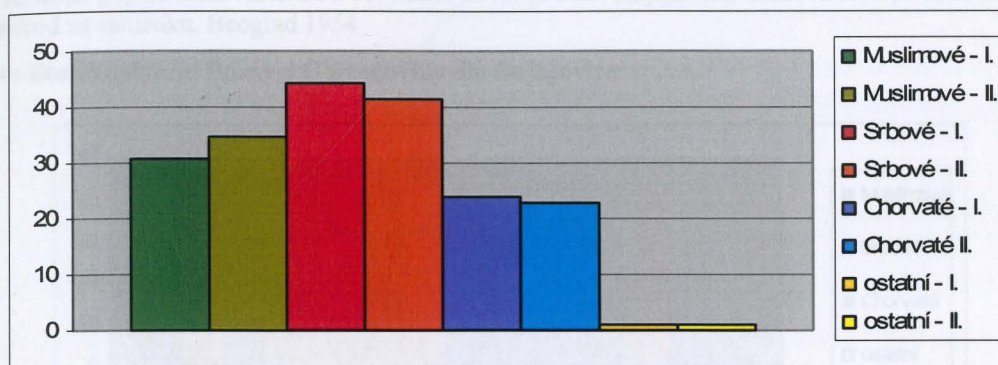
<sup>112</sup> SPASOVSKI a kol. sice čerpá podle mého srovnání z vydaných oficiálních statistických sčítání, ale především v letech 1948 – 1953 (vzhledem k dále probírané odlišné metodice provádění sčítání, kdy nebyla zahrnuta kategorie pro muslimskou populaci), je rovněž nepřesná. Tato nepřesnost je dána tím, že k kategorii nerozhodnutí Muslimové nepřičítá Muslimy, kteří jsou vedeni u kategorií Srb - muslim, Chorvat - muslim. U srbského pohledu se tak vytváří optický pohled menšího podílu Muslimů na celkovém počtu obyvatel Bosny a Hercegoviny.

<sup>113</sup> Podrobněji o této otázce v podkapitole Muslimové a jejich kategorizace v průběhu sčítání 1948 – 1981.

<sup>114</sup> *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*. Knjiga IX, Stanovništvo po narodnosti FNRJ. Savezni zavod za statistiku. Beograd 1954, str. 14, 17. In: SPASOVSKI, M., ŽIVKOVIĆ, D., STEPIĆ, M. : *Etnički sastav stanovništva...*, str. 42.

hodnoty, jež se projeví při přepočtení na jednotlivé podíly.<sup>115</sup> Následující graf č. 4 tyto hodnoty dále porovnává s srbským pohledem.<sup>116</sup>

**Graf č. 4 : Porovnání oficiálního sčítání a přepočteného dle konfesijní příslušnosti – statistické sčítání roku 1948**



Vysvětlivky: I. – data srbské demografie, II. – data muslimské demografie<sup>117</sup>

**Zdroj:** *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*. Knjiga IX, Stanovništvo po narodnosti FNRJ. Savezni zavod za statistiku. Beograd 1954. (I.), BOŠNJOVIĆ, Demografska prošlost, str. 82. (II.)

Graf č. 4 graficky znázorňuje, že již v roce 1948 bylo možné bez přímých manipulativních zásahů upravovat data tak, aby vyhovovala argumentaci zainteresovaných stran.

Následující dvě tabulky a grafy, vycházející z statistických sčítání za období 1921 – 1948, demonstrují, jak se mění podílové proporce jednotlivých národností dle pohledu obou zainteresovaných stran. Tabulka č. 3. a na ní navazující graf č. 5 udává muslimský pohled. Tabulka č. 4 a graf č. 6 zase pohled srbský.

**Tab č. 3. : Etnické složení Bosny a Hercegoviny dle Bošnjović<sup>118</sup>**

<sup>115</sup> Tyto přepočty jsou nastíněny v tabulce č. 2.

**Tab. č. 2 : Bošnjovićův pohled – přepočteno na podíly jednotlivých národností**

rok	Muslimové	podíl	Srbové	podíl	Chorvaté	podíl	ostatní	podíl	celkem
1948	885 689	34,5	1 064 125	41,48	588 828	22,95	26 635	1,06	2 565 277

**Zdroj:** BOŠNJOVIĆ, I. : *Demografska prošlost...*, str. 82 – 87.

<sup>116</sup> Zde je zajímavé podotknout, že oficiální výsledky sčítání, které se promítají i v srbském pohledu, nepřepočítané a tedy pro Muslime nevhodné, udává významný historik z muslimského prostředí Husnija Kamberović. In: KAMBEROVIĆ, H. : *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina do 1945. do 1953. godine*, Tešanj 2000, str. 81.

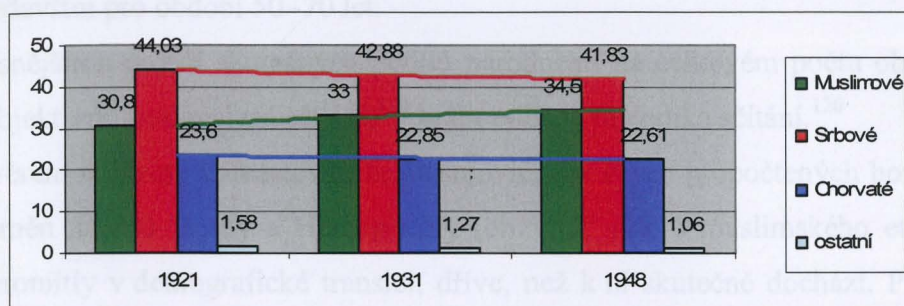
<sup>117</sup> Přepočten proveden dopočítáním neznámých podílů srbské a chorvatské populace na základě stanoveného celkového počtu obyvatel a počtu a podílu muslimského etnika BOŠNJOVIĆEM.

<sup>118</sup> Bošnjović udává pouze absolutní a relativní hodnoty muslimského etnika. Zbylé procentuální podíly s dopočítanými absolutními počty obyvatel jsou prací autora. Autor uvažoval tak, že pokud nám Bošnjović nabízí absolutní a relativní hodnoty pouze muslimského etnika, které jsou vyšší, než jak uvádějí oficiální výsledky, je logické, že se u zbylých dvou hlavních etnik tyto hodnoty musely proměnit, zmenšit. Od 100% podílu byl odečten podíl udávaný Bošnjovićem. Daná hodnota, jež odpovídala podílu Srbů, Chorvatů a ostatních dle Bošnjović, byla dána do matematického vztahu s podíly dle oficiálního sčítání, kde dopočtem vyšly přibližné výsledky absolutního počtu Srbů a Chorvatů (za předpokládaného nezměněného stavu kategorie

	dle Bošnjovice								
	Muslimové	podíl	Srbové	podíl	Chorvaté	podíl	ostatní	podíl	celkem
1921	582 054	30,8	832 361	44,03	446 144	23,6	28 595	1,58	1 890 440
1931	766 471	33	996 340	42,88	530 932	22,85	29 388	1,27	2 323 555
1948	885 689	34,5	1 073 055	41,83	580 009	22,61	26 635	1,06	2 565 277

Zdroj: BOŠNJOVIĆ, I.: Demografska prošlost, str. 86, SPASOVSKI, ŽIVKOVIĆ, STEPIĆ, str. 22, 42, Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine. Knjiga IX, Stanovništvo po narodnosti FNRJ. Savezni zavod za statistiku. Beograd 1954

Graf č. 5 : Etnické složení Bosny a Hercegoviny dle Bošnjovice



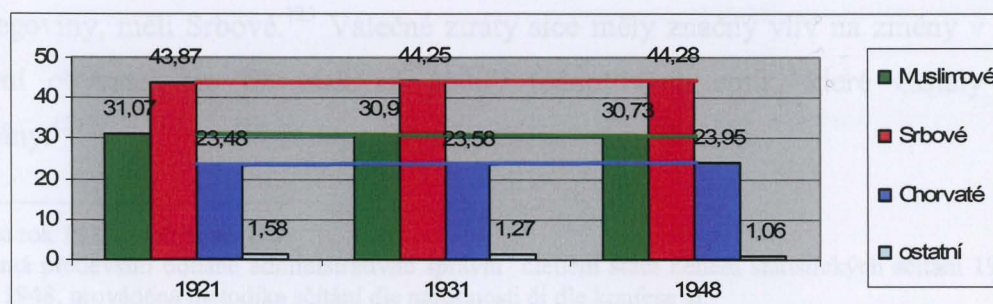
Zdroj: Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine. Knjiga IX, Stanovništvo po narodnosti FNRJ. Savezni zavod za statistiku. Beograd 1954. BOŠNJOVIĆ, I.: Demografska prošlost, str. 83., SPASOVSKI, ŽIVKOVIĆ, STEPIĆ, str. 22.

Tab. č. 4 Etnické složení Bosny a Hercegoviny dle Spasovski, Živkoviće a Stepiće

	dle Spasovski, Živkoviće a Stepiće								
	Muslimové	podíl	Srbové	podíl	Chorvaté	podíl	ostatní	podíl	celkem
1921	588 244	31,07	829 290	43,87	444 308	23,48	28 595	1,58	1 890 440
1931	718 079	30,9	1 028 139	44,25	547 949	23,58	29 388	1,27	2 323 555
1948	788 403	30,73	1 136 116	44,28	614 123	23,95	26 635	1,06	2 565 277

Zdroj: Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine. Knjiga IX, Stanovništvo po narodnosti FNRJ. Savezni zavod za statistiku. Beograd 1954 In: SPASOVSKI, ŽIVKOVIĆ, STEPIĆ, str. 22, 42.

Graf č. 6 : Etnické složení Bosny a Hercegoviny dle Spasovski, Živkoviće a Stepiće



Zdroj: Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine. Knjiga IX, Stanovništvo po narodnosti FNRJ. Savezni zavod za statistiku. Beograd 1954 SPASOVSKI, ŽIVKOVIĆ, STEPIĆ, str. 22, 42.

ostatní). Tyto teoretické výpočty slouží k demonstraci skryté manipulace se statistickými daty. Celkový počet obyvatel z cenzu roku 1921 je převzat z : *Definitivní rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921 god., Kraljevina Jugoslavija. Opšta državna statistika. Sarajevo 1932.* In: ČOROVIĆ, R. : *Etnička struktura stanovništva Bosne i Hercegovine od 1879. do 2003. godine.* Beograd 2004, str. 32, celkový počet obyvatel z cenzu roku 1931 je převzat z : *Stanovništvo po vjeroispovesti i maternjem jeziku po popisu stanovništva 31.3. 1931. godine.* Demografska statistika, serija II, sv.6, Državni statistički ured, Beograd 1945. In: SPASOVSKI, M., ŽIVKOVIĆ, D., STEPIĆ, M. : *Etnički sastav stanovništva...,* str. 22.

Při porovnání grafů č. 5 a 6. je jasně patrné, že první graf naznačuje již od roku 1921 nastupující vzestupný trend růstu podílu muslimů na celkovém počtu obyvatel Bosny a Hercegoviny. Naopak srbský a chorvatský podíl na celkovém obyvatelstvu klesá. Druhý graf je odlišný, muslimská populace stagnuje až lehce klesá a naopak srbské a chorvatské etnikum dále stále posiluje. Vzhledem k tomu, jakou dobu grafy sledují, se dá reálně o Bošnjovicem nastaveném modelu pochybovat. Změny, které jsou v Bošnjovicově grafu nastíněné, budou typické především pro období 50 -70 let.

Přesnějším určení skutečných podílů národností na celkovém počtu obyvatel i přes relativně objektivní, nezkreslená sčítání,<sup>119</sup> brání odlišná metodika sčítání.<sup>120</sup>

Závěrem můžeme konstatovat, že Bošnjović, dle svých propočtených hodnot, startuje proces přeměn národů Bosny a Hercegoviny (obzvlášť pak u muslimského etnika), jež se následně promítly v demografické transici, dříve, než k ní skutečně dochází. Předkládá zde demografický trend charakteristický (zpočátku nejen) pro muslimské obyvatelstvo v období industriálního rozvoje po druhé světové válce. Naznačuje také, že kdyby nedošlo k druhé světové válce, populačně nejsilnějším etnikem by se Muslimové stali za mnohem kratší dobu a tím pádem by měli výraznější vliv na celkové společenské klima Bosny a Hercegoviny.

S tímto však nelze úplně souhlasit, neboť skutečný efektivní růst muslimské populace reálně nastává až v období po druhé světové válce, kdy se zvyšuje kvalita života,<sup>121</sup> jež má vliv na pokračující fázi demografické revoluce, při níž silně klesá mortalita populace při zachovaném vysokém přirozeném přírůstku obyvatelstva.<sup>122</sup>

Nejvyšší ztráty, které byly dvakrát vyšší než u Muslimů a Chorvatů na prostoru Bosny a Hercegoviny, měli Srbové.<sup>123</sup> Válečné ztráty sice měly značný vliv na změny v celkovém rozložení obyvatel, ne již však na podíly jednotlivých etnik, které zůstaly relativně zachovány.<sup>124</sup>

<sup>119</sup> Vyjma rok 1931 - viz pozn. č. 7.

<sup>120</sup> Vliv má především odlišné administrativně správní členění státu během statistických sčítání 1921, 1931 a konečně 1948, prováděná metodika sčítání dle národnosti či dle konfese aj.

<sup>121</sup> S čímž souvisí souběžné procesy urbanizace, deagrarizace aj.

<sup>122</sup> Viz podkapitola Přirozený pohyb obyvatelstva

<sup>123</sup> Srbská literatura se místy snaží (a je to vidět např. i u citovaných SPASOVSKI, ŽIVKOVIĆ, STEPIĆ) zdůraznit, že největší ztráty, jež byly u srbské národnosti, měly zásadní vliv na postupující ztrátu výsadního postavení na prostoru Bosny a Hercegoviny a postupný propad podílu srbského etnika na celkové populaci. I to je však nutno brát jako tendenční, neboť problém poklesu podílu populace je daleko komplexnější a ovlivňuje jej řada dalších aspektů (migrace, nižší fertilita aj.)

<sup>124</sup> Dané hodnoty ukazuje tabulka č. 5.

**Tab. č. 5 : Porovnání podílů jednotlivých etnik**

	Muslimové	Srbové	Chorvaté
<b>1931</b>	30,72	44,28	23,94
<b>1948</b>	31,5	43,6	22,3

Zdroj: ŽERJAVIĆ, Opsešije i megalomanije, str. 133, SPASOVSKI, ŽIVKOVIĆ, STEPIĆ, str. 22.

Aspekt v podobě odlišných postojů interpretace válečných ztrát sice nemá přímý vliv na etnicko-demografické proměny, ale naznačuje základní bod pozdějších rostoucích střetů v názorech na etnické složení v zemi. Poválečné období a jeho srovnání se situací před druhou světovou válkou je nejzazším místem, odkud se odvíjí odlišné názory na etnické rozložení sil v Bosně a Hercegovině. S ohledem na následující kapitoly je pohled na počínající nejasnosti v interpretaci národnostního složení klíčový pro porozumění později mnohem silnějším, již přímých a neskrývaných manipulací s etnickým klíčem Bosny a Hercegoviny.

## 2.2 Společenské a ekonomické změny po druhé světové válce a jejich vliv na etnicko-demografické proměny národnostní struktury na prostoru Bosny a Hercegoviny

V této podkapitole není ambicí detailně popisovat všechny společenské a ekonomické proměny odehrávající se na prostoru Bosny a Hercegoviny po druhé světové válce, ale pouze analyzovat stěžejní změny ovlivňující etnické rozložení obyvatel.

Bosna a Hercegovina, jako jednotný správní celek, byla jednou ze šesti svazových republik jugoslávské federace. Díky její existenci (a také díky obnovení Černé Hory) se řešil základní nacionální problém, jímž bylo vnitřní členění srbochorvatské jazykové oblasti. V tehdejší době šlo pravděpodobně o nejrozumnější řešení z hlediska snahy o vyvážení jen velmi obtížně propojitelných požadavků jednotlivých národností jugoslávského státu.<sup>125</sup>

Převzetím sovětského systému hospodářské politiky, založeném na urychleném zestátnování výrobních prostředků a intenzivní industrializaci, chtěli jugoslávští komunisté odstranit dosavadní zaostalost jugoslávské společnosti a pokusit se nivelizovat obrovské sociální rozdíly v jednotlivých částech federace. Tyto politické a na ně navazující socioekonomické změny měly zásadní vliv na prostorovou diferenciaci obyvatel Bosny a Hercegoviny i celkový demografický vývoj země.

Bosna a Hercegovina společně s Černou Horou, Makedonií a Kosovem<sup>126</sup> patřila po druhé světové válce mezi nejzaostalejší oblasti jugoslávské federace, což potvrzoval vysoký početní růst obyvatelstva v prvních poválečných letech (1948 – 1953), obecně typický pro

<sup>125</sup> Viz ŠESTÁK, M. a kol. : *Dějiny jihoslovanských zemí...*, str. 498. V zemi po roce 1945 panoval internacionalismus. Vysocí politici byli nejprve Jugoslávci a až potom Srbové, přičemž národnost Muslimů se stále ještě dotvářela.

<sup>126</sup> Dle srovnání příjmů na hlavu při indexu 100 pro Jugoslávskou federaci byla Bosna a Hercegovina v roce 1952 s číslem 87 těsně před Černou Horou (index 71), Makedonií (index 66) a Kosovem (index 47). KARAIČIĆ, J. : *Ekonomski aspekti ravnopravnosti naroda*. In: PETROVIĆ, M., SULJEVIĆ, K. (eds.) : *Nacionalni odnosi danas*. Sarajevo 1971, str. 88.

zaostalé země<sup>127</sup> s celkově rurálním charakterem krajiny.<sup>128</sup> Práce v zaostalém zemědělském sektoru zaměstnávala tři čtvrtiny obyvatel,<sup>129</sup> což si nutně vyžadovalo změny, neboť úroveň zemědělství, na velmi nízkém stupni technického vývoje, by při zvyšujícím se počtu obyvatel, mohla jen stěží zajistit obživu všech obyvatel.<sup>130</sup>

Bosna a Hercegovina v poválečné době také díky příhodným přírodním podmínkám<sup>131</sup> nastoupila cestu rychlé industrializace, jež byla umocněna po roztržce s Informbyrem, po níž se jugoslávské vedení obávalo napadení země Sovětským svazem.<sup>132</sup> Hornatá, těžce dostupná Bosna a Hercegovina byla proto v tomto smyslu příhodným místem pro výstavbu těžkého průmyslu.

Hospodářské, velmi intenzivní a především viditelné změny vyvolaly zásadní společenské a prostorové proměny. Procesy, typické v daném období pro celou jugoslávskou společnost, ovlivnily celkovou proměnu životní úrovně jednotlivých republik jugoslávské federace. Zrychlená industrializace, provázená postupnou deagrariací,<sup>133</sup> zvyšující se urbanizací<sup>134</sup> a celkově rostoucími migračními přesuny, charakterizovala tehdejší zásadní proměny bosenského prostoru. Jednotlivé procesy postupně měnily charakter agrárního, zaostalého státu na stát industriální s rozšiřující se urbanizací a pomalu se zvyšující životní

<sup>127</sup> Tento, v SFRJ nejsilnější růst obyvatelstva, jehož tendence naznačovala, že za čas předežene i vedlejší populačně silnější Chorvatsko, byl obdobný pouze v Kosovu. Početní růst populace stoupal o 2,1 % za rok. Dle MARKOTIĆ, A. : Hrvati u Bosni i Hercegovini. In: Sb. *I. Hrvatski geografski kongres*. Zagreb 1996, str. 222.

<sup>128</sup> Agrární charakter země podtrhuje v roce 1948 pouze 14,3% urbanizace (zbylých 85,7% obyvatel žije ve venkovských oblastech). In: KAMBEROVIĆ, H. : *Prema modernom društvu...*, str. 82.

<sup>129</sup> In: RAMET, P. S. : *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962 – 1991*. Bloomington and Indianapolis 1992, str. 144.

<sup>130</sup> Půda na venkově byla obdělávána bez znalostí moderních technologií. Malé výnosy, jež byly dané způsobem hospodaření, nízkou bonitou půdy a nevelkou rozlohou polí, zapříčinily, že značný počet zemědělců velmi těžko mohl uživit své rodiny. V některých oblastech krátce po válce vypukl hlad (Travnik, Banja Luka, Bihać aj.). Dle: KAMBEROVIĆ, H. : Osnovna obilježa razvoja društva u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1953. godine. In: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb 1998, str. 361-362.

<sup>131</sup> Dostatek energetických zdrojů a dalších surovin : energetické zdroje – 81 % jugoslávských zásob železné rudy, 20% jugoslávských zásob uhlí, 28% jugoslávského hydroelektrického potenciálu a 30% jugoslávských zásob stavebního dříví In: RAMET, P. S. : *Nationalism and Federalism...*, str. 143

<sup>132</sup> Rychlou výstavbu těžkého a vojenského průmyslu tedy zapříčinily politické a vojenské motivy, jež měly větší vliv než motivy ekonomické (dostatek surovin) či sociální (snaha snížit agrární přelidněnost). In: KAMBEROVIĆ, H. : *Prema modernom društvu...*, str. 98.

<sup>133</sup> Deagrariace se nejčastěji chápe jako přechod zemědělského obyvatelstva do nezemědělské sféry. Šlo ovšem o složitý sociální proces, který zasahoval nejen obyvatelstvo závislé na zemědělství, ale i zemědělskou výrobu samu a v širším smyslu i celý venkov. V období 1945-1981 poklesl stav agrárního obyvatelstva o 1 317 000 lidí (ze 2 milionů na 689 tisíc) a jeho podíl na celkovém obyvatelstvu o 64,4 % (z 81,0 % na 16,6 %). Nejintenzivnější pokles nastal v 70. letech (1971-1981), kdy se podíl agrárního obyvatelstva na celkovém počtu obyvatel snížil o 23,4 %. Dle SPARAVALO, J. : Deagrariacija – osnov socijalne i prostorne pokretljivosti stanovništva Bosne i Hercegovine u periodu poslije drugog svjetskog rata. In: ŠEHIĆ, N. (ed.) : *Migracije i Bosna i Hercegovina*. Sarajevo 1990, str. 367-368.

<sup>134</sup> V sociálně-kulturním smyslu po druhé světové válce existovaly v Bosně a Hercegovině malé rozdíly mezi vesnicí a městem. V poválečné době zde nebylo více průmyslových měst, které by daly za vznik industriální civilizaci. In: KAMBEROVIĆ, H. : *Prema modernom društvu...*, str. 86.

úrovni, což ostatně potvrzují i ukazatele změn životního standardu, rapidní snížení negramotnosti a celkový růst vzdělanosti a kultury.<sup>135</sup>

Modernizaci bosensko-hercegovské společnosti rozvíjející se v postupujícím procesu industrializace<sup>136</sup> lze označit v letech 1945 – 1953 za velmi intenzivní. Během tohoto období se počala radikálně měnit struktura celého obyvatelstva a celkově se změnil i vzhled sídel. Vznikla celá řada nových průmyslových podniků, což dále zvyšovalo migraci venkovského obyvatelstva do měst.<sup>137</sup> Tento typ migrace byl umocněn skutečností, že v zemědělském sektoru právě prováděná pozemková reforma, jež měla definitivně zlikvidovat přežívající feudální vztahy, nařizovala přesun přebytečné pracovní síly ze zemědělství do sekundárního sektoru.<sup>138</sup> Největší kampaň za likvidaci soukromého hospodaření proběhla v roce 1949.<sup>139</sup> Tato kolektivizace, jež probíhala v čase roztržky Jugoslávie s Informbyrem, měla dokázat, že KJSJ se v ničem neodchýlila od správného marxistického kurzu. V následujících letech opustili jugoslávští teoretikové stalinský systém a začaly vytvářet tzv. jugoslávskou cestu k socialismu, který spočíval ve státoprávním decentralismu a samosprávném systému řízení podniků.<sup>140</sup>

Migrace venkovského obyvatelstva do měst postupně mění celkový charakter rurálních oblastí. Roste deagrarizace, venkov díky odchodu převážně mladých ekonomicky aktivních obyvatel stárne, feminizuje se,<sup>141</sup> snižuje se počet členů rodiny, kteří žijí ve stejné domácnosti, a klesá podíl obyvatel zaměstnaných v primárním sektoru na celkovém počtu

<sup>135</sup> V roce 1948 bylo 44,9 % negramotných, v roce 1981 14,5 %. Zajímavý je i údaj o vzdělání, kdy se populace bez jakéhokoliv vzdělání snížila z 67,2 % v roce 1953 na 25,2 % v roce 1981. In: PETRANOVIĆ, B., ZEČEVIĆ, M. : *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*. Beograd 1987, str. 782.

<sup>136</sup> V industrializačním procesu jsou patrné dvě fáze rozvoje průmyslu: první, kdy docházelo k obnově válkou poničených podniků, což trvalo do roku 1947 a druhá, kdy se postupně budovaly nové podniky, které absorbují právě venkovskou pracovní sílu. Teprve touto fází, tj. v letech 1948 – 1949, začíná v Bosně a Hercegovině pravý proces industrializace, ve kterém dochází k intenzivní mobilizaci venkovské pracovní síly, jež vrcholí v roce 1950. In: KAMBEROVIĆ, H. : *Prema modernom društvu...*, str. 97.

<sup>137</sup> Do roku 1953 se udává přesun 317 000 osob, dle BOŠNJOVIĆ, I. : *Preobražaj ekonomske strukture radne snage i stanovništva Bosne i Hercegovine*. Sarajevo 1966., str. 117 – 120.

<sup>138</sup> In: HLADKÝ, L. : *Bosenská otázka...*, str. 210 – 211. KAMBEROVIĆ, H. : *Prema modernom društvu...*, str. 86 – 89.

<sup>139</sup> Tehdy vzrostl počet rolnických pracovních družstev (seljačka radna zadruga-SRZ) ze 120 na 1518, ve kterých bylo zapojeno 329 667 obyvatel a obhospodařovaná půda zabírala 303 906 ha. V dalších letech počet družstev klesal, ačkoliv jejich rozloha a počet členů s rodinami mírně vzrůstaly. Srov. KAMBEROVIĆ, H. : *Prema modernom društvu...*, str. 87.

<sup>140</sup> Změna kurzu se promítla i v zemědělství. Po roce 1953 byla koncepce kolektivizace víceméně opuštěna, což vedlo k rozpadu většiny SRZ. Zákonem o zemědělském fondu a rozdělení půdy zemědělskými organizacemi z roku 1953 byla stanovena maximální výše držení půdy na 10 ha v osobním vlastnictví a povolena existence jak soukromých tak družstevních a státních podniků. Srov. KAMBEROVIĆ, H. : *Prema modernom društvu...*, KAMBEROVIĆ, Osnovna obilježa razvoja..., str. 367-369. Viz ŠESTÁK, M. a kol. : *Dějiny jihoslovanských zemí...*, str. 532.

<sup>141</sup> Ze zemědělství odchází nejčastěji mladí lidé do 30 let (převážně muži), takže v primárním sektoru roste podíl pracujících žen a starých lidí. V letech 1953 -1981 se zvýšil podíl pracujících žen v zemědělství z 40,0 na 44,0 %, v ostatních hospodářských odvětvích jen z 15,3 na 29,1 %. Dle SPARAVALO, J. : *Deagrarizacija*, str. 371-375.



ekonomicky aktivních obyvatel.<sup>142</sup> Celkově tento proces<sup>143</sup> vedl ke snižování počtu venkovského obyvatelstva ve vztahu k městskému obecně.<sup>144</sup> Bosna a Hercegovina profituje z příznivé hospodářské situace konce 50. let, kdy tempo růstu jugoslávské ekonomiky přesahovalo 10 % ročně. V závislosti na zvyšujícím se počtu obyvatel ve městech stoupá celková životní úroveň se zvyšující se spotřebou, dostupností lékařské péče či rozšiřující se infrastrukturou.

Ovšem zde je třeba zdůraznit, že intenzivní hospodářský rozvoj probíhal především v oblastech, kde se nacházely zdroje surovin a které byly dobře dopravně dostupné. Jejich propojením s městy tak postupně vznikaly ucelené urbánní zóny. Naopak v oblastech horských, periferních, převažujících agrárních, životní úroveň tolik neroste a protože leží mimo hlavní dopravní infrastrukturu, získávají i minimum investic.<sup>145</sup> Tak se ale stále více rozevíraly nůžky socioekonomické polarizace geografického prostoru Bosny a Hercegoviny, což se velmi negativně začalo projevovat při postupně rostoucích hospodářských problémech celé jugoslávské federace na konci sedmdesátých let.<sup>146</sup>

<sup>142</sup> Přejít obyvatelstva z primárního sektoru do jiných oblastí hospodářské struktury byl větší než přirozený přírůstek obyvatelstva v agrárním sektoru zaměstnaném, což vedlo k absolutnímu snížení jeho počtu ve vztahu k celkovému obyvatelstvu. In: BOŠNJOVIĆ, I. : *Demografška crna jama...*, str. 85 – 89.

<sup>143</sup> Koncentrace obyvatelstva ve městech a depopulace venkova budou popsány v podkapitole Územní pohyb obyvatelstva.

<sup>144</sup> V Bosně a Hercegovině práci v zemědělství opustilo v letech 1948 - 1953 317 000 osob, z nichž se 38 000 přemístilo do města. Dle některých údajů v celé Jugoslávii 1 500 000 sedláků odešlo do měst, kde bylo zaměstnáno mimo primární sektor. Počet obyvatel, kteří žili na vesnicích a přitom pracovali ve městě se v dané době pohyboval kolem 800 000. Koncem roku 1953 70 – 90 % pracovníků zaměstnaných v sekundárním sektoru přichází z vesnic, ale 70-80% z nich dále žije na vesnicích a přes 90% z nich se dále zabývá zemědělstvím jako dodatkovým zaměstnáním. Je to dáno také bytovými problémy, neboť města nebyla připravená na absorbování velkého počtu pracovní síly ze zemědělství, neměla dostatek kapacitních ubytovacích prostor. Dle MILIĆ, V : *Revolucija i socijalna struktura*, Beograd 1978, str. 95. In: KAMBEROVIĆ, H. : *Prema modernom društvu...*, str. 153, 184.

<sup>145</sup> Tyto investice byly ještě sníženy po postupném zmrazování rozvojové aktivity federálních fondů v důsledku nutnosti splácení stále větších úvěrů. Bosnu a Hercegovinu toto omezení přílivu dotací z federálních fondů výrazně zasáhlo již v 50. letech, kdy podíl federálních investic v BaH poklesl z 19,4 % v období prvního pětiletého plánu (1948-1953) na 12,6 % v druhé pětiletce. Rovněž objem celkových hrubých investic v BaH po roce 1956 klesal: z 18,3 % v letech 1953-1956 se snížil na 12,9 % v letech 1957-1960 a pak byl ještě redukován v období 1961-1964 na 12,4 %. Dle RAMET, P. : *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1963-1983*. Bloomington 1984, str. 185. In: ŠRUBAŘ, M. : *Vliv historických, politických a sociálně ekonomických faktorů na demografické proměny Bosny a Hercegoviny (1945-1992)*. Bakalářská práce. Brno 2000, str. 30.

<sup>146</sup> V roce 1968, při příležitosti zřízení bosenskohercegovské republikového fondu na získávání investičních prostředků a vytváření příznivých podmínek k hospodářskému růstu, byly charakterizovány nejvíce zaostalé opštiny. Z celkového počtu 106 opštin bylo jmenováno 48 opštin, jejichž tříletý průměr růstu národního důchodu a vlastních rozpočtových příjmů na jednoho obyvatele nepřekročil 2/3 republikového průměru. Těchto 48 opštin zaujímal 42,9 % rozlohy republiky, na které žilo 38,5 % obyvatelstva. Dohromady vytvářely jen 18,9 % republikového důchodu a při celkovém přepočtu na jednoho obyvatele byl jejich národní důchod o polovinu nižší než republikový průměr. Dle KARAČIĆ, J. : *Ekonomski aspekt...*, str. 90. Národní důchod je veličina vyjadřující hrubý domácí produkt, který získáme, pokud sečteme všechny příjmy domácností za sledované období.

V hospodářských ukazatelích přepočtených na jednoho obyvatele Bosna a Hercegovina začala opět zaostávat za celojugoslávským průměrem.<sup>147</sup> Důvodem byl fakt, že i přes negativní migrační bilanci početnost bosenské populace, především díky vysokému přirozenému přírůstku Muslimů, stoupala.<sup>148</sup> Hospodářská krize, jež zasáhla celou Jugoslávii na konci 70. let, měla nejtvrďší dopad na oblasti nejméně rozvinuté, tedy i na Bosnu i Hercegovinu.<sup>149</sup> Tato krize sice zasáhla celou republiku, větší dopad ale měla v oblastech periferních, osídlených především srbským a chorvatským etnikem, u nichž soustavně pokračoval intenzivní územní pohyb, především emigrační proud do mateřských republik, což samozřejmě dále ovlivňovalo celkové etnické prostorové rozložení země.

### 2.3 Vliv jednotlivých demografických procesů na etnicko-demografické proměny národnostní struktury na prostoru Bosny a Hercegoviny

#### 2.3.1 Přirozený pohyb obyvatel Bosny a Hercegoviny

Zatím byla pozornost zaměřena na vliv změn společenských a ekonomických. Tyto procesy měly stěžejní vliv na jednotlivé komponenty demografického vývoje, jakými jsou přirozený pohyb (natalita a mortalita) a územní pohyb obyvatelstva. Příznivá hospodářská situace koncem 50. a v 60. letech doprovázená celkovým vzestupem životní úrovně v Jugoslávii zásadně ovlivnila rychlejší transformaci přirozené reprodukce populace<sup>150</sup> na území celé jugoslávské federace, jež se projevovala prohlubováním a posléze ukončením procesu demografické transice.<sup>151</sup> Bosna a Hercegovina, jako ekonomicky zaostalejší země v rámci jugoslávské federace, ve které dochází k intenzivním socioekonomickým

<sup>147</sup> Postupnou stagnaci a zaostávání Bosny a Hercegoviny jako celku lze doložit mj. také srovnáním jejího národního důchodu s jugoslávským průměrem. V roce 1947 dosahoval národní důchod Bosny a Hercegoviny 80 % jugoslávského průměru, zatímco v následujícím období rychle poklesl na 73 % v roce 1960 a 62 % v roce 1967. Rovněž výše společenského produktu přepočteného na hlavu se snížila ze 86 % jugoslávského průměru v roce 1947 na 69 % v roce 1984. Dle RAMET, P. S. : *Nationalism and Federalism...*, str. 185. Společenský produkt je součtem produkce všech podniků v dané oblasti včetně meziproductů (spotřeby materiálu při výrobě).

<sup>148</sup> srov. HLADKÝ, L. : *Bosenská otázka...*, str. 222.

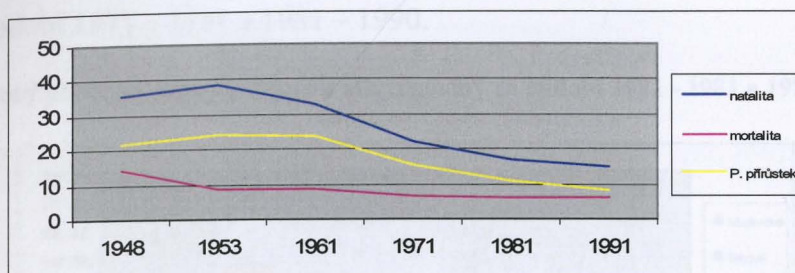
<sup>149</sup> V letech 1979 – 1984 došlo k poklesu reálných příjmů o 43% a důchodů o 40%, přičemž ale nedošlo k tak drastickému poklesu životního standardu. Naopak vybavení domácností atd. se nadále zlepšovalo. BILANDŽIĆ, D. : *Historija Socijalističke republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918 – 1985.* str. 480 a 490. In: TESARĚ, F.: *Etnogeneze a etnicita...*, str. 82.

<sup>150</sup> Především rok 1953, kdy již běží naplno proces industrializace a modernizace, propojený se zvyšováním životní úrovně a tím pádem na snižováním mortality, za stále vysoké natality, má vliv na vysoký početní růst celkové populace Bosny a Hercegoviny (přirozený přírůstek v tomto roce činí 24,1 ‰. In: MARIJANAC, Z. : *Razvitak stanovništva Bosne i Hercegovine...*, str. 133.

<sup>151</sup> Pojem demografická revoluce znamená přeměnu extenzivních forem lidské reprodukce na formy intenzivní. Charakteristická je především poklesem hrubé míry úmrtnosti (díky zlepšení lékařské vědy, hygieny, jež se odrazila v celkovém zvyšování životní úrovně) a posléze i poklesem hrubé míry porodnosti. Klesá také kojenecká úmrtnost a zvyšuje se naděje dožití (střední délka života). In: KALIBOVÁ, K. : *Úvod do demografie.* Univerzita Karlova v Praze, Karolinum, Praha 2002, str. 52.

transformačním změnám, představovala klasickou ukázkou pozdějšího zakončení demografické revoluce, kterou můžeme sledovat z grafu č. 7.

Graf č. 7 : Vývoj natality a mortality v Bosně a Hercegovině v letech 1948 – 1991



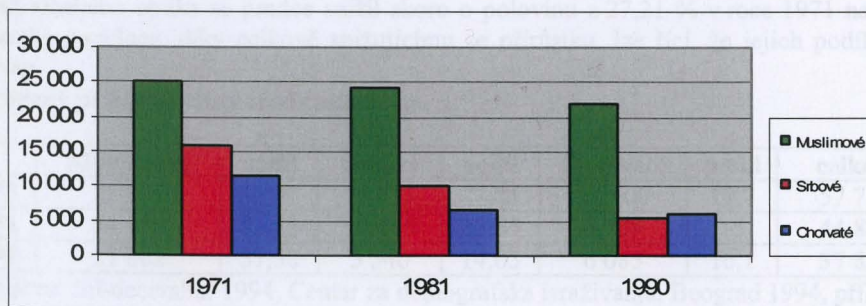
Zdroj: MARIJANAC, Razvitak stanovništva, str. 133.

Vysoký početní růst obyvatelstva kulminoval na počátku šedesátých let, kdy vlivem snižování natality počal klesat přirozený přírůstek, který si i přes značný vliv emigrace neustále udržoval pozitivní bilanci.<sup>152</sup>

Ze srovnání natality jednotlivých etnik vyplývá, že i přes její celkové snižování, si stabilní, vůči ostatním etnikům vyšší hodnoty, udržuje muslimská populace. K viditelně rychlejší transformaci přirozené reprodukce při zachování relativně konstantní mortality,<sup>153</sup> dochází u srbské a chorvatské populace. Připočtením faktoru intenzivní emigrace do mateřských republik<sup>154</sup> lze u srbského a chorvatského etnika pozorovat proces postupující depopulace především periferních regionů.

Přirozená reprodukce tří konstitutivních etnik Bosny a Hercegoviny a její změny v letech 1971 až 1990 jsou zaznamenány v grafu č. 8.

Graf č. 8 : Přirozený přírůstek dle národnosti v konkrétních letech 1971, 1981, 1990



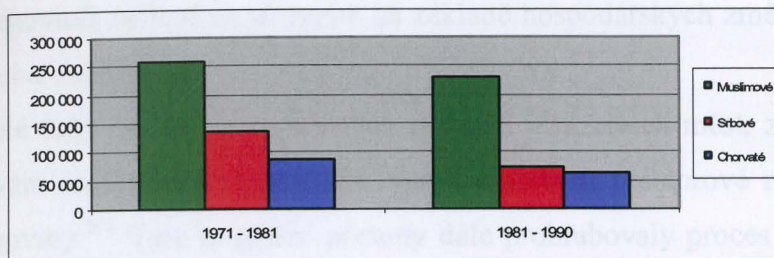
<sup>152</sup> To mj. opětovně ukazuje, že hospodářské postavení Bosny a Hercegoviny stále zůstávalo v rámci jugoslávské federace na zaostalejší úrovni ve srovnání s ostatními republikami. Stopa růstu obyvatelstva se snižovala z 2,1 (1948 – 1952) na 1,0 (1970 – 1980). In: BOŠNJOVIĆ, I. : Migracije stanovništva Bosne i Hercegovine..., str. 359.

<sup>153</sup> U srbské populace se průměrná úmrtnost v letech 1961 až 1981 snížila pouze z 7,2 ‰ na 7,1 ‰, u Chorvatů došlo k ztatečnějšímu poklesu za stejné sledované období z 9,1 ‰ na 6,9 ‰. In: SPASOVSKI, M., ŽIVKOVIĆ, D., STEPIĆ, M. : *Etnički sastav stanovništva...*, str. 36.

<sup>154</sup> Detailně viz podkapitola Územní pohyb obyvatelstva.

Graf č. 8 ukazuje přirozený přírůstek tří hlavních národností Bosny a Hercegoviny ve vybraných konkrétních letech. Graf č. 9 pak přirozený přírůstek národů Bosny a Hercegoviny za jednotlivá období 1971 – 1981 a 1981 – 1990.

Graf č. 9 : Přirozený přírůstek národů Bosny a Hercegoviny za období 1971 - 1981 a 1981 – 1990



Zdroj: MARKOTIĆ, Hrvati u Bosni i Hercegovini, str. 225

Vidíme, že přirozená reprodukce muslimského etnika je několikanásobně vyšší,<sup>156</sup> než u zbylých dvou konstitutivních národností a to za celé dekády i za dílčí vybrané roky. Takto nastavená demografická situace je samozřejmě nepříznivá zvláště pro srbskou populaci, jíž v přirozeném přírůstku předstihuje i absolutně méně početné chorvatské etnikum.<sup>157</sup>

Z grafů lze dále vyčíst, že díky snižování přirozeného přírůstku začíná obyvatelstvo Bosny a Hercegoviny demograficky stárnout.<sup>158</sup> Vedle vlivu migrace demografické stárnutí

<sup>155</sup> Dle MATKOVIĆ, G. : Srpsko stanovništvo u SFR Jugoslaviji. In: *Stanovništvo*, Jul-december 1995, Centar za demografska israživanja. Beograd 1995, přílohy.

<sup>156</sup> Graf vychází z tabulky ukazující rozdíl mezi přirozeným přírůstkem jednotlivých národností. Jedná se o vybrané roky, nejde o celkový přirozený přírůstek pro celé období mezi dvěma sčítáními. Muslimové mají na celkovém přírůstku obyvatelstva Bosny a Hercegoviny v daném roce 1971 podíl 43,27 % a v roce 1990 již 57,58 %. Naopak podíl srbského etnika se prudce snížil skoro o polovinu z 27,21 % v roce 1971 na 14,63 % v roce 1990. U chorvatské populace, díky celkově snižujícímu se přírůstku, lze říci, že jejich podíl na celku zůstal relativně zachován.

Tab. č. 6 : Přirozený přírůstek dle národnosti

	Muslimové	podíl	Srbové	podíl	Chorvaté	podíl	celkem
1971	25 004	43,27	15 723	27,21	11 400	19,7	57 779
1981	24 120	53,82	10 105	22,55	6 719	15	44 809
1990	21 802	57,58	5 540	14,63	6 085	16,1	37 859

Zdroj: Stanovništvo, Jul-december 1994, Centar za demografska israživanja. Beograd 1994, přílohy

<sup>157</sup> Z tabulky vyplývá, že Chorvaté mají vyšší přirozený přírůstek 6 085 osob oproti 5 540 osobám srbské národnosti.

<sup>158</sup> Na demografické stárnutí významně působila i migrace, která je probírána v následující kapitole. Obecně platí pravidlo, že migrace zmenšuje porodnost v oblasti jejího původu. Odtud totiž odchází převážně ekonomicky aktivní obyvatelstvo, fertilně aktivní, které však rození dětí odkládá až do doby usazení se v oblasti přijetí. Dost často tedy za hranicemi samotné Bosny a Hercegoviny. V r. 1981 míra specifického úhrnu fertility, udávající počet živě narozených dětí na 1000 žen, činila v Bosně a Hercegovině pouze 1,9, přičemž k biologické obnově populace je třeba, aby hodnota tohoto ukazatele byla rovna 2,1 a více (jugoslávský průměr činil 2,14). Dle MILOJEVIĆ, A. : Demografske i ekonomske posljedice migracije. In: ŠEHIĆ, N. (ed) : *Migracije i Bosna i Hercegovina*. Sarajevo 1990, str. 333-334.

ovlivňuje právě i zlepšená zdravotní péče, vyšší kvalita života, čímž se prodlužuje střední délky života.<sup>159</sup>

### 2.3.2 Územní pohyb obyvatel Bosny a Hercegoviny

Územní pohyb obyvatelstva jako další aspekt, jež má zásadní vliv na etnické proměny v Bosně a Hercegovině, nabíral na intenzitě na základě hospodářských změn, které postupně změnil vnitřní charakter země.

Vznik celé řady nových průmyslových podniků v zázemích měst, zvyšování počtu a územní rozšiřování industrializovaných zón vedlo k zesílení prostorové mobility populace Bosny a Hercegoviny.<sup>160</sup> Tyto migrační přesuny dále prohlubovaly proces industrializace či další procesy nově stimulovaly. Především šlo o procesy urbanizace, deagrarizace, a s tím spojené depopulace a feminizace venkova. Dané procesy změnily životní podmínky v jednotlivých, především periferních, oblastech a ovlivnily nové etnické územní rozložení obyvatel, a tedy i celkovou změnu multikulturálního charakteru země.

#### 2.3.2.1 Vnitřní migrace

Vnitřní migrační přesuny obyvatelstva mají za následek na jedné straně zesílení depopulačních procesů v periferních rurálních a horských oblastech,<sup>161</sup> na druhé straně pak koncentraci populace v centrální Bosně a severním nížinném prostoru. Hlavním důvodem je absence polycentrického charakteru hospodářského a urbánního rozvoje země.<sup>162</sup> Migrační proudy směřují do největších měst Bosny a Hercegoviny, čímž se zvyšuje geografická polarizaci země.<sup>163</sup>

<sup>159</sup> Naděje na dožití při narození se u mužů v období 1953-1971 zvýšila z 52,6 na 66,7 let, u žen z 54,8 na 66,6 let. Zprvu vysoký podíl obyvatelstva do 19 let v celkovém počtu populace činil v r. 1948 50,2 % (typický poválečný vysoký nárůst počtu dětí), v r. 1981 se snížil na 38 %. Na druhé straně věková kategorie osob nad 60 let věku začala vzrůstat (z 4,8 % v r. 1948 na 8,0 % v r. 1981). Data převzata z Encyklopedija Jugoslavije, tom 2, Zagreb 1982, str. 135 – 139. In: ŠRUBAŘ, M.: *Vliv historických...*, str. 35.

<sup>160</sup> Podíl prostorové mobility obyvatelstva na celkovém obyvatelstvu v letech 1961 – 1981 vzrostl z 27,7 % na 32,2 %, jako důsledek vyšší lokální a regionální migrace. In: SPASOVSKI, M., ŽIVKOVIĆ, D., STEPIĆ, M.: *Etnički sastav stanovništva...*, str. 30.

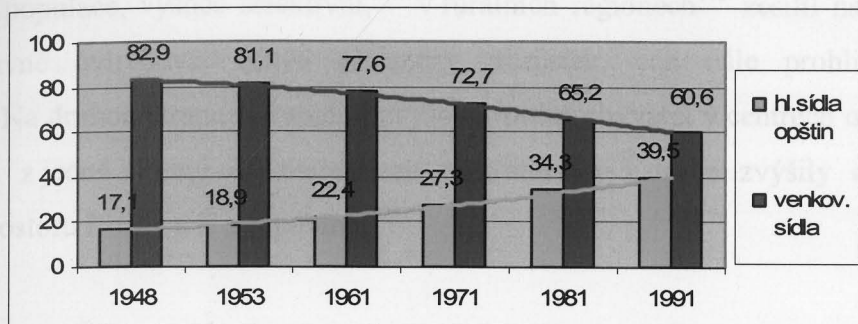
<sup>161</sup> K snížení počtu obyvatel v Bosně a Hercegovině v letech 1948 – 1981 došlo u 40,9 % sídel. Nejedná se ale o největší pokles počtu obyvatel na prostoru jugoslávské federace. Ten nastává v Chorvatsku, kde u 80,8 % sídel se snižuje početní stav. In: JANIĆ, M., SPASOVSKI, M.: *Demografski razvoj i populacioni potencijali planinske oblasti i oblasti nizije i pobjeđa Jugoslavije*. časopis Stanovništvo, Beograd 1990, str. 162.

<sup>162</sup> Polycentrický charakter území představuje rovnoměrnou rozloženost jádrových oblastí (center) v daném území.

<sup>163</sup> Jedná se o proces odlišování, rozrůžňování do vzájemně čím dál více odlišných prostředí (urbánní a rurální zóny). K tomuto procesu více viz HAVLÍČEK, T., CHROMÝ, P.: *Príspevek k teorii polarizovaného vývoje území se zaměřením na periferní oblasti*. *Geografie – Sborník ČGS*, č. 1., Praha 2001.

Směry vnitřních migrací mají na jednotlivé etnické skupiny selektivní účinky s logickou nejvyšší účastí srbského obyvatelstva.<sup>164</sup>

Graf č. 10 : Proces sílící urbanizace na základě proměn v hlavních sídlech opštín a sídlech venkovských v letech 1948 - 1991



Zdroj: MARKOTIĆ<sup>165</sup>, Hrvati u Bosni i Hercegovini, str. 223

Graf č. 10 demonstruje populační proměny v hlavních centrech opštín a sídlech venkovských. Urbanizace a s ní spojený proces deagrарizace postupně zesilují, neboť Bosna a Hercegovina, v obdobném trendu jako další republiky jugoslávské federace, prochází díky hospodářským změnám i změnami struktury rozmístění obyvatelstva. Tyto změny mají za následek růst koncentrace obyvatel v jádrových oblastech země a pokles počtu obyvatel v semi-periferních a periferních oblastech.

### 2.3.2.2 Vnější migrace

Prostor Bosny a Hercegoviny<sup>166</sup> se vyznačuje vůči ostatním republikám negativním migračním saldem<sup>167</sup> zaznamenaným ve všech poválečných censech obyvatelstva.<sup>168</sup>

Tento trend rostoucí emigrace je zapříčiněn celkově intenzivnějšími mezirepublikovými pohyby a také sílící ekonomickou migrací do zahraničí. Dle censů v letech 1948 – 1981 vzrostlo obyvatelstvo o 1 559 948,<sup>169</sup> přičemž přirozený přírůstek za

<sup>164</sup> Nutno totiž brát v úvahu, že nejvyšší koncentraci v periferních regionech a regionech vyšších nadmořských výšek mají oproti Muslimům především Srbové a místy Chorvaté. Dle SPARAVALO, J. : Deagrарizacija – osnov socijalne i prostorne pokretljivosti stanovništva Bosne i Hercegovine u peridou poslije drugog svjetskog rata. In: *Migracije i Bosna i Hercegovina*. Sarajevo, 1990, str. 368.

<sup>165</sup> Údaje za léta 1981 a 1991 u MARKOTIĆE se liší od MARIJANACE, který pro rok 1981 udává podíl městských sídel 35,6 % (podíl venkovských sídel 64,4 %) a v r. 1991 podíl městských sídel 37,9 % (62,1 %), což by znamenalo částečně nižší stupeň urbanizace. In: MARIJANAC, Z. : *Razvitak stanovništva...*, str. 129.

<sup>166</sup> Obdobně Černá Hora a Makedonie

<sup>167</sup> Migrační saldo (čistá migrace) je rozdíl mezi počtem přistěhovalých a vystěhovalých z a do sledovaného územního celku.

<sup>168</sup> Srov. PETROVIĆ, R.: *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt*. Beograd 1987, str. 74. In: SPASOVSKI, M., ŽIVKOVIĆ, D., STEPIĆ, M. : *Etnički sastav stanovništva...*, str. 32.

<sup>169</sup> Tentýž, str. 62. In: SPASOVSKI, M., ŽIVKOVIĆ, D., STEPIĆ, M. : *Etnički sastav stanovništva...*, str. 31.

stejně období byl 2 108 906 osob. Migrační saldo -548 958 ukazuje, že téměř jedna čtvrtina realizovaného přirozeného přírůstku se v tomto období vystěhovala z republiky pryč.<sup>170</sup>

Bosna a Hercegovina, ve srovnání se situací v ostatních republikách, se v období po druhé světové válce postupně zařadila mezi oblasti s nejvyšší negativní migrační bilancí.<sup>171</sup> Tento odliv populace, vysoce selektivní,<sup>172</sup> v rurálních regionech<sup>173</sup> zesílil natolik, že začal silně negativně ovlivňovat zdejší přirozený přírůstek, což dále prohlubovalo proces depopulace. Na druhou stranu se rapidně zvyšoval počet obyvatel v centrech opštín.<sup>174</sup> Odliv obyvatelstva z jedné strany a koncentrace obyvatelstva z druhé zvýšily demografickou polarizaci prostoru Bosny a Hercegoviny.<sup>175</sup>

### 2.3.2.3 Směry a intenzita pohybů

---

Prostým odečtením údajů počtu obyvatel v roce 1981 a v roce 1948 však dostaneme číslo 1 558 977, které je o něco nižší. Osobně dále vycházím z dat od Petroviće.

<sup>170</sup> Například v konkrétním roce 1981 se přistěhovalo 141 330 osob z jiných republik a vystěhovalo 583 602 osob, což udává negativní migrační saldo -442 272 osob. In: ČOROVIĆ, R. : *Etnička struktura stanovništva...*, str. 42.

<sup>171</sup> V období 1971 – 1981, kdy tento trend dostupoval vrcholu mělo v Bosně a Hercegovině 82,6 % opštín negativní migrační bilanci. Vyšší emigraci v tomto období mělo pouze Kosovo (86,4 %). In: JANIĆ, M., SPASOVSKI, M. : *Demografski razvoj i populacioni potencijali...*, str. 168. Tuto shodu potvrdila i ekonomická studie z roku 1980, jež prokázala, že ekonomická situace a nezaměstnanost v Bosně a Hercegovině je ve shodě s obdobnou situací v Kosovu. In: RAMET, P. S. : *Nationalism and federalism...*, str. 144. Vedle Bosny a Hercegoviny a Kosova považuje BILANDŽIĆ za další oblast s vysokou negativní migrační bilancí Černou Horu, především kvůli oblasti Sandžak, odkud se stěhují Muslimové do Bosny a Hercegoviny. BILANDŽIĆ, D. : *Historija SFRJ*, str.351 - 353. In: TESAŘ, F. : *Etnogeneze a etnicita národů...*, str. 80

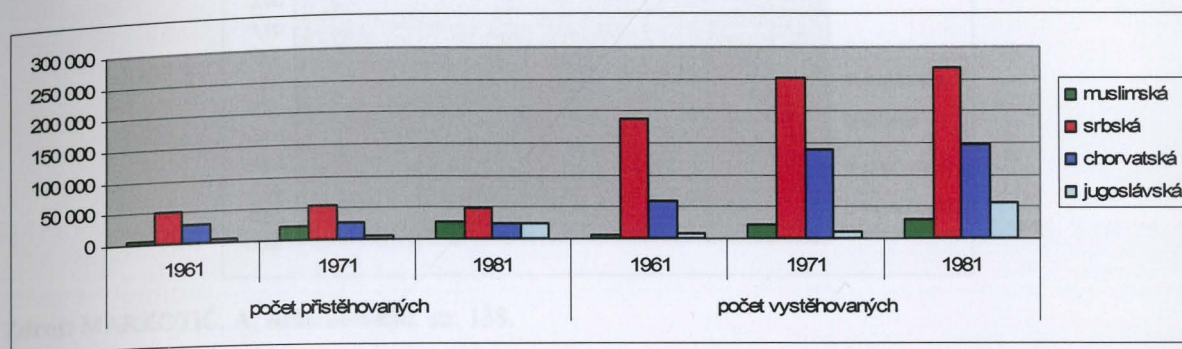
<sup>172</sup> Na základě věku, pohlaví, ekonomických, etnických a dalších rysů.

<sup>173</sup> Právě vysoké rozdíly v rozvinutosti jednotlivých oblastí se staly jedním z nejsilnějších činitelů působících na sílící odchod obyvatelstva z Bosny a Hercegoviny. Srov. BOŠNJOVIĆ, I. : *Migracije stanovništva...*, str. 358 – 360.

<sup>174</sup> Nejmarkantněji je to viditelné u pěti nejdůležitějších měst Bosny a Hercegoviny: Sarajevo, Banja Luka, Mostar, Zenica a Tuzla. O jejich významu svědčí skutečnost, že v roce 1991 ze 39,5 % obyvatel, jež žilo v centrálních sídlech opštín, bylo více jak 20 % právě v těchto pěti městech. In: MARKOTIĆ, A. : *Hrvati u Bosni i Hercegovini...*, str. 223. Jiný údaj udává TESAŘ, který hovoří o počtu 1 398 580 (32 %) osob žijících ve 38 městech nad 10 tisíc obyvatel. Rozdíl vychází pravděpodobně z toho, že MARKOTIĆ monitoruje všechna centrální sídla opštín, tedy i ta, jež mohou mít počet obyvatel nižší než je kritérium u Tesařova dokumentu – 10 tisíc. TESAŘ, F. : *Ozbrojený konflikt na území Bosny a Hercegoviny...*, str. 255.

<sup>175</sup> MARIJANAC uvádí, že ze 109 opštín v Bosně a Hercegovině bylo v roce 1981 emigračního typu 93 (85,3 %) opštín a imigračního typu pouhých 16 (14,7 %) opštín. In: MARIJANAC, Z. : *Razvitak stanovništva...*, str. 144.

Graf č. 11<sup>176</sup> : Mezurepubliková migrace dle jednotlivých národností Bosny a Hercegoviny v letech 1961 - 1981



Zdroj: PETROVIĆ, *Migracije u Jugoslaviji*, str. 74.

Při srovnání údajů popisů z let 1961 – 1981 je vidět, že vyšší prostorovou mobilitu má chorvatská a především srbská populace, která oproti muslimské populaci Bosny a Hercegoviny má až pětkrát větší počet vystěhovaných oproti přistěhovaným. Vysokou prostorovou mobilitu má také kategorie jugoslávská.

Naopak vztah imigrace a emigrace je u Muslimů až do roku 1981 relativně vyrovnaný, s mírně pozitivním migračním saldem. Obecně je ale u Muslimů prostorová mobilita nízká, což naznačuje následující graf č. 12.

<sup>176</sup> Graf č. 11 vychází z tabulky č. 7.

Tab. č. 7 : Mezurepubliková migrace dle jednotlivých národností Bosny a Hercegoviny v letech 1961 – 1981

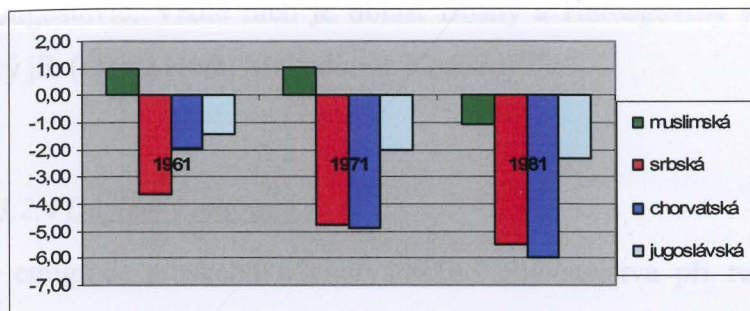
	počet přistěhovaných			počet vystěhovaných		
	1961	1971	1981	1961	1971	1981
muslimská	5 622	21 450	26 895	5 603	20 684	29 081
srbská	51 590	52 345	48 304	188 106	250 849	266 637
chorvatská	30 036	28 053	24 515	59 724	137 997	146 045
jugoslávská	5 822	5 632	24 514	8 374	11 450	57 504
celkem	103 225	123 420	141 330	330 015	460 021	583 602

Zdroj : PETROVIĆ, *Migracije u Jugoslaviji* str. 74

Pozn. Mezi další národnosti, jež se vystěhovali jsou Černohorci, Makedonci, Albánci, Slovinci aj.



Graf č. 12<sup>177</sup> : Migrační saldo hlavních národností v Bosně a Hercegovině v letech 1961 – 1981



Zdroj: MARKOTIĆ, A. *Neka obeležja*, str. 138.

Směrům pohybů dominuje emigrace do Srbska a Chorvatska.<sup>178</sup> Tyto migrační proudy, etnicky diferenciované, ukazují, že Srbové mají největší absolutní i relativní podíl na emigraci Bosny a Hercegoviny.<sup>179</sup>

Muslimové, po roce 1971<sup>180</sup>, již byli nejpočetnějším etnikem. Jejich silná populační expanze v 60. letech byla vedle dále probíraných faktorů ovlivněna právě velmi nízkou účastí na emigraci. Jugoslávci se podíleli na migračním počtu obyvatel z 10,8 % (58 383), přičemž více směřovali do Chorvatska (49,7 %) než do Srbska (42,1 %).<sup>181</sup>

Naopak z přistěhovaných zaznamenaných censem roku 1981, největší část pocházela z Chorvatska a „užšího Srbska.“<sup>182</sup> Velká část imigrantů jsou Muslimové ze Sandžaku, kteří se nejvíce usazují v místech, kde již Muslimové tvoří početní převahu,<sup>183</sup> a kde splývají s pro ně

<sup>177</sup> Graf č. 12. vychází z tabulky č. 8.

Tab. č. 8 : Stopa migračního salda jednotlivých národností v Bosně a Hercegovině v letech 1961 - 1981

	migrační saldo		
	1961	1971	1981
muslimská	1,00	1,03	-1,08
srbská	-3,64	-4,79	-5,51
chorvatská	-1,98	-4,91	-5,95
jugoslávská	-1,43	-2,03	-2,34
<b>celkem</b>	<b>-3,19</b>	<b>-3,72</b>	<b>-4,13</b>

Zdroj: MARKOTIĆ, A. : *Neka obeležja bosansko-hercegovačke međurepubličke migracije*. Beograd 1990, str. 138

<sup>178</sup> V roce 1981 se vystěhovalo celkem 538 602 osob, z nichž 261 853 (48,6 %) odešlo do Srbska (Vojvodina 26,9 % a „užší“ Srbsko 20,8 %), 228 843 (42,5 %) do Chorvatska a 33 530 (6,2 %) do Slovinska. Dle SPASOVSKI, M., ŽIVKOVIĆ, D., STEPIĆ, M. : *Etnički sastav stanovništva...*, str. 32.

<sup>179</sup> Z vystěhovaných z Bosny a Hercegoviny, kteří byli evidováni censem v roce 1981 bylo Srbů 266 627 (49,5 %), Chorvatů 146 045 (27,1 %) a Muslimů pouze 29 081 (5,4 %). Tamtéž, str. 32.

<sup>180</sup> Viz kapitola Muslimové a jejich kategorizace v průběhu sčítání 1948 – 1991, podkapitola Sčítání roku 1971.

<sup>181</sup> Vzhledem k tomu, že 97,3 % emigrantů směřovalo do Chorvatska, Srbska či Slovinska a při pohledu na obecně nízkou mobilitu muslimské populace je zřejmé, že většina z těchto vystěhovaných Jugoslávců musela být jiné než muslimské národnosti, případně šlo o obyvatelstvo pocházející ze smíšených manželství. S tím ale nesouhlasí muslimská literatura, která obecně považuje většinu Jugoslávců za skryté Muslimy.

<sup>182</sup> 32,9 % z Chorvatska a 27,5 % z „užšího“ Srbska. Dle BOŠNJOVIĆ, I. : *Migracije stanovništva...*, str. 360.

<sup>183</sup> Např. Sarajevo, Tuzla, Brčko aj. V r. 1991 žilo v Bosně a Hercegovině čtvrt miliónu Muslimů původem ze

nacionálně tolerantním prostředím<sup>184</sup> a tím jen dále prohlubují sílící etnickou homogenizaci tohoto prostoru Jugoslávie. Vedle nich je oblast Bosny a Hercegoviny ještě přitažlivá pro chudý jugoslávský jih (Černá Hora, Makedonie, Kosovo)<sup>185</sup>

#### 2.3.2.4 Důsledky migrace

Zesilující emigrace srbského a chorvatského obyvatelstva při relativně vyrovnané migrační bilanci muslimského obyvatelstva společně s rozdíly v přirozeném přírůstku u jednotlivých etnických skupin a následky dřívějších demografických trendů měla v posledních desetiletích 20. století vliv na zásadní změny etnické struktury v tomto prostoru. Národnostní homogenizace obyvatelstva roste. Následkem těchto procesů se mění populační dynamika jednotlivých národností Bosny a Hercegoviny.

Selektivní emigrace má vliv na vzdělanostní strukturu státu, kdy z republiky odchází nejvíce mladí, vzdělaní lidé,<sup>186</sup> a jednak na postupný přechod od celkového růstu obyvatelstva k depopulačnímu procesu.<sup>187</sup>

#### 2.3.3 Muslimové a jejich kategorizace v průběhu sčítání 1948 - 1981

Celkovou proměnu etnické struktury Bosny a Hercegoviny po druhé světové válce lze sledovat za pomoci šesti regulérních statistických sčítáních provedených v období 1948 – 1991. Kvůli odlišným klasifikačním řešením etnické skupiny bosenských Muslimů, která se

Sandžaku. Z toho 120 tisíc jenom v Sarajevu. In: TESAR, F. : *Ozbrojený konflikt ...*, str. 256.

<sup>184</sup> Sov. PELIKÁN, J. : *Národnostní otázka ve Svazové republice Jugoslávii...*, str. 65.

<sup>185</sup> V roce 1981 je 14 % z Černé Hory, 4 % z Kosova a 4,3 % z Makedonie. Dle BOŠNJOVIĆ, I. : *Migracije stanovništva...*, str. 360.

<sup>186</sup> Tento „odliv mozků“ se pohybuje v průměru kolem 15 tisíc ročně. Srov. RAMET, P. S. : *Nationalism and Federalism...*, str. 144.

<sup>187</sup> Přirozený úbytek v roce 1953 byl u 1 045 (24,6 %) sídel z celkových 5 888. V roce 1981 šlo již o 3 408 (57,9 %) sídel. In : MARIJANAC, Z. : *Razvitak stanovništva...*, str. 144.

Tab. č. 9. : Přehled opštin Bosny a Hercegoviny v procesu depopulace v letech 1948-1991

	počet opštin	% opštin
1948 - 1953	5	1,2
1953 -1961	11	9
1961 - 1971	21	19,8
1971 - 1981	35	32,4
1981 - 1991	36	33

Zdroj: Statistički godišnjaci Bosne i Hercegovine 1900 - 1991. godine. Sarajevo, Republički statistički zavod. In: MARIJANAC, Z. : *Razvitak stanovništva...*, str. 144.

teprve postupně utvářela, však nezískáme úplně přesné srovnání jednotlivých údajů o etnické příslušnosti u hlavních tří národností.<sup>188</sup>

V práci se vzhledem k šíři omezují pouze na konstatování, že těsně po druhé světové válce většina funkcionářů KSJ pouze připouštěla (nikoliv potvrzovala), že bosenská muslimská tvoří společenství, u něhož se národnostní vědomí teprve postupně utváří.<sup>189</sup> Proto také metodologie jejich kategorizace při registraci v průběhu statistických censů byla rozdílná.<sup>190</sup>

Víme již, že v prvním poválečném sčítání z roku 1948 se Muslimové mohli rozhodnout mezi kategoriemi „národnostně nezařazení“, či „národnostně zařazení“<sup>191</sup>, tedy ti, kteří se přihlásili pod konkrétní etnickou skupinu Srb-muslim, Chorvat-muslim aj.<sup>192</sup>

### 2.3.3.1 Sčítání roku 1953

V censu roku 1953 byla situace již poněkud odlišná, kde pro národnostně nerozhodnuté muslimy<sup>193</sup> byla určena kategorie „Jugoslávci-nezařazení“,<sup>194</sup> v níž bylo 891 800 osob<sup>195</sup> (31,31 % obyvatelstva Bosny a Hercegoviny).<sup>196</sup> Tento údaj se znovu rozchází s interpretací Bošnjoviće<sup>197</sup>, jenž k roku 1953 přiřazuje 1 014 550 Muslimů (35,6 % obyvatelstva Bosny a Hercegoviny).

**Tab. č. 10 : Porovnání oficiálního sčítání z roku 1953<sup>198</sup> s Bošnjovićem<sup>199</sup>**

<sup>188</sup> Na toto již bylo upozorněno v podkapitole Odlišné postoje v interpretaci válečných ztrát. Srov. ČOROVIĆ, R. : *Političko-geografski aspekt etnodemografske situacije*, Beograd 2005, str. 7, PELIKÁN, J. : *Národnostní otázka...*, str. 65.

<sup>189</sup> Muslimové byli považováni za svébytnou skupinu, ovšem jen v etnickém a nikoliv nacionálním smyslu. Srov. HLADKÝ, L. : *Bosenská otázka...*, str. 212.

<sup>190</sup> De facto tedy Muslimové byli po roce 1945 chápáni jako samostatné etnikum. Ale protože je (stát) nedokázal pojmenovat (nikdo jim nenakazoval, že mají možnost se vyjádřit např. jako Srb-muslim, Chorvat-muslim), přičemž zde ještě stále bylo váhání, zda skutečně jsou samostatným národem, nebyli jednotně statisticky podchyceni v jednotlivých statistických censech. Jinými slovy právě tyto statistiky toto váhání vyjadřovaly.

<sup>191</sup> Tzv. Neopredjeljeni muslimani, opredjeljeni muslimani.

<sup>192</sup> Tento census byl logicky po stránce metodologické ze strany DURAKOVIĆE a dalších muslimských intelektuálů tvrdě kritizován. Srov. DURAKOVIĆ, N. : *Prokletstvo Muslimana*. Sarajevo 1993, str. 219, 220.

<sup>193</sup> Dle SPASOVSKI zde byli zahrnuti i lidé, jejichž náboženským vyznáním nebyl islám. Dle SPASOVSKI, M., ŽIVKOVIĆ, D., STEPIĆ, M. : *Etnički sastav stanovništva...*, str. 27

<sup>194</sup> Daný výraz odpovídal jejich klasifikování se jako Jugoslávci bez etnické determinace.

<sup>195</sup> Tento počet shodně udávají PURIVATRA, A. : *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*. Sarajevo 1972, str. 35., SPASOVSKI, M., ŽIVKOVIĆ, D., STEPIĆ, M. : *Etnički sastav stanovništva...*, str. 45, ČOROVIĆ, R. : *Etnička struktura stanovništva...*, str. 51. Oproti tomu DURAKOVIĆ udává počet 891 000. In: DURAKOVIĆ, N. : *Prokletstvo Muslimana...*, str. 220.

<sup>196</sup> Nárůst z 778 403 na 891 800 osob je díky přihlášení se velké části osob z kategorie roku 1948 „národnostně-zařazených“ ke kategorii „Jugoslávci-nezařazení“ (Jugosloveni-neopredjeljeni). In: PURIVATRA, A. : *Nacionalni i politički...*, str. 33.

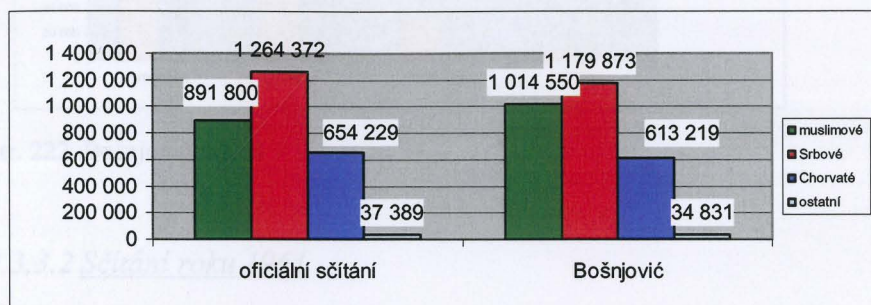
<sup>197</sup> BOŠNJOVIĆ, I. : *Demografska prošlost...*, str. 64.

<sup>198</sup> Popis stanovništva 1953, Knjiga VIII., Narodnost i maternji jezik, podaci za srezove prema upravnoj podeli u 1953. godini. FNRJ Savezni zavod za statistiku. Beograd 1959. In : SPASOVSKI, M., ŽIVKOVIĆ, D.,

1953	Muslimové	Srbové	Chorvaté	ostatní	celkem
oficiální sčítání	891 800	1 264 372	654 229	37 389	2 847 790
Bošnjovič	1 014 550	1 179 873	613 219	34 831	2 847 790

Zdroj: Popis stanovništva 1953, str. 45., BOŠNJOVIČ, str. 64.

Graf č. 13 : Porovnání oficiálního sčítání z roku 1953 s Bošnjovičem



Zdroj: Popis stanovništva 1953, BOŠNJOVIČ, str. 64.

Graf č. 13 ukazuje rozdíl v počtu jednotlivých národností v Bosně a Hercegovině dle oficiálního sčítání a dle muslimského autora. Počet Muslimů u Bošnjoviče je o 122 750 osob vyšší než údaj oficiálního sčítání obyvatel roku 1953. Pravděpodobně to pouze dále potvrzuje Bošnjovičovu představu, že u Muslimů došlo ke změnám v trendech jednotlivých demografických procesů<sup>200</sup> dříve, než jak předpokládá srbská literatura, která ovšem vychází z oficiálních statistických sčítání.<sup>201</sup>

Tyto dva pohledy, při srovnání s celkovým růstem obyvatelstva v letech 1948 – 1953,<sup>202</sup> nám ukazují další velký rozdíl v růstu jednotlivých národností v letech 1948 – 1953 dle jednotlivých interpretací, což ukazuje graf č. 14.<sup>203</sup>

STEPIĆ, M. : *Etnički sastav stanovništva...*, str. 45

<sup>199</sup> BOŠNJOVIČ udává pouze počet Muslimů, ostatní je dopočítáno autorem. Výchozí hodnota pro přepočítání byl celkový počet obyvatel dle oficiálního sčítání a počet Muslimů dle Bošnjoviče. Zbytek byl spočítán dle procentuálního složení, jež bylo převzato z oficiálního sčítání. (obdobná metodika jako u pozn. č. 33)

<sup>200</sup> Především procesy přirozeného pohybu obyvatelstva (natalita, mortalita a na ně vázaný přirozený přírůstek obyvatelstva)

<sup>201</sup> Skutečný počet Muslimů, ale těžko můžeme přesně zjistit, když mnozí zůstávali jako „národnostně rozhodnutí“ v etnických kategoriích Srb, Chorvat aj., které se ale již přesněji ve statistických sčítáních neevidovaly.

<sup>202</sup> Celkově došlo ke zvýšení počtu obyvatel Bosny a Hercegoviny o 282 513 osob. In: MARKOTIĆ, A. : *Hrvati u Bosni i Hercegovini...*, str. 222.

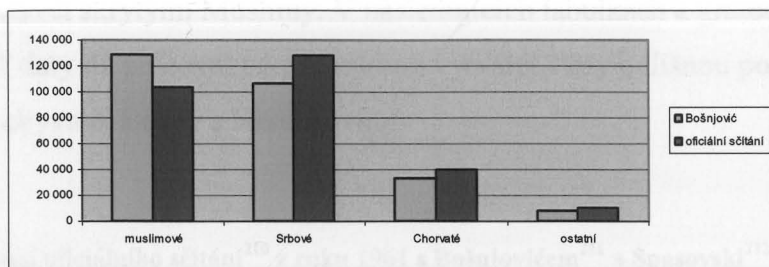
<sup>203</sup> Graf č. 14 vychází z dat tabulky č. 11.

Tab. č. 11 : Početní růst obyvatelstva dle jednotlivých pohledů v letech 1948 – 1953.

	Bošnjovič	podíl	oficiální sčítání	podíl
Muslimové	128 861	46,5	103 397	36,6
Srbové	106 818	38,55	128 256	45,4
Chorvaté	33 210	11,99	40 106	14,2
ostatní	8 196	2,96	10 704	3,8
celkem	277 085	100	282 513	100

Zdroj: Markotić, str. 222, Bošnjovič, str.64

Graf č. 14 : Početní růst obyvatelstva v letech 1948 - 1953 dle oficiálního sčítání a dle Bošnjovićů



Zdroj: Markotić, str. 222, Bošnjović, str.64

### 2.3.3.2 Sčítání roku 1961

Sčítání obyvatel v roce 1961 v Bosně a Hercegovině již přineslo významnější změny. Poprvé se totiž v nabídce výběru v censu objevila možnost „Muslim-etnická příslušnost“ psáno s velkým „M“, jež nahradila stávající kategorii „Jugoslávci-nezařazení“ a která přiblížila Muslimy k uznání jako svébytného národa.<sup>204</sup> K této kategorii se přihlásilo celkem 842 248 osob.<sup>205</sup> Ve statistickém sčítání je dále nově zahrnuta kategorie „Jugoslávci“, k níž se přihlásilo 275 883 osob.<sup>206</sup> Do roku 1961 bylo tedy pod pojmem „Jugoslávci“ („Jugoslávci-nezařazení“) myšleno převážně slovanské obyvatelstvo muslimské víry. Po roce 1961 se pro tuto kategorii vyjadřují lidé, jež se klasifikovali jako národnostně nevyhranění.<sup>207</sup> A v tom spočívá jádro problému, neboť muslimská demografie s nimi počítá jako se skrytými Muslimy, tj. přičítá si je k sobě a naopak Srbové tuto kategorii považují opravdu za národnostně nevyhraněnou.<sup>208</sup> Vzhledem k tomu, že v následujícím sčítání roku 1971 se počet osob vyjádřivších se jako Jugoslávci prudce snížil na úkor prudkého vzestupu muslimské

<sup>204</sup> K úplnému, plnohodnotnému uznání Muslimů jako suverénního národa Bosny a Hercegoviny ale znovu nedošlo, neboť dle metodologie Statistického úřadu Jugoslávie se jednalo o osoby, které se považovaly za Muslimy ve smyslu etnickém a nikoliv náboženském. Všichni např. Albánci, Makedonci aj., kteří se nepovažovali za Muslimy ve smyslu etnické příslušnosti, se klasifikovali dle své národnosti jako Albánci, Makedonec aj. Srov. TANKOVIĆ, Š., VOJNOVIĆ, S. : *Bošnjaci i popis stanovništva...*, str. 93, též PURIVATRA, A. : *Nacionalni i politički...*, str. 34, též DURAKOVIĆ, N. : *Prokletstvo Muslimana...*, str. 221.

<sup>205</sup> Srov. Srov. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine* a též SPASOVSKI, M., ŽIVKOVIĆ, D., STEPIĆ, M. : *Etnički sastav stanovništva...*, str. 47. Odlišnou hodnotu 842 954 osob zaznamenává PURIVATRA, A. : *Nacionalni i politički...*, str. 34, stejný údaj udává i DURAKOVIĆ, N. : *Prokletstvo Muslimana...*, str. 221.

<sup>206</sup> Dle *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*

<sup>207</sup> Srov. MATKOVIĆ, G. : *Srpsko stanovništvo v SFR Jugoslaviji*. In: *Stanovništvo*. Institut društvenih nauka. Centar za demografska istraživanja. 1995, str. 75

<sup>208</sup> Srbští demografové při porovnání jednotlivých indexů růstu zmiňovaných etnik (Srbové 111,2, Chorvaté 108,8 a Muslimové 94,4) u Muslimů vysoký pokles zdůvodňují jako následek změny způsobu vyjádření se ve statistickém sčítání a v menší míře také díky vystěhování se do Turecka, jež se zvýšila po Balkánském paktu 1954 (přičemž toto vystěhování začíná již v roce 1951, 1952 a trvá až do konce 50. let. Náhlé zesílení dynamiky růstu (nárůst o 640 430 Muslimů) mezi lety 1961-1971 vysvětlují již souhrnou dříve nastíněných faktorů (emigrace Srbů a Chorvatů, vysoká natalita Muslimů aj.) In: SPASOVSKI, M., ŽIVKOVIĆ, D., STEPIĆ, M. : *Etnički sastav stanovništva...*, str. 47.

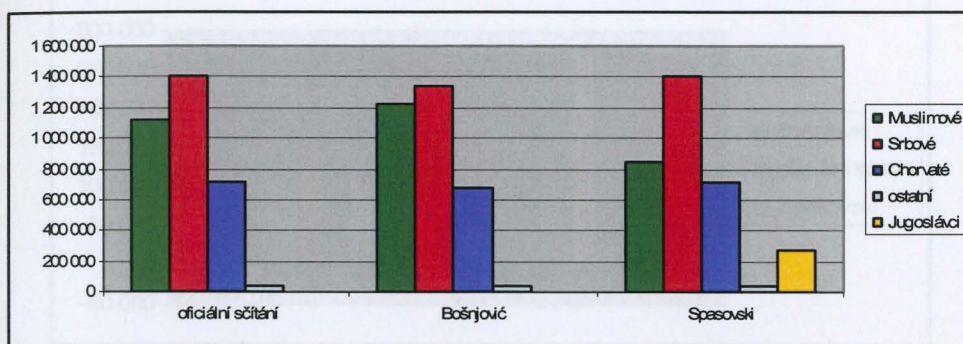
kategorie,<sup>209</sup> můžeme předpokládat, že při sčítání roku 1961 byla opravdu velká část osob v kategorii Jugoslávci skrytými Muslimy. V následujících tabulkách a grafech si ukážeme, jak se s jednotlivými daty dá pracovat tak, že mohou vytvářet vždy odlišnou podílovou situaci na celkovém počtu obyvatel Bosny a Hercegoviny.

Tab. č. 12: Porovnání oficiálního sčítání<sup>210</sup> z roku 1961 s Bošnjovicem<sup>211</sup> a Spasovski<sup>212</sup>

1961	Muslimové	Srbové	Chorvaté	ostatní	Jugoslávci	celkem
oficiální sčítání	1 118 131	1 406 057	711 665	42 092	0	3 277 948
Bošnjović	1 225 297	1 336 686	676 143	39 821	0	3 277 948
Spasovski	842 248	1 406 057	711 665	42 313	275 883	3 277 948

Zdroj: Stanovništvo Bosne i Hercegovine, str. 45, BOŠNJOVIĆ, str. 64, SPASOVSKI, ŽIVKOVIĆ, STEPIĆ, str. 47

Graf č. 15 : Porovnání oficiálního sčítání z roku 1961 s Bošnjovicem a Spasovski



Zdroj: Stanovništvo Bosne i Hercegovine, str. 45, BOŠNJOVIĆ, str. 64, SPASOVSKI, ŽIVKOVIĆ, STEPIĆ, str. 47

Graf č. 15. demonstruje tedy základní možné rozdíly při odlišných výchozích podílových situacích. Nutno podotknout, že Bošnjović u Muslimů počítá s ještě vyšším počtem, než jsou sečtené kategorie Muslimové a Jugoslávci dohromady.<sup>213</sup>

<sup>209</sup> S tím souvisí skutečné uznání Muslimů jako etnika, zvyšující se možnosti realizace, kariéry. Například členství ve Svazu Komunistů Bosny a Hercegoviny dle jednotlivých národností ukázalo, že od roku 1965 byl index růstu u Muslimů 134 oproti Srbům, kteří stagnovali na 102 v roce 1973. Pokud bychom zašli ještě dále do roku 1984 u kterého disponujeme daty je tento index růstu u Muslimů 309 oproti srbskému indexu 224. Dle HABERL, N. O. : *Parteiorganisation und nationale Frage in Jugoslawien*. Berlin 1976 In: RAMET, P. S. : *Nationalism and Federalism...*, str. 125.

<sup>210</sup> Zde pracuji s hypoteticky sečtenými daty Muslimové a Jugoslávci dohromady

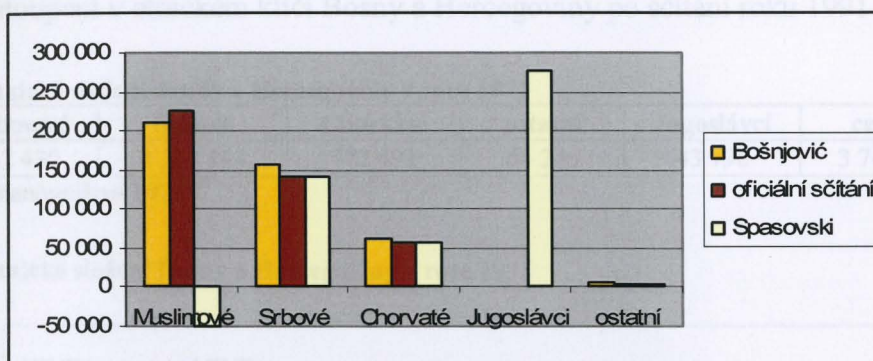
<sup>211</sup> Tato data jsou opět dopočítána podle metodiky uvedené v pozn. č. 34.

<sup>212</sup> Obdobně jako Spasovski ve své práci hodnotí situaci i přední bosensko-chorvatský demograf A. Markotić. In. MARKOTIĆ, A. : *Hrvati u Bosni i Hercegovini...*, str. 224.

<sup>213</sup> Jsou možné 2 hypotézy – 1) ubírá samotným Srbům a Chorvatům, za neměnné situace u kategorie ostatní, potom je podílový přepočtení takový, jako je nastíněn u pohledu Bošnjović. 2) Bošnjović přičítá k Muslimům jako etnické příslušnosti i další etnika, jejichž vírou je islám – muslimští Albánci, muslimští Makedonci (Pomaci, Torbešové), Turci aj., pak by se kategorie ostatní snížila a zvýšil se počet Srbů a Chorvatů. Tyto hypotézy vzhledem k nedostatku relevantních dat nemohou být potvrzené ani vyvrácené.

Pro nás zajímavější je pohled na růst jednotlivých etnik v průběhu období mezi censy 1953 a 1961. Zde naopak graf č. 16. ukazuje opětovně zásadní rozdíly v interpretačním pohledu na podílovou situaci jednotlivých etnik. U oficiálního sčítání je nastíněn vyšší růst muslimského etnika a nižší růst srbské populace a naopak u Bošnjoviće je uveden nižší růst muslimského etnika a vyšší růst srbské populace, než jak to bylo typické v předchozích sčítáních.<sup>214</sup> Nicméně i tato situace vypovídá o tom, že právě v této chvíli se začíná projevat prudký populační růst muslimské populace na úkor jiných etnik. Je to dáno vstupem buď nových faktorů, či k prohlubování již započatých stávajících trendů.<sup>215</sup> Mezi nové faktory, jež především ovlivňují růst a pokles jednotlivých národnostních podílů, je prudké zvýšení vlivu územního pohybu obyvatelstva.<sup>216</sup>

Graf č. 16<sup>217</sup> : Početní růst obyvatelstva dle jednotlivých pohledů v letech 1953 - 1961



Zdroj: Markotić, str. 222, Bošnjovići, str.64, SPASOVSKI, ŽIVKOVIĆ, STEPIĆ, str. 47

<sup>214</sup> Zásadní rozdíl je proto, že v roce 1953 Bošnjovići počítá s 1 014 550 Muslimy oproti oficiálnímu sčítání v němž je uvedeno 891 800. Tedy, že rozdíl v letech 1953 – 1961 je u Bošnjoviće, vzhledem k vyššímu počtu Muslimů v roce 1953 nižší než u oficiálního sčítání.

<sup>215</sup> Např. přirozený přírůstek u Srbů a Chorvatů klesá daleko silněji než přirozený přírůstek u Muslimů. Pokud budeme brát r. 1961 jako výchozí (100%) pak největší snížení přirozeného přírůstku do r. 1981 mají Chorvaté (35,9), Srbové (39,3) a Muslimové (50,2). Dle *Pokazatelji prirodnog kretanja stanovništva u SFRJ, SR i SAP za period 1951-1981*. Beograd 1983

<sup>216</sup> Začínají se projevovat zvyšující se rozdíly vnější migrace. Mnohem vyššími podíly z celkové emigrace ze země disponují Srbové a Chorvaté oproti Muslimům. Ti naopak mají nejvyšší podíl imigrace. Viz podkapitola Územní pohyb obyvatelstva.

<sup>217</sup> Graf č. 16 vychází z dat tabulky č. 14.

Tab. č. 14 :Početní růst obyvatelstva dle jednotlivých pohledů v letech 1953 - 1961

	Bošnjovići	podíl	oficiální sčítání	podíl	Spasovski	podíl
Muslimové	210 747	48,45	226 331	52,62	-49 550	-11,50
Srbové	156 813	36,05	141 685	32,94	142 012	32,99
Chorvaté	62 924	14,47	57 436	13,35	57 438	13,34
Jugoslávci	0	0	0	0	275 883	64,08
ostatní	4 990	1,15	4 703	1,09	4 706	1,09
celkem	435 474	100	430 155	100	430 489	100

Zdroj: Markotić, str. 222, Bošnjovići, str.64, SPASOVSKI, ŽIVKOVIĆ, STEPIĆ, str. 47

### 2.3.3.3 Sčítání roku 1971

Sčítání obyvatelstva v roce 1971 je významné dvěma základními fakty. Muslimové jsou konečně deklarováni jako svébytná národnost Bosny a Hercegoviny, a z evidovaných dat vyplývá, a to je druhý významný fakt, že již početně překonali srbskou národnost. V letech 1961 až 1971 totiž došlo k stěžejním změnám, jež proměnily jednotlivé podíly etnického složení Bosny a Hercegoviny. Tyto změny byly způsobeny vysokým přirozeným přírůstkem muslimské populace<sup>218</sup>, přirozeným úbytkem srbské populace<sup>219</sup> a vnější migrací.<sup>220</sup>

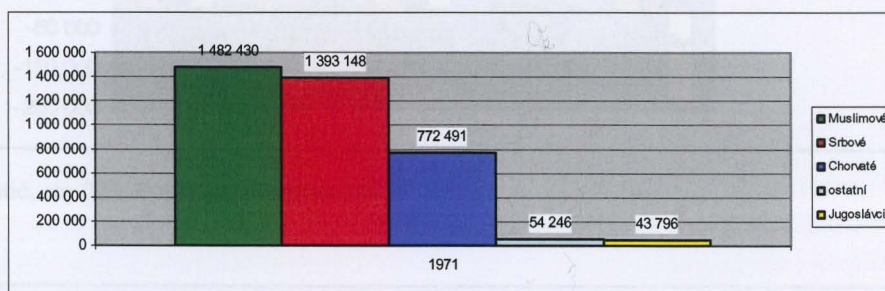
Je to také první sčítání, ve kterém se shoduje počet Muslimů dle Bošnjoviće a dle oficiálního sčítání, z něhož vychází srbské práce. To je samozřejmě proto, že v tomto momentě mají Muslimové jasnou možnost se vyjádřit i ve své oficiálně uznané, samostatné a svébytné kategorii. Tato situace platí pro sčítání roku 1971 a 1981. Názory na jednotlivé podílové zastoupení v etnickém klíči Bosny a Hercegoviny po sčítání roku 1991 se opět liší.

Tab. č. 13 : Etnické složení Bosny a Hercegoviny v roce 1971

Muslimové	Srbové	Chorvaté	ostatní	Jugoslávci	celkem
1 482 430	1 393 148	772 491	54 246	43 796	3 746 111

Zdroj: Popis stanovništva 1971<sup>221</sup>

Graf č. 17 : Etnické složení Bosny a Hercegoviny v roce 1971



Zdroj: Popis stanovništva 1971.

Z grafu č. 17 vyčteme, že podíl kategorie Jugoslávci na celkovém počtu obyvatel je oproti předchozímu sčítání velice nízký.<sup>222</sup> Je to především kvůli tomu, že v daném sčítání

<sup>218</sup> 1,9 % stopa růstu muslimské populace za toto období. In: BOŠNJOVIĆ, I. : *Demografška prošlost...*, str. 83.

<sup>219</sup> stopa růstu v sledovaném období 1961 – 1971 byla -0,1 %. In: MATKOVIĆ, G. : *Srpsko stanovništvo*, str.73.

<sup>220</sup> V roce 1971 žilo 14,4 % (více jak půl miliónu) obyvatel Bosny a Hercegoviny mimo její hranice. Srbové a Chorvaté míří do svých mateřských republik a naopak do země přichází Muslimové ze Srbska a Černé Hory. Dle BILANDŽIĆ, D. : *Historija SFRJ*, str. 351 – 353. In: TESAŘ, F.: *Etnogeneze a etnicita národů...*, str. 80.

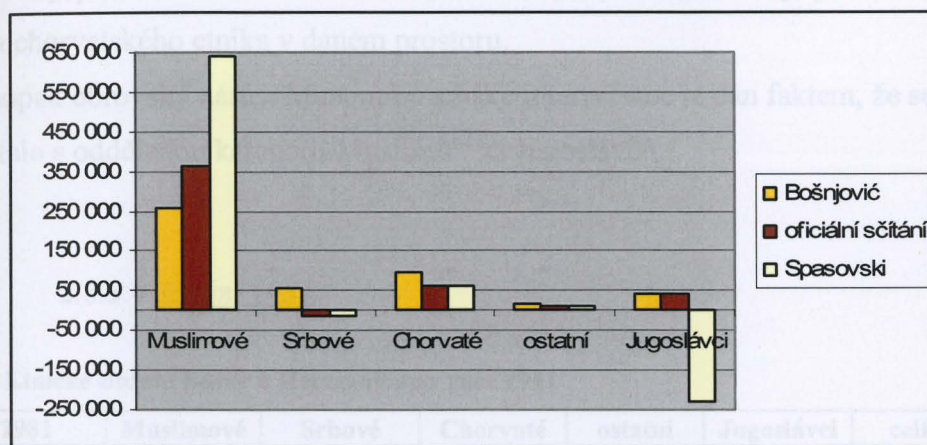
Proměny v etnické kompozici obyvatelstva (v 60.letech a nejvíce mezi lety 1961-1971) se ale nemohou vysvětlit jen díky demografickým faktorům. Je třeba také poukázat na evidentní vliv politického klimatu v této době. Za velmi rychlým skokem počtu Muslimů v Bosně a Hercegovině v letech 1961 – 1971 lze vidět právě konstituování se Muslimů jako národa.

<sup>221</sup> *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u 1971. godini*. Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije, podaci po naseljima i opštinama, knjiga II. Savezni zavod za statistiku. Beograd 1994. In: ČOROVIĆ, R. : *Etnička struktura stanovništva...*, str. 58.



mohli Muslimové konečně využít vlastní národnostní kategorii, což bylo potvrzeno oficiálně i novou ústavou Jugoslávie v roce 1974, a nemuseli se již jako Jugoslávci deklarovat. Tato kategorie ale nebyla opuštěna, naopak se opět početně rozšiřovala, což se projevilo v následujícím sčítání roku 1981.<sup>223</sup> V Bosně a Hercegovině se za Jugoslávce totiž považovalo poměrně značné množství lidí, což bylo dáno především díky smíšeným manželstvím, kterých bylo v této jugoslávské republice, obzvláště mezi městským obyvatelstvem, značné množství.<sup>224</sup> Na druhou stranu neexistuje žádný předepsaný vzorec pro takového etnického určení. Etnická definice je výsledkem výběru, zájmu či tlaku.<sup>225</sup> Řada jedinců za přihlášením se ke kategorii Jugoslávce viděla spíše než etnickou orientaci politické vyjádření předností.

Graf č. 18<sup>226</sup> : Početní růst obyvatelstva dle jednotlivých pohledů v letech 1961 - 1971



Zdroj: Markotić, str. 222, Popis stanovništva 1971

<sup>222</sup> 1,2 % celkové populace Bosny a Hercegoviny. In: JAKŠIĆ, *Republika srpska...*, str. 56

<sup>223</sup> V roce 1961 se jako Jugoslávci deklarovalo 8,4 % obyvatel, v roce 1971 došlo ke zmíněnému propadu na 1,2%, aby v roce 1981 bylo v kategorii Jugoslávce opět 7,9 % a v roce 1991 5,5%. In: DUGANDŽIJA, N. : *Jugoslovenstvo*, Beograd 1985, str. 222

<sup>224</sup> V posledních 20 letech před rozpadem SFRJ bylo 16 % manželství, jež byla uzavřena v Bosně a Hercegovině, smíšených. In: DURAKOVIĆ, N. : *Prokletsvo Muslimana*, str. 278.

<sup>225</sup> Jinými slovy není předepsáno, zda je mateřská etnicita nezbytně zděděná v dětství, jako je tomu v některých náboženstvích (židovská identita je přenesena skrz matku, zatímco ortodoxní přes otce). ZARKOVIĆ, M. : *The Demographic Struggle for Power*. London 1997, str. 198.

<sup>226</sup> Graf č. 18 vychází z dat tabulky č. 15:

Tab. č. 15 : Početní růst obyvatelstva v letech 1961 - 1971

	Bošnjović	oficiální sčítání	Spasovski
Muslimové	257 133	364 299	640 182
Srbové	56 462	-12 209	-12 209
Chorvaté	96 348	60 826	60 826
ostatní	14 425	12 154	11 451
Jugoslávci	43 796	43 796	-232 087
celkem	468 163	468 163	468 163

Zdroj: Markotić, str. 222, Popis stanovništva 1971

Pozn. U hodnoty oficiální sčítání opět vycházím ze sečtených hodnot Muslimů a Jugoslávců z roku 1961.

Graf č. 18 ukazuje několik *rozporných zásadních* věcí. Především v tomto místě můžeme asi nejsilněji napadnout Bošnjovićovu koncepci, neboť po opětovném přepočtení jeho výsledků vidíme, že u něj za období 1961 – 1971 dochází k nárůstu srbského etnika o 56 462. Z oficiálních výsledků censu lze ale doložit, že přirozený přírůstek Srbů byl pro toto období v záporných hodnotách. Srbové se v daném momentu nacházejí již v postupujícím procesu depopulace, jež byla umocněna vysokou emigrací ze země. Naopak se potvrzuje předpokládaný trend neustálého podílového zesilování muslimského etnika na celkovém počtu obyvatel.

Znovu se tak potvrzuje fakt, že muslimský autor předpokládá proměny demografických procesů dříve, než kdy k tomu dle oficiálních pramenů dochází, což má za následek i dřívější změny podílů jednotlivých národností. Navíc, kvůli tomu, že vždy udává počty a podíly pouze muslimského etnika, neukazuje, jak se, dle něj, proměňuje struktura srbského a chorvatského etnika v daném prostoru.

Naopak obrovský nárůst Muslimů u srbské interpretace je dán faktem, že se v roce 1961 počítalo s oddělenou kategorií Muslimů<sup>227</sup> a Jugoslávci.

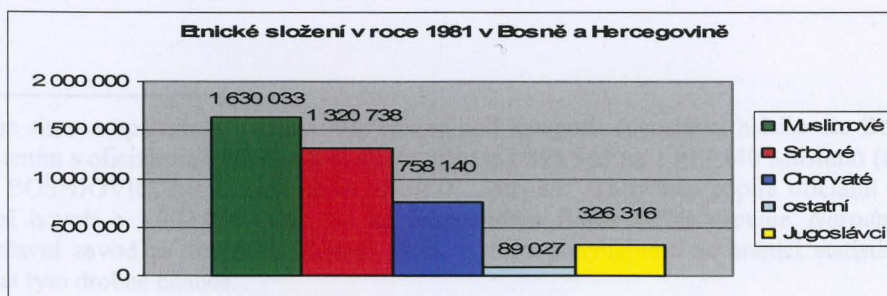
#### 2.3.3.4 Sčítání 1981

Tab. č. 16 : Etnické složení Bosny a Hercegoviny v roce 1981

1981	Muslimové	Srbové	Chorvaté	ostatní	Jugoslávci	celkem
	1 630 033	1 320 738	758 140	89 027	326 316	4 124 254

Zdroj: Stanovništvo Bosne i Hercegovine. 1995

Graf č. 19 : Etnické složení v roce 1981 v Bosně a Hercegovině



Zdroj: Stanovništvo Bosne i Hercegovine. 1995

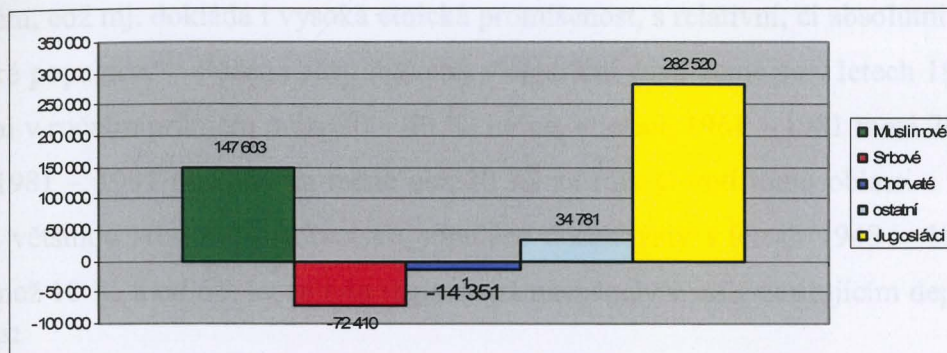
V kategorii Jugoslávci je evidentní další odlišná interpretace mezi Bošnjovicem a oficiálním sčítáním. V roce 1981 došlo k jejímu zvýšení z 43 796 na 326 316 osob. Z toho dle

<sup>227</sup> V této kategorii bylo 842 248 Muslimů.

Bošnjoviće bylo přibližně 86 tisíc Muslimů. Pokud bychom sečetli tato čísla dostali bychom místo 1 630 033 počet 1 715 690 Muslimů (podíl by zesílil na 41,6 % obyvatelstva Bosny a Hercegoviny).<sup>228</sup>

Poslední graf č. 20 již pouze potvrzuje skutečnost podílového propadu srbského etnika z důvodů výše zmiňovaných.

Graf č. 20<sup>229</sup> : Početní růst obyvatelstva v letech 1971 - 1981



Zdroj: Stanovništvo Bosne i Hercegovine. 1995, Markotić, str. 222

<sup>228</sup> Obdobně se situace opakovala v roce 1991, kdy se pod kategorií Jugoslávci hlásilo dle Bošnjoviće 18 177 Muslimů. Sečtením s oficiálním výsledkem se počte mění z 1 898 963 na 1 917 140 Muslimů (tedy z 43,4 % na 43,8 %). Dle BOŠNJOVIĆ, I. : *Demografska prošlost...*, str. 83. To ovšem popírá oficiální výsledky sčítání roku 1991, jež hovoří o 1 902 956 (43,5 %) In: *Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnosni sastav po naseljima*. Državni zavod za statistiku. Zagreb 1995. Byť se pohybujeme na hranici statistické chyby, měli bychom vnímat tyto drobné nuance.

<sup>229</sup> Data grafu č. 20 vychází z tabulky č. 17:

Tab. č. 17 : Početní růst obyvatelstva v letech 1971 - 1981

	početní růst
Muslimové	147 603
Srbové	-72 410
Chorvaté	-14 351
ostatní	34 781
Jugoslávci	282 520
celkem	378 145

Zdroj: Stanovništvo Bosne i Hercegovine. 1995, Markotić, str. 222.

### 3. Proměna etnické struktury Bosny a Hercegoviny na základě dopadu řešených obecných trendů demografických a jiných aspektů

Rozdíly v přirozené reprodukci a územním pohybu obyvatel mají zásadní vliv na postupně se zvyšující prostorově-demografickou polarizaci v Bosně a Hercegovině.<sup>230</sup> Místem největší koncentrace obyvatel je oblast střední Bosny, industriálně a urbánně nejrozvinutější region státu, což mj. dokládá i vysoká etnická promíšenost, s relativní, či absolutní dominancí muslimské populace.<sup>231</sup> Početní růst obyvatel v centrální části země se v letech 1948 – 1961 pohyboval v ročním průměru mezi 20 – 40 ‰ i více, v letech 1961 – 1981 mezi 20 – 30 ‰ a v letech 1981 – 1991 opadnul na méně než 20 ‰ za rok. Oproti tomu oblasti s relativní či absolutní většinou srbské či chorvatské populace dosahovaly v letech 1948 – 1961 hodnot menších než 10 ‰ a od 60. let se tyto regiony již nacházely v stále zesilujícím depopulačním procesu.<sup>232</sup>

V letech 1971 – 1981 zaznamenává postupující populační expanzi, díky pozitivním pohybům obyvatelstva, celkem 15 opštin.<sup>233</sup> V polovině opštin (55) se sice celkově populace dále zvyšuje, ale místy je již poměrně stále vysoký pozitivní přirozený přírůstek zeslabován stoupajícím negativním migračním saldem. V oblastech osídlených muslimským obyvatelstvem<sup>234</sup> se negativní migrační bilance neprojevuje tak výrazně jako v regionech většinově srbských či chorvatských, které vysoký stupeň emigrace provází již velmi silně.<sup>235</sup> V dalších 33 opštinách již zaznamenáváme postupující proces depopulace.<sup>236</sup> Tyto opštiny mají sice také evidovaný pozitivní přirozený přírůstek, který však nemá, vzhledem k velmi vysokému negativnímu migračnímu saldu, výraznější vliv na tamní růst populace. Mezi

<sup>230</sup> O tom podrobněji viz podkapitola Územní pohyb obyvatelstva v předchozí kapitole.

<sup>231</sup> Vycházím z hypotézy, jež zkoumala J. Karačić, která porovnávala opštiny dle jejich tehdejšího stupně rozvoje a národnostního složení. Z jejich porovnání vyvodila následující pravidelnost – v oblastech intenzivnějšího hospodářského rozvoje (ve všech velikých hospodářských a městských centrech jako jsou Sarajevo, Mostar, Banja Luka, Tuzla, Doboj atd.) postupně dochází k vyššímu promíšení obyvatel, etnická heterogenita obyvatelstva se zvyšuje. Naopak u nerozvinutých regionů (periferní, horské oblasti) zůstává národnostní složení obyvatelstva homogenní. V žádném případě ale nelze z daného stavu vyvodit závěr o převládající nerozvinutosti oblastí pouze jednoho národa. Nerozvinutost je rovnoměrná ve všech etnicky homogenních oblastech. In: KARAIČIĆ, J. : Ekonomski aspekt..., str. 91 – 93.

<sup>232</sup> Tato situace se dle zmiňovaných, nastavených trendů týkala především vesnických sídel, odkud lidé odchází do městských a centrálních sídel opštin. Srov. MARIJANAC, Z. : *Razvitak stanovništva...*, str. 138.

<sup>233</sup> Jedná se logicky o nejrozvinutější městské regiony, kde většinu (relativní či absolutní) mají Muslimové. Městské opštiny Sarajeva, regionální centra Mostar, Tuzla, Zenica či Banja Luka

<sup>234</sup> Např. Velika Kladuša, Cazin, Kotor Varoš aj.

<sup>235</sup> Jedná se např. o opštiny Bihač, Prijedor, Doboj, Bijeljina, Jajce aj.

<sup>236</sup> V roce 1971 byla Bosna a Hercegovina administrativně rozdělena do 106 opštin, po roce 1981 do 109 opštin. Po sečtení nám vychází počet 103 opštin. Vzhledem k tomu, že tyto údaje přebírám od MARIJANACE a u SPASOVSKI, ŽIVKOVIĆ, STEPIĆ jsou údaje identické, nevím, kam se poděly zbylé 3 či 5 opštin.

takové patří horské opštiny západní Bosny osídlené srbským<sup>237</sup> či chorvatským obyvatelstvem<sup>238</sup>, opštiny východní Hercegoviny<sup>239</sup> a částečně i východní Bosny<sup>240</sup> osídlené srbským obyvatelstvem.

O intenzitě a geografickém rozložení postupujícího procesu depopulace vypovídají následující údaje, jež také potvrzují rostoucí geografickou polarizaci prostoru Bosny a Hercegoviny. Oba protipóly, jak sídla v populačním úbytku, tak sídla s rostoucím lidským potenciálem, zaznamenávají přibližně shodný počet. Z celkových 5 888 sídel byl v roce 1981 v 2 407 (40,8 %) sídlech zaznamenán úbytek obyvatel<sup>241</sup> a v 2 377 (40,4%) sídlech naopak populace silně rostla.<sup>242</sup> Tyto údaje poukazují na silnou závislost etno-demografického a hospodářského rozvoje v Bosně a Hercegovině. V oblastech intenzivního úbytku obyvatelstva se postupně zvyšuje ekonomická zaostalost, tyto regiony zůstávají na okraji zájmu a bez silnějších investic leží mimo hlavní rozvojové osy země. Naopak regiony s rostoucím počtem obyvatelstva koncentrují největší díl ekonomického potenciálu Bosny a Hercegoviny a dále se za pomocí ekonomických stimulačních prostředků rozvíjí.

V Bosně a Hercegovině sledujeme v období po druhé světové válce postupně sílící depopulační proces, který se z lokálních, periferních oblastí rozšiřuje, zachvacuje a propojuje čím dál vyšší počet opštin.

**Graf č. 21<sup>243</sup> : Přehled opštin Bosny a Hercegoviny v depopulačním procesu v letech 1948-1991.**

<sup>237</sup> Drvar, Bosansko Grahovo, Bosanski Petrovac, Glamoč.

<sup>238</sup> Livno, Tomislavgrad, Posušje,

<sup>239</sup> Trebinje, Ljubinje, Bileća, Gacko.

<sup>240</sup> Čajniće, Rudo.

<sup>241</sup> Podíl depopulačních sídel na celkovém počtu v zkoumaném období byl nejnižší v centrální Bosně (do 20%), kde je silněji koncentrováno muslimské obyvatelstvo. Největší byl naopak v západní Bosně a východní Hercegovině, kde se koncentruje srbské obyvatelstvo (asi u 60 % sídel). In: SPASOVSKI, M., ŽIVKOVIĆ, D., STEPIĆ, M. : *Etnički sastav stanovništva...*, str. 40.

<sup>242</sup> V těchto populačně silných sídlech žilo 71,5% obyvatel Bosny a Hercegoviny.

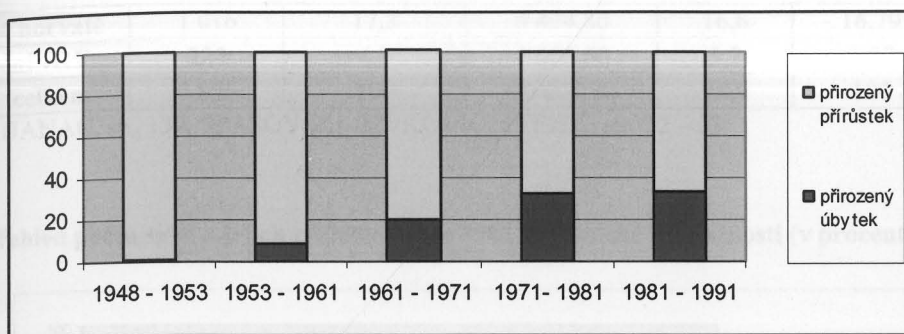
<sup>243</sup> Graf č. 1. vychází z tabulky č. 1.

V roce 1953 depopulační proces zasáhl 1 045 sídel (24,6% z celkového počtu sídel). V roce 1981 to již bylo 3 408 (57,9% z celkové počtu sídel). Pokud tento proces sledujeme u opštin, vychází nám obdobný růst, ale s nižší intenzitou, která pokračuje až do roku 1991. Srov. MARIJANAC, Z. : *Razvitak stanovništva...*, str. 144.

**Tab. č. 1 : Přehled opštin Bosny a Hercegoviny v depopulačním procesu v letech 1948-1991.**

	počet opštin	% opštin
1948 - 1953	5	1,2
1953 - 1961	11	9
1961 - 1971	21	19,8
1971- 1981	35	32,4
1981 - 1991	36	33

Zdroj: MARIJANAC, Razvitak stanovništva..., str. 144.



Zdroj: MARIJANAC, Razvitak stanovništva, str. 144.

### 3.1 *Obyvatelstvo a jeho prostor*

Teritoriální rozloha<sup>244</sup> jednotlivých etnik v Bosně a Hercegovině se po druhé světové válce také mění. Populačně bosenskému prostoru dominovali do roku 1971 Srbové. Ti také disponovali největší územní rozlohou svých teritorií. Vzhledem k odlišné populační dynamice jednotlivých národností víme, že prvenství dle absolutního počtu obyvatel po roce 1971 převzali Muslimové.<sup>245</sup> Nicméně Srbové si nadále udrželi teritoriální, byť postupně se snižující, pozice.

Graf č. 2.<sup>246</sup> znázorňuje, na základě přepočtených údajů do jednotlivých podílů, evidentní a zajímavou skutečnost, že srbský etnický prostor, byť již druhý v pořadí dle absolutního počtu obyvatel, má stále v Bosně a Hercegovině větší územní rozlohu a větší počet sídel. Naopak Muslimové, koncentrovaní především ve městech, mají sice větší počet obyvatel, ale menší územní rozlohu.<sup>247</sup> Situace u Chorvatů, jako třetího, populačně a teritoriálně nejslabšího etnika, zůstává stále rovnoměrná.

Tab. č. 2 : Přehled počtu sídel a jejich rozlohy v roce 1981 dle etnické příslušnosti<sup>248</sup>

1981	počet sídel	podíl v %	rozloha v km <sup>2</sup>	podíl v %	podíl v % <sup>249</sup>
Srbové	2 439	41,4	27 255,20	53,3	53,85
Muslimové	2 179	37	13 197,60	25,8	26,1

<sup>244</sup> Etnický prostor určitého etnika se vyznačuje absolutní dominancí (50 % a více obyvatel) v konkrétních sídlech, které mají jistou katastrální rozlohu.

<sup>245</sup> Viz Kapitola č. 1, podkapitola Muslimové a jejich kategorizace v průběhu sčítání 1948 – 1981.

<sup>246</sup> Data grafu č. 2. jsou využita z tabulky č. 2.

<sup>247</sup> A tím pádem Muslimové mají i mnohem vyšší hustotu osídlení.

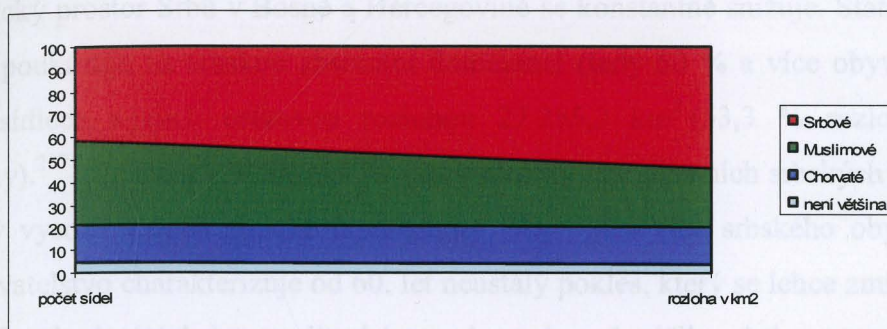
<sup>248</sup> Opětovným problémem je neujasněná, odlišující se metodika prováděných propočtů. Základní rozpor je ve výchozí rozloze státu pro jednotlivé přepočty. Autoři celkovou rozlohu v daném kontextu neudávají, lze jí ale dopočítat sečtením rozloh jednotlivých etnik. Rozloha 50 604,2 km<sup>2</sup>, jež výpočtem vychází, neodpovídá, jimi udávané, rozloze v úvodu - 51 120 km<sup>2</sup> (např. SPASOVSKI, str. 9.). A i ta se liší od oficiálně udávané rozlohy této republiky v rámci jugoslávské federace 51 129,11 km<sup>2</sup> (MARIJANAC, str. 12.). Dále je ještě užívána rozloha 51 182 km<sup>2</sup> (např. ČOROVIĆ, str. 1.) či 51 184 km<sup>2</sup> (PEJANOVIĆ, M., ZLOKAPA, Z., ZOLIĆ, H., ARNAUTOVIĆ, S., str. 55.)

<sup>249</sup> Tento podíl je přepočítán autorem, neboť jak je patrné při pohledu na předchozí sloupec, autorům nevychází 100 % podíl, ale pouze 98,9 %.

Chorvaté	1 016	17,3	8 494,80	16,6	16,79
není většina	223	4,3	1 656,60	3,2	3,27
celkem	5 857	100	50 604,20	98,9	100

Zdroj: MARIJANAC, str. 139, SPASOVSKI, ŽIVKOVIĆ, STEPIĆ, str. 52 – 53.

Graf č. 2 : Přehled počtu sídel a jejich rozlohy v roce 1981 dle etnické příslušnosti (v procentech)



Zdroj: SPASOVSKI, ŽIVKOVIĆ, STEPIĆ, str. 55.

### 3.1.1 *Muslimský prostor*

Etnický prostor Muslimů v Bosně a Hercegovině dosahuje ve srovnání s etnickým prostorem Srbů a Chorvatů vyššího stupně hospodářského rozvoje.<sup>250</sup> Muslimové měli v roce 1981 absolutní většinu (tj. 50% a více) v 2 179 sídlech (37 % všech sídel Bosny a Hercegoviny) na rozloze 13 197 km<sup>2</sup> ( 25,8 %). Muslimský prostor se vyznačuje slabou prostorovou migrací, v níž převažuje imigrace nad emigrací. Díky vysokému přirozenému přírůstku a pozitivní migrační bilanci ze sčítání 1971 vyplynulo, že se podíly celkového počtu obyvatel změnila a Muslimové získali s počtem 1 629 924 (39,5 %) početní převahu nad srbským a chorvatským etnikem.

Přesto Muslimové disponovali ve formě osobního vlastnictví v roce 1981 pouhými 27,3 % rozlohy všech soukromých půd Bosny a Hercegoviny.<sup>251</sup> Muslimská hospodářství, jež činila 37,6 % všech hospodářství Bosny a Hercegoviny, se tedy rozkládala na mnohem menším pozemkovém fondu než hospodářství srbská.<sup>252</sup> Vedle kompaktní koncentrace

<sup>250</sup> To je dáno vyšším stupněm urbanizace muslimského etnika, což vyplývá z historické periody nadvlády Osmanské říše, kdy Muslimové obývali převážně údolní oblasti s městy. Naopak Srbové, vzhledem k tomu, že nepřijali muslimskou víru, se stáhli do výše položených, horských oblastí. V roce 1991 dosahovala urbanizace 39,54 %. Muslimů ve městech žilo 43,58 %, Srbů 29,43 % a Chorvatů pouhých 11,67 %. Vedle nich ve městech žila převážná většina obyvatel kategorie Jugoslávci (11,55%) a ostatních (3,75 %). Dle ČOROVIĆ, R. : *Etnická struktura*, str. 46. Vzhledem k vyšší urbanizaci se Muslimové vyznačují nižším stupněm etnické homogenity oproti srbské a chorvatské populaci (viz poznámka č. 29), což jen dále potvrzuje hypotézu J. Karačić o vyšší etnické heterogenitě v případě vyspělejšího prostředí.

<sup>251</sup> V tomto soukromém držení nejsou započítány národní a společné půdy, lesy, půdy přidělené do vojenských újezdů aj. In: SPASOVSKI, M., ŽIVKOVIĆ, D., STEPIĆ, M. : *Etnički sastav stanovništva...*, str. 56.

<sup>252</sup> Viz následující podkapitola Srbský prostor.

muslimského obyvatelstva<sup>253</sup> žili Muslimové promíšeně s Chorvaty na prostoru střední Bosny<sup>254</sup> a východní části bosenské Krajiny<sup>255</sup> a se Srby v oblasti východní Bosny.<sup>256</sup>

### 3.1.2 *Srbský prostor*

Etnický prostor Srbů v Bosně a Hercegovině se konstantně snižuje. Statistické sčítání roku 1981 poukazuje na srbskou absolutní dominanci (tedy 50 % a více obyvatel) v 2 439 (41,4 %) sídlech s jejich celkovou rozlohou 27 255,2 km<sup>2</sup> (53,3 % rozlohy Bosny a Hercegoviny).<sup>257</sup> Z toho v 1 705 (69,9 % všech etnicky homogenních srbských sídel) sídlech je viditelný vysoký stupeň etnické homogenity (90,1 % a více srbského obyvatelstva).<sup>258</sup> Srbské obyvatelstvo charakterizuje od 60. let neustálý pokles, který se lehce zmírnil až v roce 1991.<sup>259</sup> Od sedmdesátých let muslimská populace sice převýšila srbskou, ta ale na základě dalších faktorů<sup>260</sup> dále dominuje v etnické kompozici tohoto regionu. Jinými slovy procentuálně byl podíl srbského obyvatelstva na celkovém počtu obyvatel nižší než procentuální vyjádření teritorií v srbském držení.<sup>261</sup> Tato teritoria se prostorově díky expanzi sílicího muslimského etnika postupně redukuje a fragmentují.<sup>262</sup>

<sup>253</sup> Západní Bosna (Velika Kladuša, Bihać, Bosanska Krupa), povodí řeky Spreči, střední tok Bosny a části Posávi (severovýchodní a severní Bosna), dolní tok Neretvy a povodí řek Sany a Japry v Bosenské Krajini. Dle TESAR, F. : *Etnogeneze a etnicita...*, str. 82.

<sup>254</sup> Např. Fojnica, Vitez.

<sup>255</sup> Např. Kotor Varoš, Jajce, Teslić, Kupres.

<sup>256</sup> Např. Čajniće, Han Pijesak, Rogatica.

<sup>257</sup> Dle ČOROVIĆ, R. : *Etnička struktura...*, str. 44.

<sup>258</sup> Vedle vysoké etnické homogenity Srbů jsou na tom podobně Chorvaté (v 628 sídlech (61,8 %) je etnická homogenita vyšší než 90,1 %). Muslimové mají nižší počet etnicky homogenních sídel nad 90,1 % - 1 264 sídel (58 % všech etnicky homogenních sídel muslimských). Dle SPASOVSKI, M., ŽIVKOVIĆ, D., STEPIĆ, M. : *Etnički sastav stanovništva...*, str. 55-56.

<sup>259</sup> Někteří autoři hodnotí mírné zvýšení jako důsledek slabého vyjádření se v kategorii Jugoslávci. Stopa růstu srbského obyvatelstva v letech 1961 – 1971 klesla na -0,1 %, v letech 1971 – 1981 dále klesala na -0,5 %, aby v letech 1981 – 1991 vzrostla na slabých 0,3 %. METKOVIĆ, G. : *Srpsko stanovništvo u SFRJ*, str. 73.

<sup>260</sup> V počtu sídel a rozlohy teritorií, jež osídluje. Srbové disponovali ve formě osobního vlastnictví v roce 1981 51,4 % rozlohy všech soukromých půd Bosny a Hercegoviny. Současně celková rozloha půd v roce 1981 se u Muslimů rozkládala na pouhých 27,3 % a u Chorvatů na 17,7 % rozlohy Bosny a Hercegoviny. Právě tento fakt, tedy že Srbové mají dvakrát více půd ve svém vlastnictví a zároveň u nich nepříznivé populační procesy vedly k zmenšení hustoty osídlení na jejich prostoru, je u srbských autorů zdůrazňován jako základní populačně-teritoriální paradox Bosny a Hercegoviny. In: STEPIĆ, M. : *Srpsko pitanje – geopolitičko pitanje*. Beograd 2004, str. 44.

<sup>261</sup> Dle STEPIĆ, M. : *U vrtlogu balkanizacije, političko-geografski položaj o fragmentiranost srpskih zemalja*. str. 194-195, 210-211.

<sup>262</sup> Jen v letech 1981-1991 je proměněna relativní etnická většina v šesti významných a populačně silných (12,82 % obyvatel Bosny a Hercegoviny) opštinách: Doboj, Prijedor, Novo Sarajevo, Mostar, Ilidža a Derвента. V roce 1981 měli relativní většinu Srbové v Ilidži, Novom Sarajevu, Doboji a Prijedoru. V roce 1991 většinu již mají Muslimové. Od Chorvatů naopak převzali Srbové většinu v Derventě a Muslimové převzali většinu v r. 1991 v Mostaru. In: STEPIĆ, M. : *U vrtlogu balkanizacije*, str. 194.



### 3.1.3 Chorvatský prostor

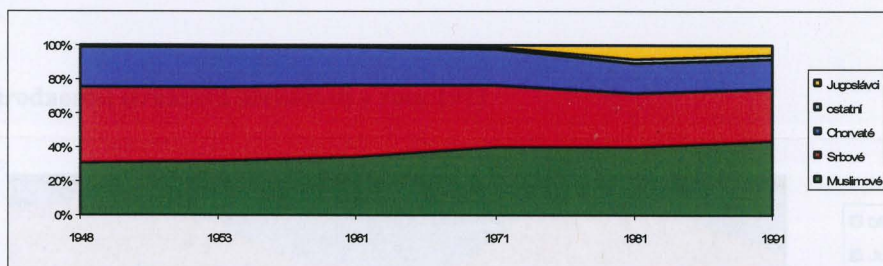
Etnický prostor Chorvatů prostor se rozkládá především v západní Hercegovině, kde vytváří poměrně kompaktní území<sup>263</sup> a v Posáví.<sup>264</sup> S Muslimy žijí Chorvaté na většině území střední Bosny.<sup>265</sup> V roce 1981 měli Chorvaté absolutní většinu v 1 016 sídlech (17,3 % sídel Bosny a Hercegoviny), jež se rozkládala na ploše 8 494,8 km<sup>2</sup> (16,6 % rozlohy Bosny a Hercegoviny).<sup>266</sup> Chorvatský prostor zahrnuje nejmenší teritoriální rozlohu a nejmenší počet obyvatel.

Vedle vymezení 3 etnických prostorů nepřevládá u 223 sídel Bosny a Hercegoviny<sup>267</sup> žádná národnost absolutní většinu.

### 3.2 Celkové proměny etnického klíče geografického prostoru Bosny a Hercegoviny

Následující dva grafy č. 3 a 4. ukazují plošnou a sloupcovou proměnu etnického složení jednotlivých etnik v prostoru Bosny a Hercegoviny v celkovém sledovaném období 1948 – 1991. Jsou v nich doloženy procesy, které byly popisovány v předchozí kapitole.

Graf č. 3 : Etnické složení Bosny a Hercegoviny dle sčítání v letech 1948 – 1991 (100 % Skládaný plošný graf)



Zdroj: Jednotlivá statistická sčítání

<sup>263</sup> Livno, Timislavgrad, Posušje, Široki Brijeg aj.

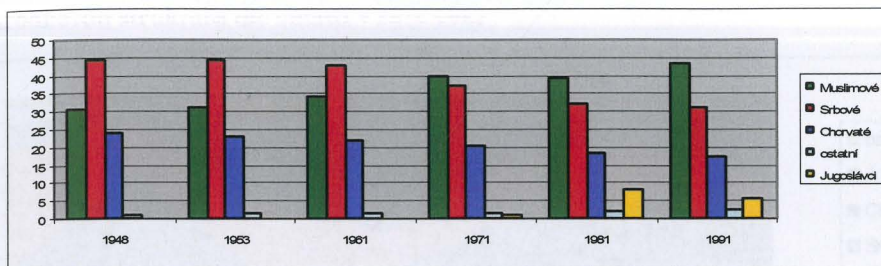
<sup>264</sup> Bosanski Brod, Odžak, Bosanski Šamac, Orašje.

<sup>265</sup> Novi Travnik, Vitez, Busovača.

<sup>266</sup> Počet Chorvatů přitom neklesá pouze v Bosně a Hercegovině, ale i v samotném Chorvatsku. Počet Chorvatů v celé Jugoslávii v letech 1971 – 1981 klesl z 4 526 782 na 4 428 135. Statistički godišnjak Jugoslavije 1979. Belgrade 1979. In: RAMET, P. S. : *Nationalism and Federalism...*, str. 165.

<sup>267</sup> Rozloha těchto 223 sídel je 11 656 km<sup>2</sup> (3,2 % území Bosny a Hercegoviny).

Graf č. 4 : Etnické složení Bosny a Hercegoviny dle sčítání v letech 1948 - 1991

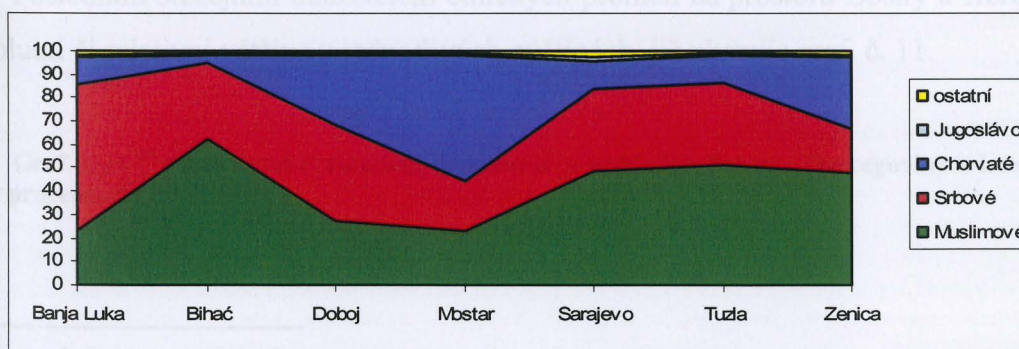


Zdroj: Jednotlivá statistická sčítání

### 3.2.1 Proměna národnostní struktury v letech 1971- 1991

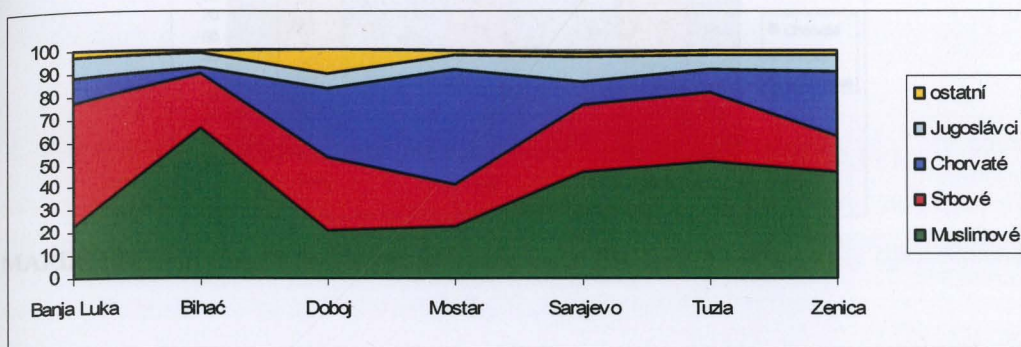
O proměnách národnostní struktury v Bosně a Hercegovině v sedmi vymezených základních regionech svědčí následující tři grafy č. 8, 9, 10. V regionech, kde byla již v roce 1971 převaha muslimského etnika, dochází k postupujícímu růstu podílů Muslimů na úkor snižování srbského a chorvatského etnika. Také můžeme sledovat, že se v zemi po roce 1971 zvyšuje multikulturalita, neboť evidujeme silné rostoucí zastoupení v kategoriích Jugoslávci a ostatní. Celkově se ale prostorové etnické rozložení shoduje, byť se snižujícími se podílovými účastmi srbského a chorvatského etnika v jednotlivých regionech.

Graf č. 8 : Národnostní struktura dle oblastí v roce 1971



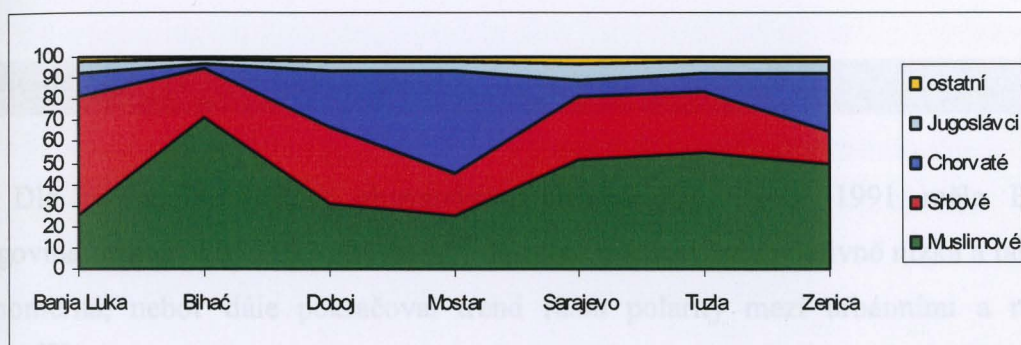
Zdroj: JAKŠIĆ, str. 57

Graf č. 9 : Národnostní struktura dle oblastí v roce 1981



Zdroj: JAKŠIĆ, str. 60

Graf č. 10 : Národnostní struktura dle oblastí v roce 1991



Zdroj: JAKŠIĆ, str. 63

Posledním stěžejním ukazatelem etnických proměn na prostoru Bosny a Hercegoviny je absolutní či relativní většina v jednotlivých opštinách, jíž ukazuje graf. č. 11.

Graf č. 11<sup>268</sup> : Absolutní či relativní dominance v opštinách Bosny a Hercegoviny v letech 1971 – 1991 (v procentech)

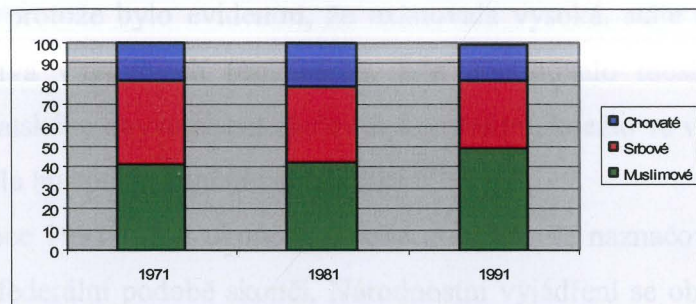
<sup>268</sup> Údaje grafu č. 11. jsou z tabulky č. 4:

Tab. č. 4 : Absolutní či relativní dominance v opštinách Bosny a Hercegoviny 1971 – 1991

	1971	1981	1991
Muslimové	44	46	53
Srbové	43	40	36
Chorvaté	20	23	19

Zdroj: MARIJANAC, str. 139, SPASOVSKI, ŽIVKOVIĆ, STEPIĆ, str. 52 – 53.

Pozn. : Opět pokud sečteme opštiny dochází zde k chybám – k roku 1991 součtem získáme pouze 108 opštin, v r. 1971 naopak 107 opštin, přičemž oficiálně jich bylo pouze 106. Dle SPASOVSKI, M., ŽIVKOVIĆ, D., STEPIĆ, M. : *Etnički sastav stanovništva...*, str. 75. Jiný počet opštin však uvádí Kočović – celkem 107 opštin, opština Neum spadala pod opštinu Čapljina a v rámci Sarajeva v r. 1971 neexistovala opština Novi Grad. Srov. KOČOVIĆ, B.: *Etnički i demografski razvoj u Jugoslaviji od 1921. do 1991. godine*. Paris 1998, str. 418 a 425.



Zdroj: MARIJANAC, str. 139, SPASOVSKI, ŽIVKOVIĆ, STEPIĆ, str. 52 – 53.

Zvyšující se počet opštín s absolutní či relativní dominancí muslimského etnika, především v letech 1981 až 1991 roste a zároveň se snižuje počet opštín se srbským a chorvatským obyvatelstvem.

#### 4. Etno-demografická situace v Bosně a Hercegovině v roce 1991

Dle posledního sčítání obyvatelstva provedeného v roce 1991 měla Bosna a Hercegovina celkem 4 377 033 obyvatel.<sup>269</sup> Hustota osídlení byla relativně nízká a také velmi nerovnoměrná, neboť dále pokračoval trend růstu polarizace mezi urbánními a rurálními oblastmi.<sup>270</sup> Zvláště jeden parametr, národnostní faktor, ukazuje na stanovenou zákonitost

<sup>269</sup> Toto sčítání, prováděné v době rostoucího etnického napětí, v podmínkách intenzivního se angažování všech tří nacionalistických vládních stran, však již neslo řadu problémů, které ovlivnily jeho úplnou objektivitu. Hodnota 4 377 033 obyvatel je udávána jako oficiální. Dle *Statistički bilten*, č. 234, Sarajevo 1993, str. 14, nebo také *Nacionalni sastav stanovništva po naseljenim mjestima*. Zagreb 1995. Mimo to ale můžeme nalézt údaj 4 365 009, jenž byl uveden v přehledu sarajevského statistického úřadu. In: *Statistički bilten*, č. 220, Sarajevo, Beograd 1991. Rozdíl činí 12 024 obyvatel, což je důsledek odlišné metodologie. Problém totiž spočíval v tom, že census a jeho publikované výsledky byly provedeny a vydány jinými vládami, za jiné politické situace. Census byl totiž realizován ještě v rámci celé federativní Jugoslávie, odkud jsou také publikovány první výsledky za jednotlivé republiky, tedy i za republiku Bosna a Hercegovina (4 365 009), kdežto oficiální výsledky (4 377 033) jsou vydány v roce 1993, již v nezávislé Bosně a Hercegovině. Na jiný problém poukazuje Tabeau a Bijak, kteří svým výzkumem počtu obětí konfliktu zjistili, že v censu roku 1991 bylo 8 500 duplikátů, tedy, že tento počet osob byl v registru dvakrát. In: TABEAU, E., BIJAK, J.: War – related Deaths in the 1992–1995 Armed Conflicts in Bosnia and Herzegovina: A Critique of Previous Estimates and Recent Results, *European Journal of Population*, č. 21, 2005, str. 201. Se sčítáním byly ale spojeny i další problémy – např. nebyly zahrnuty všichni pracující v zahraničí, či některé opštiny nejsou korektně censem popsány (jako příklad je často uváděn Kupres, kde žili smíšeně Srbové s Chorvaty), proto v nich bylo sčítání opakováno, avšak bez konečného potvrzení jeho výsledků. Vedle toho je pravděpodobné, že census roku 1991 obsahuje několik tisíc duplikovaných záznamů. To poukazuje na osoby (studenti, nové manželské páry, děti rozvedených rodičů atd.), které byly nahlášené jejich rodiči, že v daném místě žijí a zároveň tyto osoby samy sebe nahlásily ze svého místa bydliště. Tyto, ve zkratce nastíněné důvody, naznačují, proč je statistické sčítání roku 1991 v literatuře velmi často hodnoceno jako realitě neodpovídající, nekorektní či různě interpretované v závislosti na politických nebo nacionálních rozhodnutích. Srov. MARINKOVIĆ, D.: *Demografski problemi...*, str. 44; TABEAU, E., BIJAK, J.: War – related Deaths..., str. 200.

<sup>270</sup> 85,6 obyv. na km<sup>2</sup>. In: MARINKOVIĆ, D.: *Demografski problemi...*, str. 44; Před válkou bylo zaměstnáno 40 % pracovních sil v agrárním sektoru (ale jen 16 % z 570 000 hospodářství mělo více jak 5 ha rozlohy). Dle *Reconstruction and Return Task Force Action Plan (1998)*. OHR, March str. 8.

v hustotě osídlení, protože bylo evidentní, že existovala vysoká, stále se zvyšující, hustota osídlení obyvatelstva v regionech (opštinách), kde dominovalo muslimské obyvatelstvo. Koncentrace chorvatského obyvatelstva zůstávala konstantní, kdežto ve většinových oblastech srbské populace byla hustota zalidnění velmi nízká.<sup>271</sup>

Census v roce 1991<sup>272</sup> byl ukončen v době, kdy již vše naznačovalo, že socialistická Jugoslávie ve své federální podobě skončí. Národnostní vyjádření se občanů bylo událostmi provázejícími postupný rozpad Federace ovlivněno tak, že řada z nich opouštěla kategorii Jugoslávci a přikláněla se ke své původní etnické kategorii.<sup>273</sup>

#### 4.1 *Proměna teritoriální struktury a počtu sídel ve vztahu k roku 1991*

Etnická teritoriální struktura se v roce 1991 postupně měnila v mezích předkládaných řešených demografických problémů v předchozích kapitolách. Srbský etnický prostor zůstává prostorově nejrozlehlejším, jeho teritorium zahrnuje více jak polovinu celkové rozlohy země. Situace je z pohledu počtu sídel a teritoriální struktury, jež nám znázorňují následující dva grafy č. 1 a 2, obdobná jako v roce 1981.<sup>274</sup> Upravují se však její jednotlivé podíly.

Tab. č. 1 : Přehled počtu sídel a jejich rozlohy v roce 1991 dle etnické příslušnosti

1991	počet sídel	podíl v %	rozloha v km <sup>2</sup>	podíl v %
Srbové	2 416	41,25	25 974,00	50,8
Muslimové	2 142	36,57	13 500,00	26,4
Chorvaté	985	16,8	8 430,00	16,48
není většina	314	5,26	3 225,00	6,3
celkem	5 857	100	51 129,00	100

Zdroj: JAKŠIĆ, Republika srpska, str. 102.

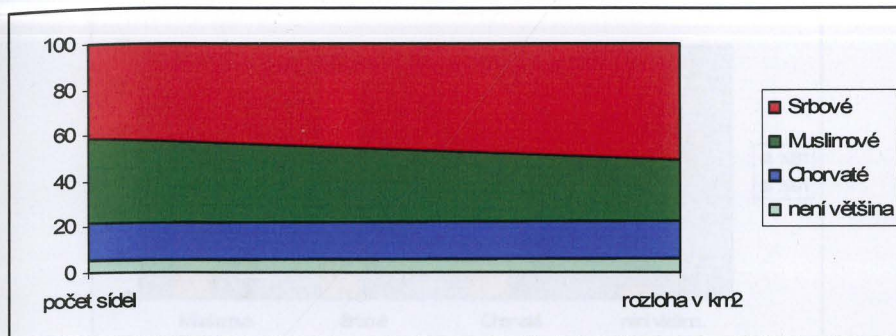
<sup>271</sup> Pokud analyzujeme hustotu zalidnění jednotlivých 109 opštin v roce 1991 vyjde nám, že mezi 20 nejhustěji osídlenými opštinami není ani jedna s většinou srbskou a pouze dvě (Vitez, Orašje) s většinou chorvatskou. Ve zbylých opštinách je většina muslimská. Naopak ve skupině 20 nejméně osídlených opštin je 17 s většinou srbskou, dvě muslimské a jedna chorvatská. Pokud bychom sečetli rozlohu nejhustěji osídlených opštin (4 720 km<sup>2</sup> (9,22 % rozlohy Bosny a Hercegoviny)) a rozlohu opštin nejméně osídlených (14 333 km<sup>2</sup> (28 % rozlohy Bosny a Hercegoviny) vychází nám, že Srbové byť populačně slábnoucí mají stále větší teritoriální pozice než Muslimové. Tento fakt je v srbské literatuře označován jako základní populačně –teritoriální paradox bosenského prostoru. In: STEPIĆ, M. : *U vrtlogu balkanizacije*, str. 210, 211. O tomto také pojednává pozn. č. 175 v kapitole č. 3.

<sup>272</sup> 31. březen 1991.

<sup>273</sup> Viz kapitola Muslimové a jejich kategorizace v průběhu sčítání 1948 – 1981 této práce.

<sup>274</sup> Viz předchozí kapitola.

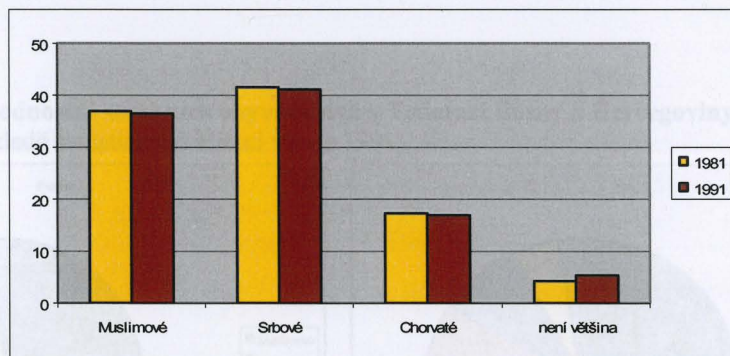
Graf č. 1: Přehled počtu sídel a jejich rozlohy v roce 1991 dle etnické příslušnosti (v procentech)



Zdroj: JAKŠIĆ, Republika srpska, str. 102.

Z grafu č. 1., který ilustruje proměnu počtu sídel jednotlivých národností v Bosně a Hercegovině, vyplývá zajímavá skutečnost, že počet sídel i přes negativní populační dynamiku u srbské populace poklesl velmi slabě. U muslimského etnika, i přes to, že oproti srbské populaci, dynamicky roste, se počet sídel nezvyšuje, a naopak také klesá.<sup>275</sup> Tento pokles je vykompenzován růstem sídel, ve kterých není většina jednoho etnika. Tím se potvrzuje migrační trend přesunů obyvatel do větších, hospodářsky vyspělejších, multikulturních sídel, a celkově růst urbanizace.

Graf č. 2 : Proměna počtu sídel jednotlivých národností v letech 1981 a 1991 v procentech

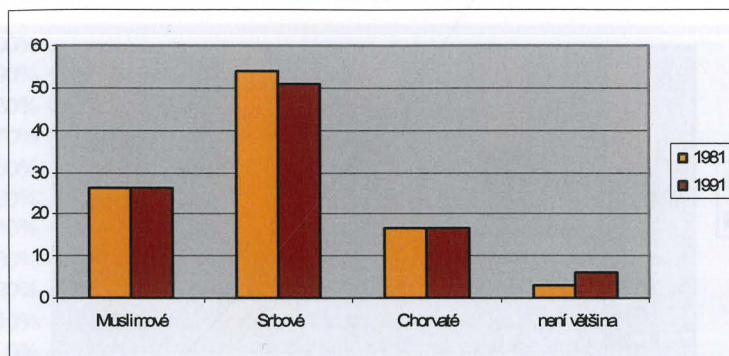


Zdroj: JAKŠIĆ, Republika srpska, str. 103, MARIJANAC, str. 139, SPASOVSKI, ŽIVKOVIĆ, STEPIĆ, str. 52 – 53.

U grafu č. 3. situace pouze dokresluje, již dříve vyřčená, fakta. Tedy, že srbský etnický prostor se muslimskou populační expanzí postupně snižuje. I přes to v roce 1991 zůstává nad 50 % rozlohy republiky.

<sup>275</sup> Počet srbských sídel poklesnul o 23 a muslimských o 37.

Graf č. 3 : Prostorová proměna etnických teritorií v letech 1981 a 1991 v procentech



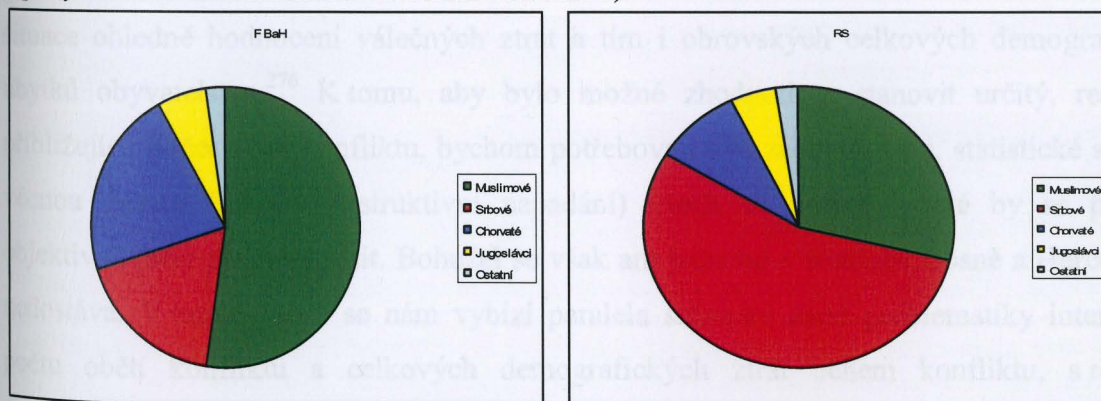
Zdroj: JAKŠIĆ, Republika srpska, str. 103, MARIJANAC, str. 139, SPASOVSKI, ŽIVKOVIĆ, STEPIĆ, str. 52 - 53.

Tab. č. 2 : Národnostní struktura obyvatelstva Bosny a Hercegoviny v entitách. (Zpětný odhad na základě statistického sčítání v roce 1991)

	Celkem	Muslimové	Srbové	Chorvaté	Jugoslávci	Ostatní
<b>BaH</b>	4 364 649	1 905 274	1 369 883	755 883	239 857	93 752
<b>F BaH</b>	2 740 522	1 434 018	485 255	603 976	161 137	56 136
% z vlastní národnosti	62,8	75,3	35,4	79,9	67,2	59,9
% z celku	100	52,3	17,7	22	5,9	2,1
<b>RS</b>	1 624 127	471 256	884 628	151 907	78 720	37 616
% z vlastní národnosti	37	25	65	20	33	40
% z celku	100	29	55	9	5	2

Zdroj: ŠIRIĆ, N., MARIJANAC, Z. : Stanovništvo Republike Srpske: Razvitak, perspektiva, izbjegla i raseljena lica, populaciona politika. Banja Luka 1999, str. 96.

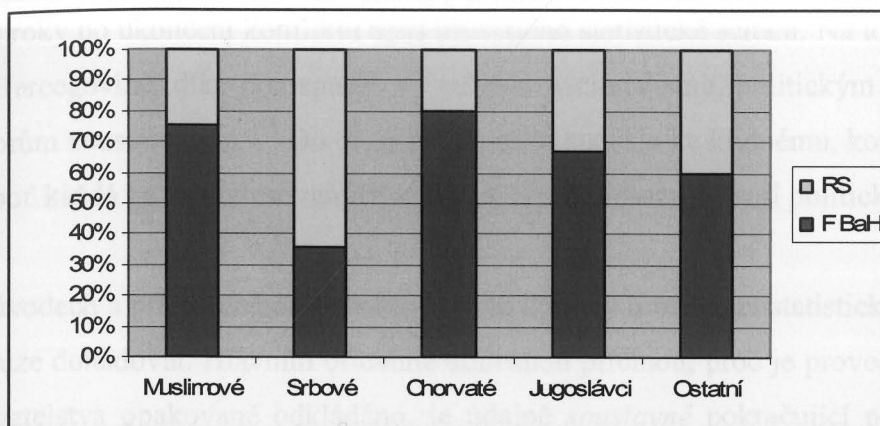
Grafy č. 4 a 5. : Národnostní struktura obyvatelstva v Federaci Bosny a Hercegoviny a Republice srbské (Zpětný odhad na základě statistického sčítání v roce 1991)



Zdroj: ŠIRIĆ, N., MARIJANAC, Z. : Stanovništvo Republike Srpske: Razvitak, perspektiva, izbjegla i raseljena lica, populaciona politika. Banja Luka 1999, str. 96.

Tyto dva grafy znázorňují etnickou situaci dle zpětně vytvořeného odhadu pro rok 1991. Jak ve Federaci (Muslimové), tak v Republice srbské (Srbové) mají více jak 50 % podíl v dané entitě, přičemž ve Federaci mají Chorvaté a Srbové relativně obdobné podílové zastoupení a v Republice srbské jsou druhým nepočetnějším etnikem Muslimové.

Graf č. 6 : Podíly jednotlivých národností v obou entitách.



Zdroj: ŠIRIĆ, N., MARIJANAC, Z. : *Stanovništvo Republike Srpske: Razvitak, perspektiva, izbjegla i raseljena lica, populaciona politika*. Banja Luka 1999, str. 96.

Poslední graf ukazuje základní rozložení sil, které již před válkou, tedy v roce 1991 ukazovalo, že počet Muslimů v Republice srbské a počet Srbů ve Federaci byl podílově (z jejich vlastní národnosti) nízký. Chorvaté a Jugoslávci byli podílově více jak z 50 % rozmístěni v prostoru Federace.

## 5. Důsledky válečných událostí na demografický stav země

### 5.1 *Odhady počtu obětí bosenského konfliktu a jejich interpretace*

Demografickou situaci země po válce nemůžeme posuzovat, aniž bychom se nedotkli situace ohledně hodnocení válečných ztrát a tím i obrovských celkových demografických úbytků obyvatelstva.<sup>276</sup> K tomu, aby bylo možné zhodnotit a stanovit určitý, realitě se přibližující, počet obětí konfliktu, bychom potřebovali dvě základní věci, statistické sčítání a věcnou debatu (nikoliv destruktivní napadání) všech tří národů, které by se pokusily objektivně daný problém řešit. Bohužel se však ani jednoho v soudobé Bosně a Hercegovině nedostává. V tomto místě se nám nabízí paralela srovnání dané problematiky interpretace počtu obětí konfliktu a celkových demografických ztrát během konfliktu, s relativně obdobnou situací při hodnocení počtů válečných ztrát za druhé světové války na prostoru Jugoslávie. Interpretace ohledně celkového počtu obětí za druhé světové války se v průběhu poválečných let totiž také velmi měnily. Z původně vysoce nadhodnocených počtů došlo

<sup>276</sup> Přesto však hlavním cílem práce je, jako nejzávažnějšího demografického důsledku bosenského konfliktu, sledování migračních pohybů.



k jejich snížení až po relativně dlouhé době.<sup>277</sup> Tehdy však byla situace o poznání jednodušší, neboť již tři roky po ukončení konfliktu bylo provedeno statistické sčítání. Na to se však dnes v Bosně a Hercegovině, díky demagogii, vypjatému nacionalismu, politickým obstrukcím a dalším faktorům neustále čeká.<sup>278</sup> Do dnešní doby také nedošlo ke klidnému, konstruktivnímu dialogu, neboť každá ze zainteresovaných stran dál tvrdě prosazuje svoji politickou linii, svojí pravdu.

O důvodech a příčinách soustavného krachu dohody o realizaci statistického sčítání se můžeme pouze dohadovat. Hlavním oficiálně udávanou příčinou, proč je provedení plošného sčítání obyvatelstva opakovaně odkládáno, je údajně *soustavně* pokračující proces návratu uprchlíků a přemístěných osob do svých původních domovin. Statistické údaje však jasně dokazují, že lidé, kteří měli zájem se vrátit, jsou již dávno zpět.<sup>279</sup> Ostatní se naopak do své původní předválečné domoviny již příliš vracet nebudou. Odpůrci provedení statistického sčítání v současnosti argumentují především tím, že by se provedením census legitimizoval současný stav, čímž by došlo k potvrzení etnické homogenizace země a nebylo by tak naplněno stěžejní daytonské ujednání ohledně návratnosti uprchlíků (Anex 7). Za touto výmluvou se však skrývá obava, že census prokáže reálný – pravděpodobně nižší – počet obětí bosenského konfliktu a potvrdí celkový neúspěch návratu uprchlíků do svých domovů.<sup>280</sup> Na výsledcích sčítání z roku 1991 jsou také často postaveny kvóty pro zastoupení jednotlivých národností v různých mocenských orgánech. Proto také sčítání v dnešní bosenské společnosti zůstává primárně politickou záležitostí, jehož neustálé odkládání je terčem kritiky především z řad ekonomů či demografů.<sup>281</sup> Následující, osobní domněnkou,

<sup>277</sup> Za seriózní rozbory důsledků války na proměnu demografické situace a stanovení přibližného objektivního počtu jejich přímých obětí jsou považovány práce KOČOVIĆ, B. : *Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Londýn 1985 a ŽERJAVIĆ, V : *Gubitci stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. Zagreb 1992. Pokud srovnáme data jejich vydání, shledáme, že k objektivnímu pokusu o stanovení počtů demografických ztrát došlo až 40 let po skončení války.

<sup>278</sup> Respektive by asi bylo vhodnější říci, že jeho provedení je spíše neustále odkládáno. Momentálně se jako nejpravděpodobnější termín jeví rok 2011, čímž by zůstala zachována linie provedení census každé nové desetiletí tak, jak je to běžné v evropských zemích. Velmi těžko lze předpokládat, že by sčítání bylo provedeno dříve, než v tomto roce. Dle AHMATAŠEVIĆ, N. : *Bosnian Returnees Quietly Quit Regained Homes*. In: *Balkan Insight*. č. 47. 2006, <http://www.birn.eu.com>, str. 7.

<sup>279</sup> V roce 2006 byla návratnost necelé 3 tisíce lidí, tedy o celých sto tisíc nižší než při vrcholu v r. 2002. Dle [www.unhcr.ba](http://www.unhcr.ba).

<sup>280</sup> V dnešní době se v médiích začínají pomalu přiznávat mnohem nižší čísla než ta, jež byla neustále dokola opakována a zveličována v médiích (za takový typický příklad lze považovat nadsazenou hodnotu 250 tisíc obětí).

<sup>281</sup> Jednotlivé instituce mohou velmi těžko plánovat svůj rozvoj, pokud nedisponují alespoň základními relevantními údaji o počtu obyvatel. Těžko také mohou vytvářet strategie pro další ekonomický rozvoj země. Každý investor před tím, než někam investuje finance, si přeje znát, jaký je v daném prostoru trh, zvláště kolika lidmi daná oblast disponuje, jaká je jejich věková a pohlavní struktura a řadu dalších demografických a s tím souvisejících ekonomických informací. I přes soustavné výtky předních odborníků a jejich pádné a věcné

proč je sčítání stále odkládáno ze strany Muslimů, je fakt, že do Republiky srbské se vrací více lidí, než do samotné Federace.<sup>282</sup> V neposlední řadě by se sčítáním ukázalo, že jednotlivé oblasti Bosny a Hercegoviny jsou rozděleny etnicky poměrně homogenně,<sup>283</sup> čímž by mohlo dojít k zvýšení tlaku Chorvatů na Federaci v otázce uznání vlastní chorvatské entity na jihu země.

Z výše nastíněných důvodů je provádění jakékoliv analýzy demografického stavu této republiky, jenž je stále silně poznamenána dopady jednotlivých procesů nucené migrace, nesmírně složitá. Kvůli absenci censu tak na momentální etnickou situaci existují velmi vyhraněné opozitní názory, které nemůžeme s jistotou potvrdit, či vyvrátit. Je evidentní, že v takové situaci hrají zhotovené dílčí statistické údaje roli pouhých odhadů, prognóz situace, ze kterých se opět jen velmi těžko mohou vystavět objektivní, nezpochybnitelné závěry přijatelné pro všechny zainteresované strany. V následujících řádcích stručně charakterizují jednotlivé stěžejní interpretace ohledně počtu obětí bosenského konfliktu.

Diskuse o možném počtu obětí byly zahájeny již v průběhu válečného konfliktu,<sup>284</sup> a pokračují až do dnešní doby.<sup>285</sup> Ihned po skončení války se otázka celkového počtu obětí konfliktu stala základním bodem sváru a vzájemného osočování mezi jednotlivými etniky a brzdou v normalizaci pokřivených mezietnických vztahů. Studií odhadů počtu obětí

---

argumenty, není k jejich názoru přihlíženo. SIMIĆ, D. : *Koliko Bosna ima stanovnika? Jedina zemlja bez popisa stanovništva*. AIM, Sarajevo, 28. 04. 2001.

<sup>282</sup> To ovšem vyvrací výzkumnou hypotézu č. 3 : úspěšnější minoritní návratnost v celém bosenském prostoru je do Federace Bosny a Hercegoviny než do Republiky srbské. Této domněnky jsem nabyl během terénních průzkumů v prostoru Federace a Republiky srbské. Domnívám se tedy, že vyšší (podílově) minoritní návratnost je do Republiky srbské, což by mělo za důsledek, že do Federace se především Srbové vrací velmi málo. I z tohoto důvodu může být provedení censu blokováno. V tomto ohledu je zajímavé to, že Srbové kladli na provedení censu v jednáních o nové vládě silný důraz.

<sup>283</sup> Čímž se tedy ukáže neúspěšnost politiky definované v daytonské mírové dohodě.

<sup>284</sup> Prezentace předpokládaných počtů obětí (které byly často uměle navyšovány) byla od počátku spojována s vyššími politickými cíli (např. úsilí o naklonění veřejného západního mínění na svou stranu). Příkladem takového umělého navyšování mohou být výroky H. Silajdžiće o počtech zemřelých Muslimů. V lednu 1993 agentura UPI (United Press International) oznámila, že bosenský konflikt si vyžádal 17 tisíc mrtvých na všech stranách. V té samé době Silajdžić konstatoval, že 18 tisíc Muslimů zahynulo, kdežto o pět měsíců později dle něj počet narostl na 200 tisíc. Jak uvádí Centre for Peace in the Balkans (17. 4. 1999) jestliže byl počet 18 000 v lednu 1993 korektní, potom (o 5 měsíců později) čísla 200 000 reprezentují zvýšení o 182 000 mrtvých Muslimů, což je 36 400 za měsíc, 1 214 za den. Silajdžić tvrdil CNN, že v Tuzle za bombardování zahynulo během jednoho dne maximálně 71 osob. Pokud vezmeme v úvahu, že válka trvala 42 měsíců, což je 1260 dní a 71 mrtvých bylo nejvyšší maximum vyjde nám celkem nejvíce 89 460 obětí. Srov. KOVAČEVIĆ, M. : *The weak Points of Statistical and Demographic Analyses in Estimations of War Victims in Bosnia and Herzegovina in the Period 1992 – 1995*. In: *Stanovništvo*, č. 1-4. Beograd, 2005, str. 35.; KENNEY, G. : *The Bosnia calculation: How many have died? Not nearly as many as some would have you think*. The New York Times Magazin, 23. 4. New York, 1995, str. 1.

<sup>285</sup> Západní autoři se k situaci počtu obětí od vydání zprávy Tabeau, Bijak (sepsána 2003, ale vydána až v roce 2005) již moc nevyjadřují. Polemika se opět přesunula zpět do Bosny a Hercegoviny, kde mezi Bosňany (nejvíce mezi Bosňáky) se vedou rozepře ohledně možných počtů obětí (viz dále).

provedených místními i zahraničními experty existuje celá řada,<sup>286</sup> v nichž se jednotlivé odhady pohybují ve velmi široké škále od 20 tisíc až po 329 tisíc.<sup>287</sup> Takto široké rozmezí je důsledkem odkládání provedení censu (z něhož by se rozhodně daly jasněji vyvodit realitě se blížící počty obětí), díky čemuž se tak nadále mohou různí „odborníci“ „zasvěceně“ vyjadřovat k těmto otázkám, přičemž místo, aby se snažili uvést věci na pravou míru, jsou poplatní vyšším cílům - nacionalistickým a politickým zájmům jednotlivých národností.

Je logické (s analogií situace po druhé světové válce), že těsně po ukončení konfliktu byly hodnoty počtu obětí bosenského konfliktu silně nadhodnocené.<sup>288</sup> Postupně však, jak se situace zklidňovala, byly odhady částečně upřesňovány, tj. redukovány, i když se však stále pohybovaly v silně nadhodnocených datech.<sup>289</sup>

Stejně jako literaturu můžeme i jednotlivé pohledy na počty obětí rozdělit do několika celků, z nichž základní vydělení bude na :

- 1) odhady v bosenském (potažmo jugoslávském) prostoru
- 2) odhady vzniklé mimo region bývalé Jugoslávie<sup>290</sup>

ad 1.)

#### 5.1.1 Bosňácké odhady

Veškeré studie ohledně počtu obětí bosenského konfliktu vytvořené v Bosně a Hercegovině i Chorvatsku jsou založeny na datech sesbíraných sarajevským Zdravotním ústavem.<sup>291</sup> Daná data pro svá zpracování dále využili přední bosňácký demograf I. Bošnjović a A. Smajkić,<sup>292</sup> kteří vytvořili vlastní odhad 258 tisíc obětí. Bošnjović posléze provedl sám

<sup>286</sup> Např. Brunborg uvádí, že ke svým prognózám došel srovnáním a analýzou více jak 15 odlišných odhadů. In: BRUNBORG, H. : *Contribution of Statistical Analysis to the Investigations of the International Criminal Tribunals*. Oslo 2000, str. 6.

<sup>287</sup> Nejnižší odhad 20 tisíc je pravděpodobně spíš počet pohřešovaných než zabitých osob. In: TABEAU, E., BIJAK, J. : *War – related Deaths...*, str. 192.

<sup>288</sup> Tato nadhodnota je mj. dána častými duplikáty v registrech zemřelých, ze kterých následující studie, ohledně počtu obětí konfliktu, vycházely. Jejich sečtením se tak vytvářely několikanásobně vyšší hodnoty, než jaká byla realita. Zároveň však ani jeden zdroj nebyl úplný a konečný.

<sup>289</sup> Relativně ustálená hodnota, jež se donedávna ve všech hlavní médiích pohybovala, byla kolem 200 – 250 tisíc.

<sup>290</sup> Odhady mimo jugoslávský region by měly být teoreticky přesnější, už kvůli ochotě analyzovat všechny možné odhady, nikoliv pouze ty, které vyhovují odborníkově představě reality. Odhady autorů místních jsou často zkresleny historickými skutečnostmi, politickými názory a osobní prožitou válečnou zkušeností. Dalším neuspokojivým faktem pro lokální odhady je časté využití pouze jednoho datového zdroje. Srov. TABEAU, E., BIJAK, J. : *War – related Deaths...*, str. 192.

<sup>291</sup> Institute for Public Health (IPH) v Sarajevu; tato vládní instituce, činná i během války, nepokrývala území pod srbskou kontrolou. Údaje jsou pravděpodobně zkresleny směrem k muslimským obětím (jsou navýšeny). Ústav vydal dva přehledy, v prvním stanovil předběžný počet obětí na údaj 156 824 osob (1.1. 1996), v druhém pak již 278 800 25.3. 1996). In: Institute for Public Health, Bulletin č. 01.01.1996, Sarajevo: Institute for Public Health; Institute for Public Health, Bulletin č. 25.03.1996, Sarajevo: Institute for Public Health. Z údajů vyplývá, že zde jsou zahrnuti vojáci i civilisté dohromady.

<sup>292</sup> Ředitel Zdravotního ústavu v Sarajevu během války.

ještě několik dalších vlastních odhadů, ve kterých odhad navýšil až na 270 tisíc obětí.<sup>293</sup> Vzhledem k tomu, že jeho metodologií bylo pouhé sčítání problematických, podezřelých čísel Zdravotního ústavu, byť údajně s přihlédnutím k dalším zdrojům včetně rádia, televize a diskusím mezi jednotlivci, bylo zřejmé, že všechny tyto odhady musí být značně nadhodnocené. S jiným odhadem, o něco nižším, operuje S. Hadžović, který udává 230 tisíc mrtvých.<sup>294</sup> Nicméně mezi nejvíce nadhodnocené odhady patří až práce M. Praša, který stanovil počet obětí na přemrštěné hodnotě 329 tisíc.<sup>295</sup> Kritika Praša je založena v místě, kdy vycházejíc z censu roku 1991, zahrnul do svých odhadů o počtech obětí i 234 tisíc Bosňanů, kteří v době provádění censu pracovali dlouhodobě v zahraničí. Je samozřejmé, že se tyto gastarbaiteři<sup>296</sup> do země během konfliktu rozhodně nevraceli, naopak můžeme předpokládat, že se jejich počet již v době provádění censu a těsně před válkou dále zvyšoval. Autor je ale do svého propočtu zahrnul, čímž tak, vzhledem k odhadu počtu obyvatel v roce 1995, vyvstala nadhodnocená situace právě o daný počet.<sup>297</sup>

Problém s přesným určením současného početního stavu v pracích Praša a Bošnjoviće je více viditelný, při srovnání s dalšími datovými zdroji (tzv. „redukovaný“ census),<sup>298</sup> které daly podstatně odlišné hodnoty počtu obyvatel (počet registrovaných respondentů byl 1 391 593 osob), v Republice srbské.<sup>299</sup> Pro místní autory a instituce (Prašo, Bošnjović,

<sup>293</sup> In: BOŠNJOVIĆ, I. : *Demografski gubici*. Rukopis, Sarajevo 2005. V další studii zabývající se pouze bosňáckým obyvatelstvem odhaduje, že bosňáckých obětí bylo 157 313. In: BOŠNJOVIĆ, I.: *Demografska prošlost...*, str. 85; BOŠNJOVIĆ, I. : *Population of Bosnia and Herzegovina...*

<sup>294</sup> Podílově vyděluje situace na 71 % Bosňáků, 9,5 % Srbů a 9,5 % Chorvatů (Jak je vidět, jednotlivé podíly dohromady nedávají 100 %) Dle: HADŽOVIĆ, S. : *Sastavni dio ciljeva rata protiv BiH – genocid i etničko čišćenje*. In: *Ratovi u Jugoslaviji 1991 – 1999*. Beograd 2002.

<sup>295</sup> Tento autor, sám ekonom a nikoliv demograf, přednášející na univerzitě v muslimské části Mostaru, je uveden spíše jako příklad extrémního nadhodnocení. Takovýto počet obětí konfliktu, i když není zhotoveno statistické sčítání, rozhodně nemůže být. Problémem je, že nikde v jeho práci není vysvětleno, jakým způsobem (jakou metodologií) byl jeho odhad řešen (byť vycházel ze stejných dat sarajevského Zdravotního ústavu). Není proto divu, že jeho práce je mezi dalšími autory nejvíce kriticky hodnocena. PRAŠO, M. : *Demographic consequence of the 1992–95 War*. In: <http://www.barnsdle.demon.co.uk/bosnia/dem.html>, původně vydáno in : Most, č. 93, Mostar 1996. Na druhou stranu i R. Holbrooke ve své knize proklamoval odhad neuvěřitelných 350 tisíc mrtvých. In : HOLBROOK, R. : *Put u Dejton : od Sarajeva do Dejtona i posle*. Beograd 1998.

<sup>296</sup> Bosna a Hercegovina měla silnou emigraci za prací směrem k západní Evropě, speciálně do Německa (viz kapitola č. 2). Osoby dočasně pracující či sídlící v zahraničí nebyli především přítomní v jejich oficiálním místě bydliště po mnoho let. V roce 1981 to bylo 182 940 osob a v roce 1991 kolem 234 tisíc osob. Tito lidé nikdy nebyli kompletně zahrnutí v censech. In: KOVAČEVIĆ, M. : *The weak Points...*, str. 23.

<sup>297</sup> Autor odečetl projekci populace roku 1995 (4 498 000) od součtu předpokládaného počtu obyvatel v roce 1995 (2 298 000) s populací v exilu (1 259 000), čímž se dostal k hodnotě 341 000. Jenže právě kalkulace s využitím celkového počtu obyvatel v roce 1991 skrývá „past“ oněch 234 tisíc pracovníků v zahraničí, které, pokud bychom je odečetli od jeho výsledku, dostali bychom naprosto odlišnou hodnotu od jeho předpokladu. Srov. KOVAČEVIĆ, M. : *The weak Points...*, str. 21.

<sup>298</sup> Tento „redukovaný“ census byl provedený v roce 1996 standardní metodologií censů pouze na entitní úrovni, nikoliv celostátní (proto „redukovaný“). Tímto censem se zjišťoval celkový počet obyvatelstva (místního, přemístěného i uprchlého v opštinách Republiky srbské (ukupan broj domicilnog i izbjeglog i raseljenog stanovništva u opštinama Republike Srpske 1996. In: MARINKOVIĆ, D. : *Demografski problem...*, str. 141.

<sup>299</sup> O rok dříve, tj. v roce 1995 byla dle Praša celková populace území, které kontrolovala armáda Republiky srbské 904 000, podle Bošnjoviće byl celkový počet Srbů v Bosně a Hercegovině v březnu 1998 986 000. In: .

Ministerstvo zdravotnictví, Public Health institute) tedy bylo typické konstatování vyšších odhadů celkového počtu obětí.

Bosňácký pohled, který byl v prvních poválečných letech vesměs jednotný se v dnešní době, při bližším zkoumání, zásadně rozchází na dva názorové proudy. První je ztělesňován Amorem Mašovićem,<sup>300</sup> a Smailem Čekićem,<sup>301</sup> kteří pokračují v linii odhadů Bošnjoviće a druhý představuje Mirsad Tokača,<sup>302</sup> který údaje o počtech obětí svým výzkumem značně snížil. Mašović odhaduje, že počet obětí je rozhodně vyšší než 160 tisíc osob, přičemž pokud bychom dle něj vzali v úvahu nejširší definici pojmu oběť, byl tento údaj vyšší než 200 tisíc.<sup>303</sup> Taktéž Čekić se drží tvrzení shodných s Mašovićem a kritizuje metodologii prováděného výzkumu Tokači,<sup>304</sup> zvaného „Ztráty obyvatelstva 1992 – 1995“, v němž si IDC klade za cíl zdokumentovat přibližný (realitě se blížící) počet obětí občanského konfliktu. V tomto místě je důležité poznamenat, že Tokačův výzkum je hrazen z prostředků vnějších, od norské vlády.<sup>305</sup> Dalším zajímavým faktem je, že Tokača publikoval první výsledky v době, kdy se i z jiných míst objevila informace, že by počet obětí mohl být o poznání nižšího řádu. Tokačova ještě oficiálně neukončená data se v podstatě shodují s údaji dvou demografů, E. Tabeau a J. Bijaka, pracujících na zakázku ICTY, kteří stanovili počet obětí konfliktu na cifře 102 622 obětí.<sup>306</sup> Tato dvojice zpracovala svou zprávu již na podzim roku 2003, nicméně oficiálně zveřejněna byla až v roce 2005.<sup>307</sup> K lednu roku 2007 je v databázi Tokači ověřeno a potvrzeno 97 901 zemřelých osob,<sup>308</sup> přičemž jeho tvrzení o 66 % obětí na muslimské straně musíme vidět pod úhlem vysoké nepřehlednosti bosenského konfliktu.

---

In: BOŠNJOVIĆ, I. : *Demografski gubici.....* Pouhým porovnáním údajů je zřejmé, že počet obětí nemohl být tak vysoký.

<sup>300</sup> Předseda Komise pro hledání zmizelých (Komisija za traženje nestalih)

<sup>301</sup> Ředitel Institutu výzkumu zločinů proti lidskosti a mezinárodnímu právu (Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava). Tento institut je přiřčen k Sarajevské univerzitě.

<sup>302</sup> Tokača je ředitelem Výzkumného a dokumentačního centra Investigation and Documentation Center (IDC), sídlící v Sarajevu. <http://www.idc.org.ba>.

<sup>303</sup> Z rozhovoru s A. Mašovićem 6.3. 2006 In: <http://bosnjaci.net/>;

<sup>304</sup> Dokonce i sám Tokača připouští, že jeho pozitivistická metodologie může nevyhnutelně přehlédnout ty oběti, jejichž zmizení nemůže být ohlášeno, protože nikdo z jejich rodiny (kdo by mohl o takovém zmizení podat zprávu) nepřežil. Dle CALIC, M-J. : *Ethnic Cleansing and War Crimes, 1991 – 1995*. IHJR, Salzburg, 2005. str. 29.

<sup>305</sup> Tedy vzniká zde určitá představa, že by nemusel podléhat politickému zadání, které by mohlo ovlivnit jeho bádání.

<sup>306</sup> TABEAU, E., BIJAK, J. : *War – related Deaths...*, str. 206.

<sup>307</sup> Obsah jejich bádání byl citován v norských novinách již v listopadu 2004. K tomu více <http://antiwar.com/malic> a český web <http://www.messin.estranky.cz/>.

<sup>308</sup> Dle : [http://www.idc.org.ba/onama/izvjestaj\\_analize\\_po\\_centrima.html](http://www.idc.org.ba/onama/izvjestaj_analize_po_centrima.html), k danému datu nemá provedené etnické rozdělení, to je pouze za rok 2006, kdy z celkového počtu 96 175 osob, je 63 994 Bosňáků, 24 206 Srbů, 7 338 Chorvatů a 638 ostatních. Z daného početního stavu bylo 57 529 osob s vojenským statutem, 38 645 byli civilisté. Tokača definuje oběť jako jedince, který je zabit v přímé souvislosti s válečnými událostmi. Tedy jeho výzkum se nezabýval demografickými ztrátami způsobenými konfliktem. Dle rozhovoru v *Nezavisne novine* 18.3. 2006.

Válka v Bosně a Hercegovině byla sledem několika epizod, v nichž každá strana konfliktu hrála svou negativní roli. Vznikly zde tři základní variantní situace : srbské válečné zločiny a jejich muslimské a chorvatské oběti, chorvatské válečné zločiny a jejich muslimské a srbské oběti a muslimské válečné zločiny a jejich srbské a chorvatské oběti. Ještě k tomu navíc, zde byl konflikt mezi Muslimy (Bosňáky), na což nebývá často bosňáckými autory dostatečně upozorňováno.<sup>309</sup>

### 5.1.2 *Srbské odhady*

Významnou studií, která by rozhodně neměla být při zkoumání jednotlivých odhadů počtu obětí vynechána, je práce srbského demografa Kovačeviče,<sup>310</sup> jež má ale spíše informativní než samostatně tvůrčí (další odhad) charakter. Autor se sám nevyjadřuje k možnému počtu obětí, spíše se snaží poukázat na nesrovnalosti v jednotlivých, již vytvořených, odhadech počtu obětí. Druhým autorem, který se alespoň z části zabýval počtem obětí je M. Ivanišević. Dle dat založených na odhadu stanovuje počet srbských obětí války na počtu kolem 34 tisíc.<sup>311</sup> Bohužel však již neuvádí celkový počet obětí, či počet obětí dalších etnik, proto nemůžeme jeho odhad brát jako seriózní, relevantní pramen.

### 5.1.3 *Chorvatské odhady*

Chorvatský pohled představuje demograf, který je nejen v jugoslávském prostředí uznáván za objektivní provedení podobného úkonu s odhadem obětí za druhé světové války, V. Žerjavić.<sup>312</sup> Ten svůj odhad stanovil na hodnotě 220 tisíc obětí.<sup>313</sup> Dalším autorem, který se v několika svých pracích demografickou situací soudobé Bosny a Hercegoviny zabýval je S.

<sup>309</sup> Proto tvrzení Tokači třeba vidět jako součet tří typů konfliktu a) Bosňáků s Chorvaty proti Srbům b) Bosňáků a Chorvatů proti sobě navzájem c) Bosňáků mezi sebou. Řada obětí na muslimské straně tedy je důsledkem nejen agrese Srbů a Chorvatů, ale i důsledkem konfliktu Muslimů mezi sebou v severozápadní Bosně (separatistické tendence Fikreta Abdiće).

<sup>310</sup> Autor je vědeckým pracovníkem republikového statistického úřadu v Bělehradu. KOVAČEVIĆ, M. : The weak Points...

<sup>311</sup> IVANIŠEVIĆ, M. : Zašto se prečutkuju srpske žrtve u Bosni i Hercegovini. *Republika Srpska – deset godina dejtonskog mirovnog sporazuma*. Banja Luka 2005, str. 707.

<sup>312</sup> Především zpochybnil silně přehnané počty obětí v Jasenovaci a masakru v Bleiburgu.

<sup>313</sup> Opět není jasná metodologie jeho výzkumu, data byla opětně použita z Zdravotního ústavu ŽERJAVIĆ, V. : 'Great Serbia: tragic outcome'. *Globus*, 9 January Zagreb, 1998 In: TABEAU, E., BIJAK, J. : War – related Deaths..., str. 193.

Kukić,<sup>314</sup> jenž však nevytváří vlastní odhad, ale cituje (poněkud překvapivě) hodnotu vydanou Zdravotním ústavem, 278 000 mrtvých.<sup>315</sup>

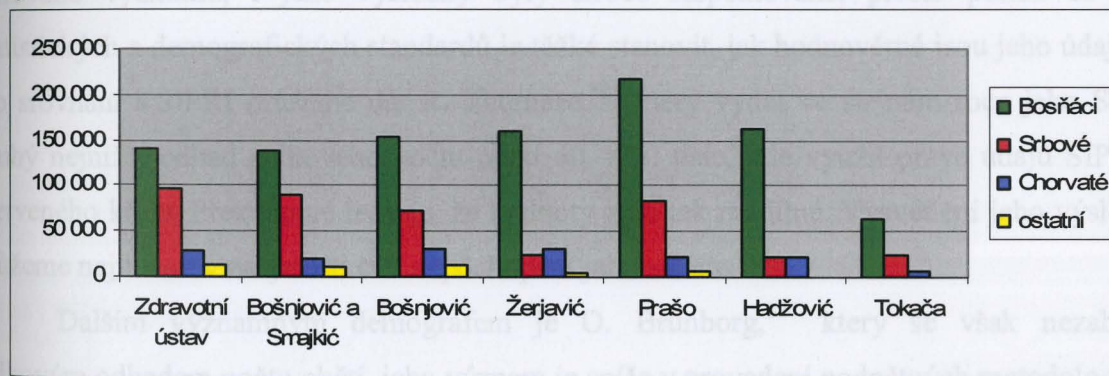
Tab. č. 1. : Odhady obětí konfliktu v Bosně a Hercegovině v letech 1992 - 1995. Přehled jugoslávských zdrojů.

zdroje	Zdravotní ústav		Bošnjović a Smajkić	Bošnjović	Žerjavić
	1.1.1996	25.3.1996			
zabití a zmizelí	156 824	278 800	258 000	252 200	220 000
Bosňáci		140 800	138 800	153 000	160 000
Srbové		97 300	89 300	72 000	25 000
Chorvaté		28 400	19 600	31 000	30 000
ostatní		12 300	10 300	14 000	5 000

zdroje	Prašo	Hadžović	Tokača	Ivanišević	Bošnjović
zabití a zmizelí	329 000	230 000	96 175		
Bosňáci	218 000	163 300	63 994		157 313
Srbové	83 000	21 850	24 206	34 000	
Chorvaté	21 000	21 850	7 338		
ostatní	7 000		637		

Zdroj: TABEAU, E., BIJAK, J. : War – related Deaths...;

Graf č. 22 : Odhady obětí konfliktu v Bosně a Hercegovině v letech 1992 - 1995. Přehled jugoslávských zdrojů



Zdroj: TABEAU, E., BIJAK, J. : War – related Deaths...;

Pokud srovnáme jednotlivé odhady Bošnjović a Smajkić (258 tisíc), Bošnjović (270 tisíc), Žerjavić (220 tisíc) i Prašo (329 tisíc), seznáme, že byť všichni využívali stejný zdroj, tedy ony dva registry Zdravotního ústavu, jejich výsledky jsou velmi odlišné, přičemž většinou není jasné, jakou metodologií autoři své odhady zpracovávali.<sup>316</sup> U dalších dvou Hadžović (230 tisíc) a Tokača (97 tisíc) byla datová základna odlišná.<sup>317</sup> Z daného grafu je

<sup>314</sup> S. Kukić, je profesorem sociologie na univerzitě v chorvatské části Mostaru. Viz poznámka č. 42.

<sup>315</sup> Zde nás může zarazit, že Kukić v době, kdy prováděl vlastní terénní průzkum zabývající se demografickými proměnami, nevyužil již vytvořených odhadů Žerjavićem či dalšími. Srov. KUKIĆ, S. : *Demografke promjene i položaj manjina u Bosni i Hercegovini*. Maribor 2001, str. 13.

<sup>316</sup> Většinou šlo o hromadění jednotlivých údajů dle etnické příslušnosti.

<sup>317</sup> Nejsou založeny na registrech Zdravotního ústavu.

zajímavé, že např. u Bošnjoviće počet muslimských obětí narůstá, kdežto počet srbských obětí soustavně klesá na úkor růstu počtu obětí chorvatských (a muslimských).

#### 5.1.4 *Odhady počtu obětí v západní literatuře*

U západních odborníků, kteří se zabývají odhadem počtu obětí, je výhodou, že většinou pracují s více než jedním zdrojem. Na druhou stranu ale často není jasné, jaké zdroje a opětovně i jaká metodologie byly v jejich studiích využity. Autorem první význačné západní práce odhadů počtu obětí je C. Bassiouni,<sup>318</sup> jenž byl v roce 1993 jmenován předsedou Komise expertů vyšetřující válečné zločiny v bývalé Jugoslávii, zvláště v Bosně a Hercegovině.<sup>319</sup> Tato Komise působila až do konce dubna roku 1994, i když Bassiouni svou studii uzavřel až v polovině roku 1995 na hodnotě 200 tisíc obětí.<sup>320</sup>

Výzkumný institut SIPRI<sup>321</sup> se v Bosně a Hercegovině zabýval jako jeden z prvních (již v roce 1993, tedy po 16 měsících války) vytvořením odhadů počtu obětí. Dospěl k poměrně vysokému odhadu 169 100 obětí, u kterého dále nebyly rozlišovány oběti muslimské, srbské či chorvatské. Institut sice měl dobrý profesionální image v oblasti mírového výzkumu, i jeho výsledky byly široce respektované, přesto pokud se týče statistických a demografických standardů je těžké stanovit, jak hodnověrné jsou jeho údaje.<sup>322</sup> Do srovnání s SIPRI můžeme dát R. Thomase,<sup>323</sup> který vydal ve stejném roce jako SIPRI druhý nejnižší odhad celkového počtu obětí 40 – 70 tisíc, kde využil právě údajů SIPRI a Červeného kříže. Překvapivé tedy je, že hodnoty jsou tak rozdílné. Vysvětlení jeho výsledků můžeme najít buď v zaujatosti či v nepochopení jeho součtu.<sup>324</sup>

Dalším významným demografem je O. Brunborg,<sup>325</sup> který se však nezabýval celkovým odhadem počtu obětí, jeho význam je spíše v provedení podnětných metodologicky precizních šetřeních v dílčích lokalitách Bosny a Hercegoviny. Jeho metodologický přístup je založen na spojení dat jednotlivců z různých zdrojů. Pro identifikaci a spojení osob<sup>326</sup>

<sup>318</sup> BASSIOUNI, Ch. : Genocide in Bosnia and Herzegovina Hearing before the Commission on Security and Cooperation in Europe. One Hundred Fourth Congress, Commission on Security and Cooperation in Europe, 4 April 1995, Washington DC, 1995 In: TABEAU, E., BIJAK, J. : War – related Deaths..., str. 195.

<sup>319</sup> UN Commission of Experts investigating the war crimes in the former Yugoslavia. Tato Komise byla hrazena z fondů nejen OSN, ale i např. Sorose.

<sup>320</sup> Přístup Komise byl založen na sumarizaci statistik zabitých a pohřešovaných. In: TABEAU, E., BIJAK, J. : War – related Deaths..., str. 196.

<sup>321</sup> Stockholm International Peace Research Institute

<sup>322</sup> Dle TABEAU, E., BIJAK, J. : War – related Deaths..., str. 196.

<sup>323</sup> R. Thomas přednáší na Oddělení politických věd, Marquette University.

<sup>324</sup> Dle TABEAU, E., BIJAK, J. : War – related Deaths..., str. 196

<sup>325</sup> Norský demograf, statistický úřad v Oslu.

<sup>326</sup> Myšleno, že osoba evidovaná v roce 1991 dle jistých kritérií musí se stejnými kritérii odpovídat i osobě



v různých seznamech zamýšlel porovnat položky jako datum narození, místo narození, adresa a řadu dalších. Pro rok 1991 byl samozřejmě využit census, pro rok 1997 pak voličský registr,<sup>327</sup> čímž se mu začaly propojovat jednotlivé osoby.<sup>328</sup> Je evidentní, že takovýto způsob je velmi náročnou prací, proto se zaměřil pouze na vybrané dílčí sondy.<sup>329</sup> Brunborg zdůrazňuje, že počet válečných obětí se rozkládá ve škále 20 000 – 328 000, kde nejčastější rozmezí těchto odhadů se pohybuje mezi 100 - 300 tisíci. Vedle toho UNHCR odhadují, že počet pohřešovaných osob se pohybuje v rozmezí 20 – 30 tisíc.

Asi nejodvážnější odhad počtu obětí vydal již v roce 1995 G. Kenney, který dle svých vlastních propočtů stanovil počet obětí v rozmezí 25 až 60 tisíc.<sup>330</sup> Jeho odhad ale byl dvojicí Tabeau, Bijak zhodnocen jako silně podhodnocený.<sup>331</sup>

### 5.1.5 Odhady počtu obětí dle Haagu

Autoři, E. Tabeau a J. Bijak pracující pro soudní tribunál v Haagu (ICTY)<sup>332</sup> jsou si vědomi složité situace v rámci specifikace pojmu oběť konfliktu.<sup>333</sup> V jejich práci ohledně mortality použili přístup, který může být viděn jako rekonstrukce válečných úmrtí s prvky statistického odhadu a využití předpokladu o chybějících zdrojích informací. Jejich cílem bylo shromáždit záznamy všech zemřelých v prostoru Bosny a Hercegoviny v letech 1992 – 1995.<sup>334</sup> Na jejich práci je impozantní především fakt, že jako první shromáždili všechny dostupné dílčí zdroje, které zaznamenávaly úmrtí.<sup>335</sup>

15. 6. 2003 bylo 53,1 % předválečné populace Bosny a Hercegoviny (dle censu roku 1991) autory ověřeno za pomoci porovnání s dnešními zdroji evidence obyvatel (např.

---

v roce 1997, aby mohla být označena za jednu a tutéž osobu.

<sup>327</sup> O této formě jako další metodě výzkum etno-demografické situace soudobé Bosny a Hercegoviny bude pojednáno dále.

<sup>328</sup> Poté již jen porovnával místa, kde osoba pobývá, což se také snažil graficky podílově znázornit v několika typologických kategoriích (dle etnik demonstruje na třech grafech jejich podíl v daném místě, jinde v Bosně a Hercegovině, v Jugoslávii, Chorvatsku a v třetích zemích).

<sup>329</sup> Bohužel autor opět podává typický příkladný obrázek: prostor nazvaný X (pravděpodobně opština či nižší lokální jednotka, mjesna zajednica) je před válkou obýván Srby a Muslimy, po válce je daný prostor X vyčištěný od muslimského etnika, s absolutní většinou srbského etnika. In: BRUNBORG, H. : *Contribution of Statistical Analysis...*, str. 10.

<sup>330</sup> Bývalý pracovník ministerstva zahraničí USA, který rezignoval na svůj post na protest proti americké politice vůči Bosně a Hercegovině. KENNEY, G. : *The Bosnia calculation: How many have died?...*

<sup>331</sup> TABEAU, E., BIJAK, J. : *War – related Deaths...*, str. 197. Nicméně Kenney se bránil, že jeho údaje byly uzavřeny k datu konce roku 1994, tedy události jara 1995 v jeho odhadu nebyly zahrnuty. KENNEY, G. : *The Bosnian Calculation Revisited*. In: DYSKE 18. 12. 2005. [http://www.dyske.com/index.php?view\\_id=875](http://www.dyske.com/index.php?view_id=875)

<sup>332</sup> International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia.

<sup>333</sup> Také pro pojem oběť vydělují pět základních kategorií : 1) Regulérní úmrtí v důsledku stáří, nemoci či dalších s válkou nesouvisejících příčin 2) Úmrtí v důsledku špatných životních podmínek během konfliktu 3) Úmrtí civilistů během konfliktu 4) Úmrtí vojáků a dalšího vojenského personálu 5) Pohřešované osoby (jak civilisté, tak vojáci). Dle: TABEAU, E., BIJAK, J. : *War – related Deaths...*, str. 191.

<sup>334</sup> TABEAU, E., BIJAK, J. : *War – related Deaths...*, str. 198.

<sup>335</sup> Např. Červený kříž, data Ministerstev obrany, data ze Statistických úřadů atd.

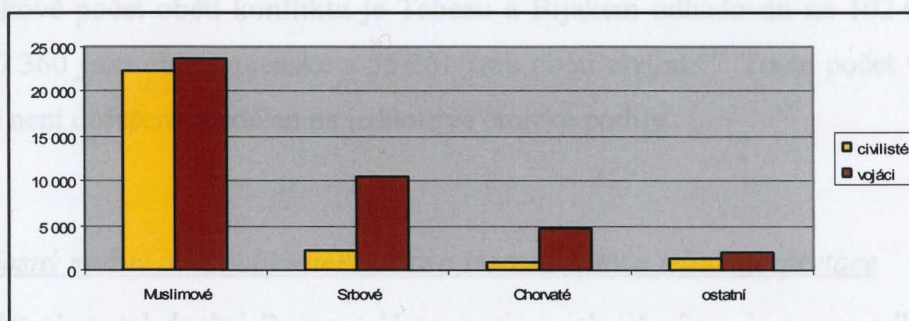
voličské seznamy). 2 212 052 jedinců (50,6 % těch, kteří byli zaznamenáni censem roku 1991) bylo v těchto voličských seznamech nalezeno, čímž se předpokládá, že jsou naživu. Oproti tomu 107 395 osob (2,5 % cenzu) je registrováno v různých seznamech úmrtí, zabití či pohřešovaných. Navíc 1 923 jedinců bylo evidováno jak na voličském seznamu, tak na seznamech mrtvých.<sup>336</sup> Z celkových 107 395 mrtvých a zmizelých je 67 530 považováno za přímé oběti konfliktu.<sup>337</sup> Autoři pak dle svých odhadů rozdělují oběti dle etnické příslušnosti následovně:

Tab. č. 2 : Přehled počtů obětí konfliktu v Bosně a Hercegovině dle Tabeau a Bijaka

	Muslimové	Srbové	Chorvaté	ostatní	celkem
zabití	45 980	12 642	5 629	3 279	67 530
civilisté	22 225	2 130	986	1 241	26 582
vojáci	23 755	10 512	4 643	2 038	40 848

Zdroj: Demographic Unit.

Graf č. 23 : Přehled počtů obětí konfliktu v Bosně a Hercegovině dle Tabeau a Bijaka



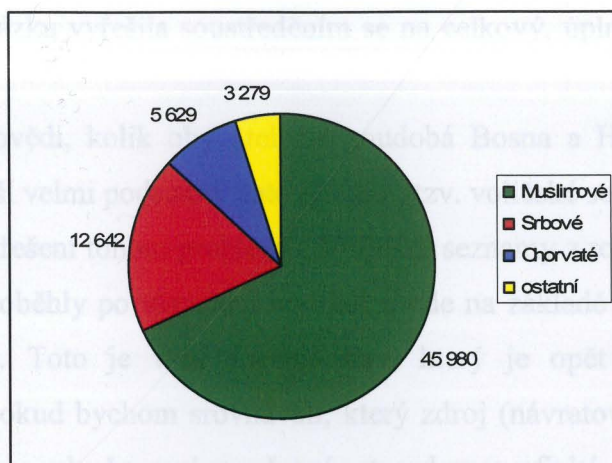
Zdroj: Demographic Unit.

Graf č. 24 : Přehled počtů obětí konfliktu v Bosně a Hercegovině dle Tabeau a Bijaka

Všechny další odhady počtu obyvatel, vydané po roce 1995, jsou hypotetického charakteru, přičemž logicky, vzhledem k tomu, že po tři roky nefungovala civilní registrace ani na národní, natož na lokální úrovni, nemůžeme vycházet s jejími údaji v úvodu této práce.<sup>340</sup> Zásadní otázkou, kterou si musel položit každý, kdo se zabýval počty obětí i v podobných počtených zemích, bylo, zda se odhady budou vztahovat jenom k populaci v zemi nebo i k rezidentům v zahraničí, kteří byli obětmi konfliktu v jejich vlastních zemích.

<sup>336</sup> Jelikož nemohli určit, co s nimi v dnešní době je, byli vyjmuti z realizovaného registru. Srov. TABEAU, E., BIJAK, J. : War – related Deaths..., str. 203.

<sup>337</sup> Tento údaj je považován za spodní hranici předpokládaného počtu obětí; tyto oběti tedy měly potvrzenou identitu.



Zdroj: Demographic Unit.

Tabulka i oba grafy ukazují to, na co bylo již bylo výše v textu poukazováno. Tedy, že muslimských obětí je nejvíc, ale také proto, že byly v průběhu válečného běsnění v konfliktu nejen se Srby a Chorvaty, ale také i mezi sebou. I přes to nutno přiznat, že Bosňáci mají desetkrát vyšší počet mrtvých civilistů než Srbové.

Celkově počet obětí konfliktu je Tabeau a Bijakem odhadován na 102 622 osob, ze kterých 47 360 jsou oběti vojenské a 55 261 jsou oběti civilní.<sup>338</sup> Tento počet však již není (resp. ještě není dořešen) rozdělen na jednotlivé etnické podíly.

## 5.2 Současný možný počet obyvatel Bosny a Hercegoviny a jeho interpretace

Počet obyvatel dnešní Bosny a Hercegoviny, jak již víme, je pouze odhadován a to velmi nepřesně a především v každé ze dvou entit diametrálně odlišně. Poslední možný odhad celkového počtu obyvatel Bosny a Hercegoviny na konci prosince 1991 činil 4 570 342 osob.<sup>339</sup> Všechny další odhady počtu obyvatel, vydané po roce 1995, jsou hypotetického charakteru, přičemž logicky, vzhledem k tomu, že po tři roky nefungovala civilní registrace ani na státní, natož na lokální úrovni, nemůžeme vycházet ani z metody nastíněné v úvodu této práce.<sup>340</sup> Zásadní otázkou, kterou si musel položit každý, kdo se zabýval počty obětí i pravděpodobným početním stavem země, bylo, zda se odhady budou vztahovat jenom k populaci v zemi nebo i k residentům, kteří se v důsledku konfliktu ocitli mimo vlastní zemi.

<sup>338</sup> TABEAU, E., BIJAK, J. : War – related Deaths..., str. 207.

<sup>339</sup> Tento odhad, provedený Federálním statistickým úřadem, se vztahuje k datu 31. 12. 1991. Dle KOVAČEVIĆ, M. : The weak Points..., str. 15.

<sup>340</sup> Viz kapitola Úvod, podkapitola Teoreticko-metodologický základ výzkumu.

Většina autorů tuto otázku vyřešila soustředěním se na celkový, úplný počet všech obyvatel Bosny a Hercegoviny.

V hledání odpovědi, kolik obyvatel má soudobá Bosna a Hercegovina, nám může významně pomoci další velmi podstatný datový zdroj, tzv. voličské seznamy. Na první pohled se to jeví jako ideální řešení tohoto problému. Voličské seznamy z roku 1991<sup>341</sup> srovnáme se seznamy voleb, jež proběhly po ukončení konfliktu, kde na základě jejich srovnání budeme moci vyvodit závěry. Toto je však ideální stav, který je opět v realitě velmi těžce proveditelný. Přesto pokud bychom srovnávali, který zdroj (návrátové statistiky UNHCR či výsledky voleb) je pro zhodnocení současné etno-demografické situace lepší, můžeme konstatovat, že realita se přeci jen pozná poněkud lépe podle výsledků voleb,<sup>342</sup> ale i ty klamou, protože bosenské zákony v parlamentních i lokálních volbách připouští i tzv. korespondenční volbu<sup>343</sup> a člověk se může registrovat buď v místě současného bydliště či i v místě bydliště původního.<sup>344</sup> Využití výsledků voleb a voličských seznamů lze opět úspěšně využít pouze k dokreslení situace, nikoliv jako zásadní datový zdroj.

Odhadovaný elektorát z roku 1991 můžeme srovnat s počtem voličů v roce 1998, který činil 2 598 733 osob (bez osob registrovaných emailem).<sup>345</sup> Rozdíl mezi léty 1991 a 1998 činil 342 797 osob, což jsou osoby, které jsou v zahraničí či mrtví. Počet registrovaných voličů může být komparován s odhadovaným počtem voličů v roce 2000 na základě populačních odhadů dle pohlaví a věku G. Penevem.<sup>346</sup> Jeho odhad celkové populace Bosny a Hercegoviny v roce 2000 byl 3 380 150 osob.<sup>347</sup> Z tohoto pohledu se odhady počtu obyvatel ročenky OSN (UN Yearbook) vydané v roce 2000 (ale vztahující se k roku 1997) s počtem 3 784 000 obyvatel a odhadu 3 972 000 B. Kotzmanise<sup>348</sup> z roku 2000, jeví jako nadhodnocené. Pozitivní ale je, že Penevův odhad je srovnatelný s odhadem provedeným ve

<sup>341</sup> Odhadovaný elektorát podle věku dle censu roku 1991 byl 2 941 530 osob. In: KOVAČEVIĆ, M. : *The weak Points...*, str. 28.

<sup>342</sup> Vedle vyložené nacionalistických stran (bosňácká SDA, chorvatská HDZ, srbská SDS) jsou i další strany voleny převážně svým etnikem. Proto je teoreticky možné vyčíst dle výsledků voleb, jak je opština etnicky proporcčně rozdělena.

<sup>343</sup> Viz poznámka č. 375 v podkapitole Teoretický rámec pro návrat uprchlíků.

<sup>344</sup> Tedy samozřejmě jen jednou, ale může si vybrat.

<sup>345</sup> Počet voličů v Bosně a Hercegovině byl 1 995 311; 447 928 osob volilo absenčně; 77 986 osob volilo z Svazové republiky Jugoslávie; 77 508 osob volilo z Chorvatska a 151 972 osob bylo registrováno přes email. In: KOVAČEVIĆ, M. : *The weak Points...*, str. 28.

<sup>346</sup> Vědecký pracovník Centra za demografska istraživanja v Bělehradu.

<sup>347</sup> Přičemž odhad voličů v zemi byl 2 553 913. PENEV, G. : *Procene stanovništva Bosne i Hercegovine po starosti i polu 2000-te godine*. interní dokument Centra za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka. In: KOVAČEVIĆ, M. : *The weak Points...*, str. 28.

<sup>348</sup> KOTZMANIS, B. : *Razvitak stanovništva i demografske perspektive jugoistočne Evrope*. In: *Stanovništvo*, č. 1-4. Beograd, 2001, str. 33.

Zprávě o humánním rozvoji<sup>349</sup> za rok 2001, který činí 3 364 825 osob. Dalším kladným faktem je, že v roce 2005 vydaná publikace Opštiny Bosny a Hercegoviny konstatuje, že v roce 2004 měla dle odhadů Republika srbská 1 470 735 obyvatel<sup>350</sup> a Federace 2 327 690 osob, což dohromady činí 3 798 425 osob.<sup>351</sup>

Nicméně v samotné Bosně a Hercegovině statistické úřady obou entit většinou vydávají navzájem si protirečící odhady, kdy např. pro rok 2001 sice vycházejí ze stejného čísla pro celou Bosnu a Hercegovinu 3 364 825 osob,<sup>352</sup> ale rozchází se na úrovni entit. Federální data uvádí: 2 298 501 osob ve Federaci a 1 066 324 osob v Republice srbské,<sup>353</sup> data republiková zase přiřazují Republice srbské 1 490 993 osob,<sup>354</sup> což by znamenalo buď navýšení odhadu celkového počtu obyvatel země, nebo naopak snížení odhadu počtu obyvatel Federace.<sup>355</sup> Problémem je spíše skutečnost, že statistické úřady spolu v podstatě nekomunikují, kdy federální statistický úřad alespoň vytváří pokusy o odhady na celostátní úrovni, kdežto republikový statistický úřad se zaměřuje pouze na svojí entitu, nesnaží se brát v potaz demografickou situaci v celé Bosně a Hercegovině. Každý statistický úřad si tak vydává pouze vlastní odhady počtu obyvatel ve své entitě.

Posledním datovým odhadem dle World Factbook je za rok 2005 hodnota 4 025 476 obyvatel, z čehož se dále odhadovalo, že 48 % bylo Bosňáků, 14,3 % Chorvatů, 37 % Srbů a 0,6 % ostatních.<sup>356</sup>

Na závěr této kapitoly můžeme konstatovat, že širší, detailnější pojednání ohledně skutečného počtu obětí a skutečného počtu obyvatel není namístě, neboť stejně nebude důsledně vyřešeno do doby, ve které bude provedeno sčítání lidu. Ve chvíli, kdy není relevantní statistická základna, jsou všechna tvrzení ohledně výsledků zkoumání počtů obětí a odhadů současného demografického stavu země zákonitě nepřesná. Nehledě k tomu, že pokud

<sup>349</sup> Z toho je odhadem 1 626 843 Bosňáků, 519 478 Chorvatů, 1 142 948 Srbů a 75 556 ostatních. In: Izvještaj o humanom razvoju za 2001. godinu, Sarajevo, 2002. Dodatak 2: Stanovništvo Bosne i Hercegovine u periodu 1991.–2001. godine.

<sup>350</sup> Což relativně odpovídá vlastnímu odhadu Statistického úřadu Republiky srbské 1 471 529 osob. In: *Demografska statistika*. Statistički bilten č. 8. Banja Luka 2005.

<sup>351</sup> Srov. PEJANOVIĆ, M., ZLOKAPA, Z., ZOLIĆ, H., ARNAUTOVIĆ, S.: *Opštine/Općine u Bosni i Hercegovini...*, str. 55.

<sup>352</sup> Srov. *Analiza promjena us strukturi stanovništva u Federaci Bosni i Hercegovini*. Federalni zavod za programiranje razvoja. Sarajevo 2002.

<sup>353</sup> In: *Uporedna analiza pristupa pravima izbjeglica i raseljenih osoba*. Sarajevo 2005; dané hodnoty vycházejí z výzkumu Bošnjoviće v rámci projektu Obyvatelstvo Bosny a Hercegoviny v letech 1878 – 2001, který ještě nebyl publikován.

<sup>354</sup> *Demografska statistika*. Statistički bilten č. 8. Banja Luka 2005.

<sup>355</sup> V tomto místě jde však pouze o spekulace, které nemohou být ze žádných zdrojů ani potvrzeny, ani vyvráceny.

<sup>356</sup> Srov. The World Fact Book on Bosnia and Herzegovina, updated as at 1 November 2005.

sledujeme jednotlivé polemiky odborníků, shledáme, že největším problémem jsou nejasné definice jednotlivých pojmů souvisejících s oběťmi konfliktu i provádění, často velmi odlišné, metodologie odhadů počtu obětí. Z nastíněných odhadů tedy vyplývá, že nalézt jistý konsensus v dnešní době, je stále nemožné. Pouze na jedné věci se totiž shodnou všichni autoři a to, že jejich data nejsou stále úplně kompletní, takže by jejich výsledky měly být chápány jako nedokončená práce.

## 6. Dopady nucených migračních pohybů na demografický a etnický stav země

### 6.1 *Příčiny nucených migrací*

Etno-demografické rysy bývalé svazové republiky Jugoslávie byly pro své silně heterogenní, multikulturní složení obyvatelstva výjimečně specifické. V prostoru Bosny a Hercegoviny byla tato veliká teritoriální promíšenost obyvatelstva, zvláště v urbánních centrech, modifikátorem i původcem mezietnických a mezikonfesionálních konfliktů, které v souvislosti s rozpadem Jugoslávie a prohlášením nezávislosti jejích republik usilovaly o vytvoření homogenních, etnicky čistých prostor.<sup>357</sup> Tuto již tak vypjatou snahu jednotlivých národů po větší etnické a teritoriální dominanci v území pro navýšení svého politického vlivu ovlivnil fakt, že v posledním statistickém sčítání v roce 1991 v této republice neměl ani jeden národ absolutní většinu.<sup>358</sup>

Přímým důsledkem extrémního úsilí k zajištění si etnicky čistých prostor byla největší uprchlická vlna od druhé světové války mimo hranice země (potažmo Jugoslávie) s obrovskými nucenými migračními přesuny uvnitř země. Občanský konflikt tak zásadně ovlivnil a změnil nejen etno-demografickou, ale tím i socioekonomickou strukturu země. Přerušil ekonomické i jiné vztahy mezi jednotlivými oblastmi a zdevastoval hospodářské kapacity země. V důsledku nucených migrací bylo nenávratně proměněno etnické složení v jednotlivých opštinách, zbržděn (místy zastaven) celkový demografický růst obyvatelstva, změněna hustota osídlení v jednotlivých regionech a ovlivněna celková struktura obyvatelstva.

Z analýzy směrů nucených migrací nám vyplývají dvě zásadní migrační směrové formy : migrace uvnitř země a migrace směřující vně její hranice.<sup>359</sup> Základní uprchlické směry byly směřovány směrem k homogenním oblastem, ve kterých má dané etnikum

<sup>357</sup> Viz kapitola Etno-demografická situace v roce 1991.

<sup>358</sup> Srov. MARINKOVIĆ, D. : *Demografski problemi...*, str. 62.

<sup>359</sup> Tedy buď do jiného státu bývalé Jugoslávie (především Srbsko a Chorvatsko) či do třetích zemí (nejvíce Německo, Rakousko, Švédsko aj. viz dále).

většinu.<sup>360</sup> V obou budoucích entitách se tak jednalo o dvojsměrné procesy, kdy z Republiky srbské utíkali Muslimové a Chorvaté a naopak přicházeli Srbové z Federace a z Chorvatska. Z Federace prchali Srbové a přicházeli Muslimové a Chorvaté.<sup>361</sup>

## 6.2 Síla (objem) nucených migrací

Počet uprchlíků a „vnitřních uprchlíků“ (přemístěných), kteří byli nuceni v důsledku válečných událostí v letech 1992 – 1995 opustit své bydliště je odhadován ve škále od 2 do 2,7 miliónu osob.<sup>362</sup> Vedle toho země (entita Republika srbská) hostila srbské uprchlíky z Chorvatska, kteří většinou obývali domovy vyhnaných Bosňáků v prostorách dnešní entity Republiky srbské.<sup>363</sup> Z odhadovaných 1,3 miliónu Bosňanů,<sup>364</sup> kteří opustili zemi během války, byla většina z nich přijata buď sousedními zeměmi nebo zeměmi západní Evropy (i mimoevropskými - USA, Austrálie, Kanada).<sup>365</sup> Přibližných 1,2 miliónu osob se stalo tzv. „vnitřními“ uprchlíky ve své zemi.<sup>366</sup> V současnosti (rok 2006) je ve 40 zemích přijetí stále rozmístěno přes půl miliónu Bosňanů.

## 6.3 Teoretický rámec pro návrat uprchlíků v daytonské mírové dohodě

Tzv. Daytonská mírová dohoda,<sup>367</sup> jež ukončila tři a půl roku trvající konflikt v Bosně a Hercegovině, je vzhledem ke své koncepci kompromisního ujednání, poměrně komplikovaným i rozporným textem. Snaží se totiž udržet jednotný stát (Bosnu a

<sup>360</sup> A které kontrolovaly jednotlivé vojenské formace – Bosňáci se koncentrovali v oblastech pod kontrolou Armády Bosny a Hercegoviny, Chorvaté do oblastí kontroly Chorvatské rady obrany a Srbové v oblastech kontroly Armády Republiky srbské.

<sup>361</sup> Konkrétnější analýzu s podrobným rozbořením všech směrů uprchlíků, lze však provést velmi obtížně, neboť obzvlášť pro oblast Federace naprosto chybí datová základna. V Republice srbské sice byly realizované dva registry uprchlíků (*Popis izbjeglih i raseljenih lica u Republici Srpskoj*, 1996; *Raseljena lica, izbjeglice i povratnici*, 2001), ale o jejich objektivitě a úplnosti lze silně pochybovat. Přesto lze v rámci celé Bosny a Hercegoviny pohyby vymezit : 1) v rámci stejné opštiny k lokalitám většinového etnika 2) do sousední opštiny (k většinovému etniku) 3) v rámci budoucí entity 4) do druhé budoucí entity.

<sup>362</sup> Což je více jak 50 % počtu obyvatel země v roce 1991. Nejvyšší hodnotu 2,7 miliónu konstatuje S. Ogata, UNHCR, In: AYAKI, I. : *Politicisation of Minority Return...*, str. 98.

<sup>363</sup> Jejich počet byl odhadován kolem 30 – 40 tisíc. In: AYAKI, I. : *Politicisation of Minority Return...*, str. 98, také [www.unhcr.ch/world/euro/Bosnia.htm](http://www.unhcr.ch/world/euro/Bosnia.htm).

<sup>364</sup> PRAŠO, M. (ed.) : *Problemi povratka izbjeglih i raseljenih lica: iskustvo Bosne i Hercegovine*. Mostar 2000, str. 3.

<sup>365</sup> Celkově hostilo uprchlíky z Bosny a Hercegoviny přes 100 zemí světa. Srov. *Uporedna analiza pristupa pravima izbjeglica i raseljenih osoba*. Sarajevo 2005, str. 45.

<sup>366</sup> Srov. ITO, A. : *Politicisation of minority return...*, str. 98.

<sup>367</sup> 21. 11. 1995 byla uzavřena mírová dohoda v Daytonu, k jejímuž definitivnímu potvrzení došlo 14. 12. 1995 v Paříži.

Hercegovinu) a zároveň ale fakticky souhlasí s jeho vnitřním politickým rozdělením (Federace Bosny a Hercegoviny, Republika srbská).<sup>368</sup>

Mezinárodní společenství vycházelo z předpokladu, že implementace mírových dohod je nutná nejen pro mír, ale také k tomu, aby Bosna a Hercegovina, znovuvytvořením multietnické společnosti, vůbec mohla fungovat jako životaschopný stát.<sup>369</sup> Daytonská mírová dohoda vložila, vedle odpovědnosti za její realizaci samotných politických lídrů i občanů Bosny a Hercegoviny, mandát k dohledu a pomoci v provádění jednotlivých dílčích daytonských ustanovení širokému spektru mezinárodních organizací.<sup>370</sup> Tedy přestože sice primární zodpovědnost za návrat uprchlíků a přemístěných osob leží na lokálních autoritách, Spojené národy mají ve formě monitoringu a vyhodnocování návratových pohybů v Bosně a Hercegovině zastřešující koordináční velení.<sup>371</sup>

Z počátku nemělo mezinárodní společenství ujasněný přístup, koncepci řešení uprchlické otázky. Návrat uprchlíků byl mezinárodním společenstvím ale stále více vnímán jako základ rekonstrukčních i usmiřovacích procesů v konfliktu postižené zemi.<sup>372</sup> Problém spočíval v základním paradoxu,<sup>373</sup> kdy na jedné straně daytonská mírová dohoda de facto potvrdila etnické rozdělení země,<sup>374</sup> ale na straně druhé, ve stěžejní klauzuli, demonstrovala podporu návratu uprchlíků<sup>375</sup> do svých původních domovin tak, aby byl oživen

<sup>368</sup> Daytonskou mírovou dohodou a jejím rozbohem se v České republice zabýval především L. Hladký. HLADKÝ, L.: *Bosenská otázka v 19. a 20. století*. Brno 2005, HLADKÝ, L.: *Daytonská mírová smlouva a její uvedení do života*. In: *Středoevropské politické studie*. č. 2-3, Brno 2006.

<sup>369</sup> Jinými slovy zásadním úkolem mezinárodního společenství (jak bylo deklarováno v Daytonské mírové dohodě) bylo zajištění stability v takové míře, aby vytvoření dvou entit nevedlo k faktickému rozdělení země.

<sup>370</sup> Srov. ROGAN, J.: *Facilitating Local Multiethnic Governance...*, str. 183.

<sup>371</sup> Srov. FISCHER DE ANDRADE, J. H.; DELANEY, N. B.: *Minority Return to South-Eastern Bosnia...*, str. 317.

<sup>372</sup> T. Bringe uvádí, že problémem je chápání etnických vztahů v Bosně a Hercegovině cizinci ve dvou odlišných rovinových extrémech. Na jedné straně se domnívají, že staletá nenávisť podkopává jakýkoliv přístup k etnickému smíření a na straně druhé chápou Bosnu a Hercegovinu, se svým mocným multikulturním symbolem Sarajeva, idealisticky jako výstavní příklad harmonické a tolerantní společnosti. Z této perspektivy bylo cílem mezinárodního úsilí „znovu-promísit“ etnickou mapu Bosny a Hercegoviny tak, aby byl obnoven její předválečný stav, tj. multikulturní charakter a normální život. In: BRINGE, T.: *Being Muslim in the Bosnian way: identity and community in a central Bosnian village*. West Sussex, 1995., str. 5. Tato snaha o zvrácení homogenního stavu byla viděna jako realistický a nutný krok k zajištění dlouhodobého smíření mezi rozdílnými komunitami. Dle HALLERGÅRD, C.: *Bosnia and Herzegovina: problems and progress in the return process*. In: *Forced migration review* 1, 1998, str. 21; BLACK, R.: *Return and Reconstruction...*, str. 179.

<sup>373</sup> Na tento paradox upozorňuje např. COX, M.: *The Dayton Agreement in Bosnia and Herzegovina: A Study of Implementation Strategies*, *British Yearbook of International Law*, č. 70, Oxford 1999, str. 204 – 205.

<sup>374</sup> Tedy rozdělení Bosny a Hercegoviny na dvě entitní části, Federaci Bosny a Hercegoviny a Republiku srbskou a potvrzení etnického rozdělení země mezi tři národy. Srov. DELISSE F. X.: *Les réfugiés en Bosnie-Herzégovine...*, str. 66.

<sup>375</sup> Nejtěžejnějším bodem Daytonských mírových dohod je tedy garance práva uprchlých a přemístěných osob na návrat do své předválečné domoviny, tzv. Anex 7, I., který uvádí následující teze (výčet): Všichni uprchlíci a přemístěné osoby mají právo svobodného návratu do své domoviny; politické strany musí převzít odpovědnost vytvořit na jejich územích politické, ekonomické a sociální podmínky, které pomohou k dobrovolnému návratu a harmonické reintegraci uprchlíků a přemístěných bez preferování určité etnické skupiny; poslední velmi důležitou (a další problémy ve výzkumu vyvolávající) tezí je, že občan, který už nežije v opštině, kde žil v roce



multietnický charakter země.<sup>376</sup> Z tohoto účelu daytonská mírová dohoda stanovovala právo uprchlíků na návrat do jejich domovů, ne jenom právo na návrat do země původu.<sup>377</sup> Ambiciózní, optimistické předpoklady mezinárodního společenství, ohledně tohoto deklarované úsilí,<sup>378</sup> jež mělo podporou návratu uprchlíků anulovat vytvořenou etnickou homogenitu,<sup>379</sup> jak je dnes již jasně vidět,<sup>380</sup> byly naplněny pouze částečně,<sup>381</sup> neboť právě Daytonská dohoda ustanovením dvou entit v podstatě stvrdila pokračování separace etnických území.

Debata uvnitř mezinárodního společenství těsně po válce řešila dvě možnosti. Za první akceptovat daný etnický stav jako nezvratnou realitu a poskytnout finance na lokální integraci na úkor financování návratu do původního bydliště. Za druhé zřídít a financovat skutečný návratový proces, který by požadoval, aby lidé opustili svá dočasná bydliště a opětovně si přivlastnili svůj majetek, pokud si přejí obdržet pomoc s rekonstrukcí.<sup>382</sup> Tyto tzv. minoritní návraty<sup>383</sup> tedy nebyly zpočátku prioritou OHR<sup>384</sup> a UNHCR,<sup>385</sup> jež se sama dříve zaměřovala

---

1991, může v ní volit osobně či formou absenčního (korespondenčního) hlasování, přičemž může hodit svůj hlasovací lístek kdekoliv. Dle: The General Framework Agreement: Annex 7. In: [http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content\\_id=375](http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=375). Anex 7 tedy avizuje, že bez návratu uprchlíků nebude míru v oblasti nikdy dosaženo. Anex 7 sice volal po svobodě pohybu a návratu do svých původních domovů, ale ostatní části dohody byly legalizovány na faktickém etnickém rozdělení. Srov. LIPPMAN, P. : Stabilization of Coexistence: Improving Governemnt and Facilitating Return in Bosnia. In: DIMITRIJEVIĆ, N., KOVÁCS, P.(eds.) : *Managing Hatred and Distrust: The prognosis for Post-Conflict Settlement in Multiethnic Communities in the Former Yugoslavia*. Budapest 2004; PHUONG, C. : 'Freely to Return' ..., str. 166.

<sup>376</sup> Představa rychlého masového návratu přemístěných Bosňanů do jejich předválečných domovů v praxi nemohla být naplněna, právě i kvůli „schizofrenní“ situaci, jež mírová dohoda vyvolala.

<sup>377</sup> Srov. STEFANSSON, A. H. : Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return, and Senses of Belonging in a Post-war Bosnian Town, *International migration*, č. 3, Oxford 2006, str. 118; PHUONG, C. : 'Freely to Return' ..., str. 166.

<sup>378</sup> Základní tezí, ze které vycházelo úsilí o návrat uprchlíků, bylo, že usmířením a normalizací situace může být dosaženo reintegrace rozpadlé společnosti spíše než etnickým rozdělením a separací. HALLERGÅRD, C : Bosnia and Herzegovina: problems and progress in the return process. In: *Forced migration review*. č.1, Oxford 1998, str. 21.

<sup>379</sup> Srov. CHAVENEAU-LEBRUN, E. : La ligne-frontière inter-entites: nouvelle frontière, nouveau pays? *Balkanologie*. n° 1,2. Paris 2001, str. 81.

<sup>380</sup> Postupně, po roce 2000 začali jednotliví západní autoři připouštět (v souvislosti s evidentním nezdarem avizovaného úsilí), že proces je mnohem složitější, než se *původně* předpokládalo.

<sup>381</sup> Demografický proces zahájený Daytonem na určitých místech země (např. v Sarajevu) naznačil, že nedojde k opětovné integraci, ale naopak k čím dál více výrazné etnické teritorializaci. In: CATTARUZZA, A. : Sarajevo, capitale incertaine..., str. 71; Přesto se dodnes v západní literatuře setkáváme s tezemi, že mezinárodní společenství může usnadnit úsilí Bosňanů vytvořit zpět multietnickou společnost. Např. ROGAN, J. : *Facilitating Local Multiethnic...*, TUATHAIL, G., DAHLMAN, C. : *Has Ethnic Cleansing...* aj. Je tedy evidentní, že pouhá politická vůle mezinárodního společenství k navrácení situace v roce 1991 nestačí. Srov. DELISSE F. X. : *Les réfugiés en Bosnie-Herzégovine...*, str. 66.

<sup>382</sup> Dle TUATHAIL, G., DAHLMAN, C. : *Has Ethnic Cleansing...*, str. 8.

<sup>383</sup> Minoritním (menšinovým) návratem se rozumí návrat do oblasti nyní kontrolované druhým etnikem, přičemž se tím chápe i návrat do oblasti, ve které před válkou etnická příslušnost navrátilivšího tvořila většinu. Např. bosňácká návratnost do opštin Republiky srbské, kde před válkou tvořili většinu, byla nyní klasifikovaná jako minoritní návratnost. Stejně tak návratnost Srbů do oblastí Sarajeva je menšinová. Oproti tomu většinový návrat je návrat či přesun do oblastí, kde má naopak etnikum dané osoby většinu.

<sup>384</sup> Daytonská mírová dohoda dala mandát diplomatické misi tzv. Úřadu vysokého představitele, který byl (je) klíčovým činitelem v návratovém procesu v Bosně a Hercegovině.

spíše na organizování dobrovolné repatriace do oblastí většinových.<sup>386</sup> Označení minoritní a majoritní návratnost zobrazovalo Bosnu a Hercegovinu jako zemi, kde populace, etnická příslušnost i sama mírová dohoda bylo definováno v termínech etnické teritoriality.<sup>387</sup> UNHCR, jež byla implementací Anexu 7 pověřena,<sup>388</sup> se přikláněla, k repatriaci nenásilné. Teprve v roce 1998 začaly být minoritní návraty OHR, UNHCR aj. vědomě chápány jako morální impuls revidovat etnické čištění podporou znovu promíšení separovaných etnik. UNHCR společně s OHR a dalšími se rozhodly, že dle nich nejvhodnější mírovou, smiřující strategií bude ta, která podnítl pohyb z míst dočasných zpět do svých původních bydlišť, přičemž jako datová základna, z níž se pro návrat vycházelo, byla stanovena demografická situace zachycená censem roku 1991.<sup>389</sup>

Právní podmínky mírové dohody, umožňující uprchlíkům a „vnitřním uprchlíkům“ (přemístěným) návrat, zahrnují volbu.<sup>390</sup> Uprchlík či přemístěný může totiž rovněž usilovat o náhradu a vybrat si přestěhování do etnicky většinové oblasti. Tímto se ale právě Anex 7, jako součást daytonské mírové dohody, stává instrumentem k upevnění etnického čištění. Skrze vyvolávané násilí, obstrukci v návratu aj., jež má dopad na rozhodnutí zůstat jinde, než se navrátit do své původní domoviny, tak byla často legalizována majetková výměna.<sup>391</sup> Mezinárodní společenství se samozřejmě snažilo takovou situaci zvrátit pomocí ustanovení organizace Procesu realizace majetkového práva (PLIP)<sup>392</sup> a Organizace pro rekonstrukci a

<sup>385</sup> V 3. a 4. Zprávě generálnímu sekretáři OSN jsou vedeny jako tzv. „minoritní návraty“ s malým m. Bylo jich velmi málo a velmi prudce se jim v jednotlivých lokalitách bránilo. Teprve 6. Zpráva (z července 1997) uvádí, že OHR monitoruje několik úspěšných minoritních návratů. Projekt tzv. „Otevřená města“ (Open cities), dle této zprávy iniciuje signály k obnovení zaměření na usnadnění minoritních návratů mezinárodním společenstvím. Dle TUATHAIL, G., DAHLMAN, C.: *Post-Domicide...*, str. 249.

<sup>386</sup> Politika, zdůrazňující návrat do svého původního bydliště proti přemístění jako trvalého řešení, měla v UNHCR a v dalších mezinárodních organizacích četné kritiky. Dle TUATHAIL, G., DAHLMAN, C.: *Post-Domicide...*, str. 250. UNHCR se zpočátku angažovalo v poměrně snadných tzv. většinových návratech, tj. Srbů do Republiky srbské, Bosňáků do bosňáckých a Chorvatů do chorvatských oblastí. AYAKI, I.: *Politicisation of Minority Return...*, str. 115. Teprve postupně zaměřilo svojí pozornost na návraty minoritní. Změnilo svou politiku minoritních návratů - dříve jim nedávali na výběr - nyní mají uprchlíci a přemístění právo *svobodně* se vrátit. In: PHUONG, C.: *'Freely to Return'...*, str. 175.

<sup>387</sup> Už samotný termín minoritní návraty reflektoval geopolitickou realitu etnicky ostře vyhraněné Bosny a Hercegoviny.

<sup>388</sup> Tedy naplněním velmi ambiciózního plánu provedení návratu 2 miliónů uprchlíků a přemístěných („vnitřních uprchlíků“). Srov. PHUONG, C.: *'Freely to Return'...*, str. 166.

<sup>389</sup> Srov. TUATHAIL, G., DAHLMAN, C.: *Has Ethnic Cleansing...*, str. 8.

<sup>390</sup> Princip, že lidé by neměli být vraceni proti jejich vůli do oblastí Bosny a Hercegoviny, které nebyly místem jejich původního bydliště, ani do oblastí, ve kterých by tvořili minoritní společenství byl přijat většinou evropských zemí kromě Německa, které tuto formu dobrovolného návratu neakceptovalo a vrátilo Bosňáky, původem z oblastí kontrolovaných Srby, do Federace Bosňáků a Chorvatů. Na konci roku 1998 polovina z těchto repatriovaných z Německa, jako součást oficiálního repatričního programu, oznámila v příjezdových dotaznících, že se nechtějí vrátit do svých předválečných domovů. Srov. *Back to Bosnia and Herzegovina: initial findings of a survey of refugees*. International Organisation for Migration, Sarajevo, 1998. In: BLACK, R.: *Conceptions of 'home'...*, str. 129.

<sup>391</sup> Srov. TUATHAIL, G., DAHLMAN, C.: *Has Ethnic Cleansing...*, str. 8.

<sup>392</sup> Organizace PLIP (Property law implementation process) vytvořila jednotnou zákonnou proceduru pro

návraty (RRTF)<sup>393</sup> na lokální úrovni. Jejich prostřednictvím mezinárodní společenství napadlo etnickou segregaci poválečné Bosny a Hercegoviny v jménu etnického stavu před občanským konfliktem v zemi v roce 1991.

Z postupného, dle OHR, pozitivního vývoje<sup>394</sup> bylo uzavřeno a převedeno na nižší, lokální úrovně, oddělení pro návrat a rekonstrukci OHR.<sup>395</sup> Je nutné si ale uvědomit, že to, co předpokládala Daytonská mírová dohoda (dle OHR s úspěchem se potvrzující), byla idealistická verze toho, jak by proces návratnosti měl probíhat.<sup>396</sup> Realita ohledně deklarovaných pozitivních předpokladů návratů a předání majetku je však mnohem složitější a uzavření tohoto oddělení lze považovat za zásadní chybu. Např. Helsinský výbor si uvědomuje skutečnost, že velký počet vlastníků, jakmile získá zpět svůj nemovitý majetek, jej prodává či vyměňuje a odchází znovu pryč. Část z nich zase využívá jejich předválečný dům jen jako víkendovou chalupu (vikendicu) či jej pronajímá a nežije tam.<sup>397</sup> Komitét také upozorňuje na důležitou otázku, jaká je metodika zaznamenávání oficiálních návratů. Až do uzavření RRTF v roce 2002 byl tento úkol prováděn úředníky v UNHCR společně s pomocí těch, kteří řídili návrat v bosenských regionech, OMI ministerstvem odpovědným za bydlení v Republice srbské a úředníky z Federace.<sup>398</sup> Od té doby co bylo uzavřeno RRTF shromažďováním návratových statistik jsou pověřeny lokální opštiny,<sup>399</sup> odkud jsou statistiky

---

„vnitřní uprchlíky“, aby získali zpět jejich předválečný majetek. Srov. TUATHAIL, G., DAHLMAN, C. : The Clash of Governmentalities : Displacement and Return in Bosnia and Herzegovina. In : LARNER, W., WALTERS, W. (eds.) : *Global Governmentality: Governing international spaces*. London, 2004, str. 14.

<sup>393</sup> OHR se v lednu 1997 rozhodlo vytvořit tzv. inter-agency forum zaměřené na koordinaci úsilí pro obojí návrat a rekonstrukci, což dostalo název Return and Reconstruction Task Force (RRTF). RRTF spolupracoval s řadou dalších subjektů (OHR, UNHCR, OSCE, SFOR aj.). Dle FISCHER DE ANDRADE, J. H.; DELANEY, N. B. : *Minority Return to South-Eastern Bosnia...*, str. 319. RRTF - Return and Reconstruction Task Forces. Mezinárodní společenství a RRTF vymyslely 2 strategie návratu do městských a agrárních prostor, tyto strategie vyplývaly z odlišné podstaty bytové situace ve městech v komparaci s vesnicí. Např. v severozápadním regionu Bosny a Hercegoviny v roce 1999 bylo okolo 60 členů regionální RRTF, kteří pracovali na projektech souvisejících s minoritními návraty. Dle HARVEY, J. : *Return Dynamics in Bosnia...*, str. 101.

<sup>394</sup> O tom podrobně následující podkapitola Úspěšnost návratnosti.

<sup>395</sup> Rozhodnutím Paddyho Ashdowna, bývalého Vysokého představitele OHR v Bosně a Hercegovině. Toto rozhodnutí bylo oprávněně silně kritizováno, především se poukazovalo na to, že bylo založeno pouze na statistikách UNHCR, které nemusí odpovídat reálné situaci.

<sup>396</sup> Z rozhovoru západního úředníka, jež několik let pracoval v návratovém programu pro Balkan Insight. In: AHMATAŠEVIĆ, N. : *Bosnian Returnees...*, str. 2.

<sup>397</sup> Během terénního šetření mohou jmenovat řadu takových objektů: např. v opštině Trnovo ve federální části jsou jako víkendové chalupy opraveny domy v bývalých čistě srbských vesnicích, které dnes již neexistují (např. ves Umčani). Přesné statistiky, kolik bude takových jedinců samozřejmě nejsou známy.

<sup>398</sup> OMI – Odsjek Ministarstva izbjeglih i raseljenih lica, Department of the Ministry of Refugees and Displaced Persons.

<sup>399</sup> Během procesu návratnosti jsou zde různé organizace zainteresované maximalizovat počty navrátilých se. To je bohužel nešvar řady organizací operujících nejen na Balkáně. Ke svému chodu je třeba financí, které se nezískají bez předložených pozitivních výsledků. Tyto organizace (např. Mercy Cop) chtějí ukázat úspěšný návrat, (rovněž i jako samotná UNHCR), zatímco místní autority zase chtějí být viděni jako ti, kteří usnadňují a pomáhají uprchlíkům v návratu, aby nebyli v centru pozornosti OHR. Srov. TUATHAIL, G., DAHLMAN, C. : *Has Ethnic Cleansing...*, str. 18.

posílány na státní úroveň, na Ministerstvo pro lidská práva a uprchlíky, které je vyhodnocuje.<sup>400</sup> Počty repatriovaných uprchlíků a přemístěných jsou kalkulovány na základě registrace v místní opštině, která je od navrátilivších požadována jako součást procesu obdržení rekonstrukční pomoci pro jejich bytové jednotky.<sup>401</sup> Právě v těchto tezích lze hledat možné odpovědi, proč jsou návratové statistiky a reality místy natolik odlišné.

Politika mezinárodního společenství se ocitá v pomyslných kleštích, kdy se na jedné straně postupně připouští, že návrat je mnohem složitější, než se původně předpokládalo<sup>402</sup> a na straně druhé se upozorňuje, že oslabování silného politického tlaku nutícího k etnické reintegraci může být nacionalistickými politiky interpretováno jako volnost k jejich jednání, tedy ke konsolidování výsledků etnického čištění skrze ustanovení neprůchodných zákonných bariér k návratu. To by mohlo znamenat diskriminaci proti etnické minoritě v každém regionu, čímž by se ustanovení daytonské dohody o návratu uprchlíků stalo cárem papíru. Zájem lidí, kteří by se chtěli vrátit, by byl zmařen a tito přemístění či uprchlíci by soustavně obývali opuštěné domy jiných přemístěných, čímž by byla eliminována možnost původních majitelů těchto obydlí se vrátit.<sup>403</sup> Mnoho autorů přiznává, že jelikož proces minoritních návratů selhává, je třeba navrhnout zásadní změny strategie.<sup>404</sup> Na druhou stranu je zde také řada optimistických hlasů, které tvrdí, že s určitostí lze tvrdit, že více jak 10 let po uzavření daytonských mírových dohod jsou důležité změny v politické a demografické realitě Bosny a Hercegoviny vidět.<sup>405</sup>

Tedy mezinárodní společenství si stále nepřipouští, že by ambiciózní plán návratu uprchlíků selhával či selhal. Uvědomuje si, že pokud by tomu tak bylo, mohlo by to znamenat, že dohody podobné ustanovením v Daytonu nebudou podporovány či

<sup>400</sup> Netřeba zde příliš zdůrazňovat, jakou efektivitu má úřednická práce na lokální úrovni. Vzhledem k naprostému administrativnímu chaosu na jednotlivých úrovních, nedefinovanému správnímu uspořádání, neinformovaností o poválečných změnách opštin na vyšších správních úrovních, s čímž souvisí změny nižších jednotek, tzv. mjesnih zajednic, to vše neumožňuje přesněji odhadnout situaci. O tom více viz kapitola Výzkum.

<sup>401</sup> Je tedy evidentní, že v případě, že se navrátilivší jedinec nenahlásí, není nikde registrován. Takové případy jsem zaznamenal během terénního šetření v opštině Trnovo, kde např. ve vesnici Gornja Presjenica byla hospodářství osob, které nebyly nikde nahlášené.

<sup>402</sup> Rétoriku typu, že se postupně stává zřejmým, že rekonstrukce etnický a politicky fragmentovaných, válkou poničených společenství, je daleko více komplexnější a dlouhotrvající proces, než jak se dříve (velmi idealisticky) předpokládalo mají ve svých studiích např. PHUONG, C. : 'Freely to Return'..., str. 167 či ENGLBRECHT, W. : Bosnia and Herzegovina – no future without reconciliation. In: *Forced migration review*. č. 11, Oxford, 2001.

<sup>403</sup> Srov. COX, M. : *Strategic Approaches to...*, str. 25.

<sup>404</sup> Např. Cox si uvědomuje, že fyzická reintegrace populace nemusí být nutně prvním krokem k etnickému smíření. Naopak by bylo vhodné mezinárodní strategii posunout směrem ke smíření na poli politickém, ekonomickém a sociálním. Dle COX, M. : *Strategic Approaches to...*, str. 25.

<sup>405</sup> Především američtí autoři TUATHAIL, G., DAHLMAN, C., jež tvrdí, že navzdory mezinárodní nesoudržnosti a značné lokální obstrukci (především) v prvních poválečných letech, mezinárodní společenství pomalu vyvinulo kapacity a právní mechanismy potřebné ke skutečnému naplňování Anexu 7. Daytonské mírové smlouvy. In: TUATHAIL, G., DAHLMAN, C. : *Has Ethnic Cleansing...*, str. 8.

přínejmenším budoucí operace by mohly díky tomu mít odlišný koncepční přístup, tedy se nepokoušet o podporu návratu do etnicky rozdělené země.<sup>406</sup> Zaobírání se teoretickými přístupy a hledání nových konceptuálních přístupů k řešení otázky návratnosti ale vede k závěru, že se situací, jež je dnes v prostoru Bosny a Hercegoviny reálná, si mezinárodní společenství, vzhledem k tomu, že nechce připustit své selhání, neví rady.

#### 6.4 Návratnost, ukončený či neukončený proces?

Pokud srovnáme množství návratů za jednotlivé roky, jež uběhly od války, shledáme, že jejich hodnoty kulminovaly v roce 2002.<sup>407</sup> Od té doby mají menšinové návraty, dle záznamů UNHCR, prudce sestupnou tendenci.<sup>408</sup> Z tohoto pohledu by asi bylo logické prohlásit, že proces návratnosti, jako takový, je u konce a dále půjde v rámci dalších navrátnějších se, již jen o drobné úpravy absolutních hodnot jednotlivých opštin. Přesto nic takového nikdo nedeklaroval. Jak již bylo v textu výše řečeno, zásadním tvrzením proti přiznání, že je návrat u konce, je obava, že by tak bylo potvrzeno homogenní etnické rozdělení země.<sup>409</sup>

V literatuře zabývající se uprchlictvím můžeme zaznamenat k tomuto problému dva zásadní protikladné názorové proudy. První, jež reprezentuje např. Helsinský výbor tvrdí, že etnické čištění je v Bosně a Hercegovině v závěrečné fázi, což dále utvrzuje etnickou homogenizaci prostoru.<sup>410</sup> Tedy přesný opak úsilí mezinárodního společenství o etnickou reintegraci země deklarované v daytonské mírové dohodě. Opačný názorový proud je založen na optimistickém předpokladu, jež představují např. Tuathail s Dahlmanem, kteří jsou přesvědčeni, že Helsinský výbor svojí zprávu formuloval příliš ostře a negativně. Nepopírají sice, že Bosna a Hercegovina už není multietnickou zemí na lokální úrovni, nicméně argumentují, že je mnohem více multietnická, než v jakém stavu se nacházela těsně po válce, kdy převládala téměř absolutní etnická segregace.<sup>411</sup> Tedy sami sledují optimistickou pokračující rostoucí tendenci. Pak je tu ještě jakýsi střední proud (např. Phuong), který uznává, že proces návratnosti je mnohem složitější, než se čekalo, přesto by se i přes jeho problémy mělo nadále pokračovat v započatém trendu.

<sup>406</sup> In : PHUONG, C. : 'Freely to Return'..., str. 166.

<sup>407</sup> Tehdy činil minoritní návrat 102 111 osob. In : www.unhcr.ba.

<sup>408</sup> O rok později minoritní návratnost činila 44 868 osob, v roce 2004 14 199 osob a v posledním vydaném přehledu UNHCR z roku 2006 byla návratnost celkem 2 974 osob. Dle www.unhcr.ba.

<sup>409</sup> Viz Úvod a podkapitola Odhady počtu obětí bosenského konfliktu a jejich interpretace.

<sup>410</sup> Dle Helsinki Committee for Human Rights in Bosnia and Herzegovina : Report on the Status of Human Rights in Bosnia and Herzegovina (Analysis for the period January - December 2005). Sarajevo 2006.

<sup>411</sup> In : TUATHAIL, G., DAHLMAN, C. : Has Ethnic Cleansing..., str. 20.

Na základě sondážních terénních průzkumů se domnívám, že Bosna a Hercegovina zůstává souhrnem etnicky homogenních teritorií, kde přesto dochází k návratům způsobem, že se rozšiřují menšinová stávající sídla a jejich okolí. Vznikají tak jakési enklávy v jinak etnicky homogenním prostředí. Opticky to sice vypadá tak, že daná lokalita, či vesnice částečně nabyla zpět svou multietnicitu,<sup>412</sup> prakticky je ale vidět, že zůstává nadále rozdělená, parcelovaná mezi daná etnika. Hlavní problém, na který se nikde výrazně nepoukazuje, je v nerovnoměrnosti návratnosti do jednotlivých entit. V podstatě veškerá literatura hovoří o efektivnější návratnosti do Federace, než do Republiky srbské. Při konkrétních pozorováních však daná tvrzení nelze s rozhodností potvrdit. Spíše se domnívám, že z obou entit je mnohem intenzivnější a strukturálně plnější návratnost do Republiky srbské.<sup>413</sup> Tvrzení však může být potvrzeno pouze dílčími sondami, nikoliv jinými oficiálními prameny (např. návratovými statistikami) či odbornou literaturou.<sup>414</sup>

I ze samotného pozorování situace v zemi se však zdá, že proces návratu uprchlíků je u konce. Řada organizací NGO a pozornost organizací mezinárodních, které se problémy uprchlíků, jejich návratem a reintegrací zpět do společnosti zabývaly, se totiž již přesunuly dále na východ (především do Kosova) či do jiných oblastí ohnisek konfliktů (Afgánistán, Irák, Súdán).<sup>415</sup>

### 6.5 *Mechanismy pro návrat*

Mezinárodní společenství vycházelo z předpokladu, že pokud uprchly dva milióny lidí, bude se stejný počet osob chtít vrátit zpět. Návrat jako trvalé řešení v migrační politice obecně směřuje k představě jednou provždy ukončené události. Proto bylo pro návratový proces na počátku nejprve nutno vytvořit právní rámec pro zajištění kooperace všech

<sup>412</sup> Např. při analýze pramene statistik OHR je nastiňováno, že je řada opštin, jejíž absolutní homogenita poklesla i pod 80 % (což ovšem odporuje tvrzení Tuathala s Dahlmanem, kteří uvádí, že pouze Tuzla má homogenitu pod 90 %. In: TUATHAIL, G., DAHLMAN, C. : Has Ethnic Cleansing..., str. 17.

<sup>413</sup> Základním rozdílem v návratech je, že do Federace se navrátilí Srbové jsou většinou starší ročníky, mladých se mnoho nevrátilo, na rozdíl od návratnosti bosňácké do Republiky srbské, kam se vrací i mladí. Pokud se podíváme na srovnání počtu narozených a zemřelých ve Federaci naše tvrzení nám to jen potvrdí. Ve Federaci v roce 2003 se narodilo 20 814 dětí. Z toho bylo 16 548 Bosňáků (79,4 %), 3 943 Chorvatů (18,91 %) a pouze 162 Srbů (0,77 %) a 188 ostatních. Naopak úmrtnost z 18 259 osob bylo 12 132 Bosňáků (66,44 %), 4 652 (25,47 %) Chorvatů, 1 160 (6,35 %) Srbů a ostatních 315. In: *Demografška statistika 2003*. Federalni zavod za statistiku. Sarajevo 2004, str. 19 a 30. Vyšší návratnost Muslimů je také dána vyšším úsilím o zachování jednotné země (viz dále podkapitola Politika nacionalistických stran).

<sup>414</sup> V případě, že není zhotoveno statistické sčítání by bylo možné situaci zjišťovat pomocí pozorování např. kolik dětí určitého etnika je zapsáno na školách v oblastech, kam se toto etnikum údajně vracelo. Sledovat účast při křesťanských a muslimských svátcích (obecně návštěvnost kostelů a mešit) aj.

<sup>415</sup> V Sarajevu nadále funguje UNHCR, nicméně řada neziskových a dalších organizací tu již nepůsobí. Ještě markantnější je to v ostatních částech země, např. v Banja Luce již naprostá většina organizací zabývajících se návratem uprchlíků (opět kromě UNHCR) odešla.

zainteresovaných stran (samotných uprchlíků a přemístěných, osob bydlících v jejich původních domovech, místních autorit, mezinárodních a NGO organizací, jež se o uprchlíky starají aj.). Samotnému procesu, který se rozběhl již v roce 1995, chyběla zpočátku ucelená, unifikovaná koncepce. Taktéž se měnily organizace zaštiťující monitoring a realizaci návratnosti, kdy až v roce 1998 bylo uznáno, že proces návratu bude řídit UNHCR.<sup>416</sup> Přestože byla Bosna a Hercegovina daytonskou dohodou rozdělena na dvě samostatné entity s vlastními vládami, byl postup (diktovaný mezinárodním společenstvím) v realizaci návratového procesu u obou entit identický.<sup>417</sup> Každá opština obdržela sady instrukcí ustanovující formy postupů k realizaci návratu do země pro uprchlíky.<sup>418</sup>

#### 6.6 Překážky k úspěšnému návratu

Představy západních aktérů o hladkém průběhu rekonstrukce multietnického charakteru země v podobě podpory a úspěšné realizace procesu minoritních návratů přemístěných a uprchlíků do země, narazily ihned po válce při jejich zavádění na systematickou obstrukci ze strany komunálních nacionálních politiků.<sup>419</sup> Ti totiž sledovali již během války naprosto opačný cíl, pomocí rozsáhlých přesunů v regionech vybudovat, posílit a legitimizovat kontrolu území skrze etnickou identifikaci s lidmi, kteří v daném území po skončení konfliktu sídlili.<sup>420</sup> Slabá menšinová návratnost tak bývá často politikou, kterou sledují nacionalističtí politici v obou entitách, zdůvodňována.<sup>421</sup> Avšak ne všechny faktory

<sup>416</sup> Srov. PHUONG, C. : 'Freely to Return' ..., str. 167.

<sup>417</sup> Pokud se jedinec rozhodl pro návrat do svého původního bydliště, procedura probíhala následujícím způsobem: nejprve vyplnil přihlašovací formulář pro dobrovolný návrat, v němž musel uvést svá osobní data i data své případné navracející se rodiny a údaje o svém bydlišti. Lokální tým provedl ohodnocení majetku (zkontroloval, zda je domovní jednotka zachovalá, poškozená či zcela zničená, odhadnul celkovou částku opravy a zkontroloval, zda tam někdo nebydlí). Teprve potom se mohl jedinec skutečně vrátit. Dle Phuong tento proces fungoval částečně ve Federaci a špatně v Republice srbské, neboť zde se mu nedostávalo politické podpory a také zde byl nedostatek pracovníků kompetentních k ohodnocení majetku. K projednávání žádostí k dobrovolnému návratu byly vytvořeny v každé opštině relevantní instituce, přesto ale některé opštiny nadále pokračovaly v obstrukčním procesu (viz dále). Srov. PHUONG, C. : 'Freely to Return' ..., str. 168.

<sup>418</sup> Realizaci návratů bylo nutné koordinovat i ze strany hostitelských zemí. Eastmond upozorňuje, že paradoxně umožnění získání občanství v hostitelské (azylové) zemi činí reálný návrat do Bosny a Hercegoviny více uskutečnitelným, protože je možné v záloze nouzové, rezervní řešení v případě jakéhokoliv selhání návratu. Mezinárodní a neziskové organizace vytvářely různé formy návratových programů. Velmi častá byla forma „postupného návratu“, kdy jednotlivci a rodiny usilují o ustanovení trvalejší základy v zemi původu, kam se poté častěji vracejí, nadále udržují aktivní mobilní spojení („pendleři“) s jejich azylovou zemí. Odlišným způsobem se jedinci či rodiny do Bosny a Hercegoviny vrací dočasně skrz dlouhodobější regulární návštěvu či pobyt, zatímco za sebou neruší své kontakty a „základnu“ v azylové zemi. Takové déle trávající návštěvy mohou obsahovat alternativu návratu trvalého v pozdější době. Srov. EASTMOND, M. : *Transnational Returns and Reconstruction in Post-war Bosnia and Herzegovina*. In: *International Migration*, č. 3., Oxford 2006, str. 148.

<sup>419</sup> Srov. BLACK, R., GENT, S. : *Sustainable Return in Post-conflict Contexts*, *International migration*, č. 3, Oxford 2006, str. 23.

<sup>420</sup> Srov. HARVEY, J. : *Return Dynamics in Bosnia...*, str. 91.

<sup>421</sup> Kritici tvrdili, že minoritní návratnost se stala hrou s čísly, jejíž úspěch či selhání je měřen v rámci počtu navrátivších se, s nízkým ohledem na formu návratu (tedy, zda se navrátilce skutečně v daném místě znovu

brzdící návrat do míst původů vyplývaly pouze z úmyslně zpolitizovaných překážek. Mezi další důvody, proč se obecně nedaří minoritním návratům,<sup>422</sup> patří zejména vysoký stupeň zničeného domovního fondu a infrastruktury (speciálně v rurálních oblastech), problémy s přelidněností v urbánních návratových zónách, nepřátelství vůči jiným etnickým skupinám jako individuální psychologická odpověď vycházející z různých okolností a zkušeností z válečného konfliktu, nefunkční státní struktury, rozdíly v právních normách, nedostatek ekonomických příležitostí nebo respektu k minoritám v návratových oblastech, individuální odpor související s ilegálním užitím výhod přemístěných osob.<sup>423</sup> Dalším velmi důležitým faktorem nízké návratnosti byla tradiční opozice mezi městem a vesnicí.<sup>424</sup>

Všechny tyto jmenované překážky zabráňující vyšší návratnosti můžeme rozdělit do tří základních kategorií : ekonomické (sociální), politické a majetkové překážky.

#### 6.6.1 *Ekonomické a sociální překážky*

Ekonomická a sociální situace pro rozhodnutí k návratu hraje významnou často rozhodující roli. Překážky ekonomického rázu, jež mají vliv na negativní rozhodnutí v otázce návratu, jsou místy velmi obdobné obstrukcím prováděným jednotlivými nacionalistickými stranami. Přestože se situace ve městech viditelně zlepšuje, na venkově jsou ekonomické překážky stále primárním důvodem, proč se uprchlíci a přemístění nevrací. Situace zde zůstává od války v podstatě nezměněná. Jedince, který se rozhodne k minoritnímu návratu do periferní oblasti, totiž doprovází celá řada komplikací. Vedle samotné velmi nízké pravděpodobnosti získání práci, časté diskriminace v případě, že má možnost pracovat,<sup>425</sup> mu především chybí dovolání se u daných autorit v otázkách zdravotní péče, školství atd.<sup>426</sup> Pak

---

usazuje). Srov. ITO, A. : *Politicisation of minority return...*, str. 121.

<sup>422</sup> Užívám zde přítomný čas, neboť se v tomto okamžiku držím oficiálního mezinárodního stanoviska, které žádné ukončení procesu minoritních návratů nevizovalo.

<sup>423</sup> Viz HARVEY, J. : *Return Dynamics in Bosnia...*, str. 92.

<sup>424</sup> O tom viz podkapitola Návratnost městská a rurální v kapitole č. 6.

<sup>425</sup> O tom podrobně: Amnesty International : *Behind closed gates: ethnic discrimination in employment*. 26. 1. 2006. <http://web.amnesty.org>.

<sup>426</sup> Např. v dnes srbské opštině Han Pijesak jsou roztroušená enklávní sídla Bosňáků. Ti mají řadu problémů ohledně administrace v oblasti sociálního zabezpečení, důchodu aj. V příslušném úřadu opštiny Han Pijesak jsou často odkazováni na to, aby své problémy řešili ve Federaci, kde je jejich etnikum většinově zastoupeno. Tam jsou ale posíláni zpět s odůvodněním, že jejich sídlo administrativně náleží druhé entitě, z čehož následně vzniká v současnosti neřešitelná situace. Jiný případ byl, že řada osob obdržela své peníze v novém stálém místě bydliště a bylo nemožné pro ně přesunout tyto finanční prostředky do jejich předválečných domovů v odlišné entitě. Zdravotní pojištění bylo také vázáno na místo poválečného bydliště a ve většině případů nebylo dostupné při návratu do původních domovů. Srov. LIPPMAN, P. : *Stabilization of Coexistence: Improving Governemnt and Facilitating Return in Bosnia*. In: DIMITRIJEVIĆ, N., KOVÁCS, P. (eds.) : *Managing Hatred and Distrust: The prognosis for Post-Conflict Settlement in Multiethnic Communities in the Former Yugoslavia*. Budapest 2004. Problematiká je situace také ve školství, kdy je někdy zabráněno přístupu navrátilivších se dětí. Když se запиší jsou často šikanováni, studujíc dle kurikula etnika, jež na svět pohlíží odlišným způsobem. Srov. PAŠALIĆ-



tu jsou ještě problémy, které často nebyly před návratem uvažovány, jako je nedostatek přístupu k základním službám – vodě, elektřině či řada diskriminačních nařízení proti navrátilivším se od místních úřadů.<sup>427</sup> Všechny tyto okolnosti často ovlivňují rozhodnutí mnoha navrátilivších se prodat, vyměnit, opustit či nijak nevyužívat svůj zpětně získaný majetek.<sup>428</sup>

V Bosně a Hercegovině zůstává nejpálčivějším problémem nezaměstnanost, která v roce 2000 ve Federaci činila 32,5 % a v Republice srbské 40 – 50 %.<sup>429</sup> Na základě uváděné velmi vysoké nezaměstnanosti v Republice srbské se vysvětluje, proč se řada lidí do Republiky srbské nechce vrátit.<sup>430</sup> Jenomže pokud se podíváme na data o rok pozdějšího data shledáme, že nezaměstnanost ve Federaci a Republice srbské je přibližně stejná.<sup>431</sup> Navíc tato data nemůžeme opětovně brát jako realitě odpovídající hodnoty, neboť kvůli tomu, že nevíme, jaký je celkový počet obyvatel, nemůžeme odhadnout relativní hodnoty nezaměstnaných, byť jejich počet v absolutních hodnotách je znám.<sup>432</sup> Bosnu a Hercegovinu tak dnes charakterizují obrovské regionální rozdíly se silnou závislostí příhraničních regionů (napojení) na Chorvatsko a Srbsko.<sup>433</sup>

#### 6.6.2 *Politické překážky (politika nacionalistických stran)*

Politika nacionalistických stran (zabraňování naplňování Anexu 7.), jež je často udávána jako hlavní překážka k návratu, byla typická především v době těsně po válce, kdy politici všech zainteresovaných stran, na všech správních úrovních, soustavně obstruovali mezinárodní návratové programy. Ve většině oblastí Bosny a Hercegoviny v letech 1995 až 2000 zůstávaly u moci nacionalistické strany, které byly aktivní již v průběhu války.<sup>434</sup> Vztah mezi vládnoucí stranou a státní správou byl takový, že veřejný sektor práce závisel nejen na

---

KREŠO, A. : Education in Bosnia and Herzegovina: Minority Inclusion and Majority Rules. The system of education in BiH as a paradigm of political violence on education. In: *Current Issues in Comparative Education*, č. 1. Columbia 1999, str. 2-3.

<sup>427</sup> Řada navrátilivších se byla žádána, aby zaplatili různé ilegální poplatky týkající se obnovení elektřiny nebo telefonního spojení do jejich domu, či byli nuceni zaplatit např. plyn za dobu, co zde nežili. Mezi opštiny, ve kterých bylo zaznamenáno nejvíce takovýchto případů, patřily např. Bosanska Krupa, Novi Grad, Novo Sarajevo, Sarejevo Centar, Velika Kladuša aj. Dle BLACK, R. : *Return and Reconstruction...*, str.192; PHUONG, C. : 'Freely to Return'..., str. 172.

<sup>428</sup> Srov. *The Continuing Challenge of Refugee Return in Bosnia and Herzegovina*, ICG Balkans Report no. 137, 2002, Sarajevo/Brussels, str. 11.

<sup>429</sup> Dle Global IDP Database 2000, [www.idpproject.org](http://www.idpproject.org).

<sup>430</sup> Např. CHANDLER, D. : *Bosnia: Faking Democracy after Dayton*, London 1999, str. 106.

<sup>431</sup> Federace 32,5 % a Republika srbská 33,1 %. Dle <http://europeandcis.undp.org>.

<sup>432</sup> Počet nezaměstnaných vztahených ke konci roku 2006 činil 524 839 osob (z toho 362 368 osob Federace a 144 106 osob z Republiky srbské a 18 365 z Brčka). Dle [www.agenrzbh.gov.ba/bosanski/statistike.html](http://www.agenrzbh.gov.ba/bosanski/statistike.html).

<sup>433</sup> Celá západní část Bosny a Hercegoviny je napojena na Chorvatsko. Chorvaté, původem ze střední Bosny, kteří žijí na územích podél chorvatských hranic se odmítají do svých původních domovů vrátit. Srov. COX, M. : *The Dayton Agreement...*, str. 213.

<sup>434</sup> In: HARVEY, J. : *Return Dynamics in Bosnia...*, str. 92.

příslušné etnicitě, ale také i na politické příslušnosti, což často znamenalo, že navrátní se setkávali s diskriminací a odporem nejen v politické a legislativní oblasti, ale také i na všech stupních administrativy.<sup>435</sup> Odpor k minoritnímu návratu komunálními autoritami a místními šéfy policie v tomto období na sebe často bral formu skryté hrozby.<sup>436</sup>

Pokud sledujeme konkrétní politiku řízení návratnosti u jednotlivých národností, shledáme, že se vyznačovala rozdílnými rysy. Zásadním rozdílem bylo, že bosňácká přemístěná a uprchlá populace projevovala, na rozdíl od srbských a chorvatských uprchlíků a přemístěných, vysoký zájem na návrat do svých původních domovů.<sup>437</sup> Obecně byli bosňáčtí „vnitřní“ uprchlíci velmi dobře organizovaní a financovaní dominantní muslimskou politickou stranou SDA. Řada opštín ve Federaci pod bosňáckou kontrolou má dodnes stále vysoký počet přemístěných Bosňáků z Republiky srbské nebo chorvatských oblastí Federace. Bosňácké opštiny a jejich politici poskytovali plnou podporu k návratu přemístěných Bosňáků, kteří často pocházeli z okolních regionů. Snažili se tak snížit početní stav svých často přeplněných opštín na úkor znovuzískání početní síly v mnoha oblastech, kde před válkou měli početní většinu (či zde byli s jiným etnikem smíšení).<sup>438</sup> Takové úsilí je jednoznačnou a z muslimské strany logickou snahou zachovat celistvou, jednotnou Bosnu a Hercegovinu. K dosažení svých cílů využívali Bosňáci několik základních strategií. Především poskytovaly finanční a politickou podporu organizacím, jež se staraly o přemístěné osoby, přičemž se zaměřovaly i na přímou asistenci v návratových pohybech. Bosňácké autority, jako strana vysílací, řídily návrat (jehož průběh byl často sledovaný kontrolovanými médii) do původních regionů.<sup>439</sup> Často se opíraly o morální argumenty nutit k návratu přemístěných osob líčením sebe samých jako etnické skupiny, jež byla válkou nejvíce

<sup>435</sup> To je dáno především slabostí centrální vlády, kdy politická síla tkví především v jednotlivých kantonech. Dle COX, M. : 'The Dayton Agreement...', str. 205.

<sup>436</sup> Skrytá hrozba byla v podobě vyjadřování se místních autorit, že nemohou minoritám „garantovat bezpečnost.“ Např. v Drvaru v roce 1998 rozsáhlé výtržnosti donutily řadu lidí, kteří se sem vrátili, znovu opustit tuto opštinu. Dle ICG: Preventing Minority Return in Bosnia and Herzegovina: the Anatomy of Hate and Fear 1999; za těmito výtržnostmi byly často ve skrytu instrukce lokálních autorit. Problémem také zůstává, že místní policie je poplatná těmto autoritám, dostatečně nechrání navrátní se.

<sup>437</sup> Srov. AYAKI, I. : Politicisation of Minority Return..., str. 106.

<sup>438</sup> Jinými slovy bosňáčtí politici dávali záruky přemístěným Bosňákům v podpoře nárokování jejich teritoriálních a politických práv. Na druhou stranu ale jsou případy, kdy naopak vlivné místní elity vábily přemístěné Bosňáky, aby se vrátili z Evropy a jiných částí Bosny a Hercegoviny a usadili se v jejich opštině, odkud by čekali na příležitost k návratu do jejich míst původu. Tato forma často přinášela silnou moc i finanční základ pro místní politiky a warlordy. Např. situace v opštině Sanski Most. Bývalý starosta pozval bosňácké uprchlíky z Německa k „návratu“ do Sankeho Mostu, ačkoliv jejich původní bydliště byla v Republice srbské. Tvrdil, že opština má přemístěné z 72 opštín v Bosně a Hercegovině. Pozorovatelé odhadli, že zde bylo 40 – 42 tisíc přemístěných Bosňáků, většinou z Republiky srbské. AYAKI, I. : Politicisation of Minority Return..., str. 107.

<sup>439</sup> Tento typ návratu je nazýván „spontánním“ jako protiklad k „organizovanému“ pro přemístěné Bosňáky, kteří údajně sami převzali iniciativu jít zpět do svých původních sídel. Toto pojmenování „spontánní“ je ale chybné, neboť celý proces byl organizován SDA. Srov. PRAŠO, M. (ed.) : *Problemi povratka...*, str. 16.

postížena. Tento postoj tak byl shodný s politickou pomocí mezinárodního společenství v Bosně a Hercegovin, jež usilovalo (usiluje) zvrátit výsledek etnického čištění znovuvytvořením multietnické Bosny a Hercegoviny. Muslimské elity jsou, ze všech tří politicko-nacionalistických stran, nejvíce kooperujícími v naplňování představ mezinárodního společenství zakotvených v dílčích ustanovení Daytonu.<sup>440</sup>

Zatímco se Bosňáci snažili rozšířit svůj početní a tím i politický vliv, bosenští Chorvaté (i Srbové) se naopak koncentrovali na držení své absolutní kontroly nad územími, kde je přesně stanovená sféra vlivu. Chorvaté, kteří jsou sice početně slabší než zbylá dvě etnika, díky výsledkům v závěru války dominují rozsáhlým územím při hranicích s Chorvatskem. Proto se také jejich politika zaměřila na upevnění kontroly právě těchto území, neboť návrat přemístěných Chorvatů do opštin ve střední Bosně by mohl znamenat roztroušení a rozdrobení jejich početního vlivu.<sup>441</sup> Nacionalističtí politici různými populistickými opatřeními<sup>442</sup> ovlivnili řadu osob tak, aby se nevracely do svých původních oblastí, kde by nyní byly minoritami.<sup>443</sup> Vedle toho se HDZ snažila podnítit přemístěné Chorvaty, kteří do těchto území během konfliktu dorazili, aby si právě zde našli nové domovy a také financovala přemístění Chorvatů do Hercegoviny, kteří o to měli zájem.<sup>444</sup> Těmito přesuny vznikla i řada úplně nových vesnic.<sup>445</sup> Místní elity nejsou návratům nechorvatské populace, jež by jejich etnickou homogenitu mohla narušit, logicky nakloněny.<sup>446</sup>

<sup>440</sup> Srov. AYAKI, I. : *Politicisation of Minority Return...*, str. 108.

<sup>441</sup> Dle BLACK, R. : *Return and Reconstruction...*, str. 190.

<sup>442</sup> Např. nabídka přestěhování zadarmo do oblastí, kde by daný jedinec patřil k většině, nabídka bydlení, práce atd. Srov. ROBIN-HUNTER, L. : *Présent et avenir de la Bosnie-Herzégovine...*, str. 160.

<sup>443</sup> Přemístění sami jsou tak oběťmi politické manipulace, místní autority je nechtějí vrátit do jejich předválečných domovů, neboť se obávají případného návratu původních (dnes minoritních) obyvatel, čímž by mohly přijít o své vydobyté pozice z průběhu války. Místní elity si uvědomují, že přemístění často, tím, že obývají místa jiných uprchlých, reprezentují loajální obránce jejich politiky o které tak nechtějí přijít. Nehledě na to, že řada místních elit byla často sama ilegálními okupanty majetku těch, kteří byli vyhnáni. K nátlaku na osoby stejného etnika všechna etnika využívala hojně lokální zmanipulovaná média. Návrat uprchlíků a přemístěných také obecně představuje vysoké náklady (jichž se všeobecně nedostává) na místní politiky a úředníky v rámci poskytování služeb (veškerá administrativa a práce spojená se zpětným příchodem). Vedle toho zde byl také problém tisíce tzv. „dvojitých okupantů“, kteří neztratili svůj předválečný domov, ale ještě měli výhodu příležitosti „vylepšit si svůj životní standard“. Srov. ROGAN, J. : *Facilitating Local Multiethnic...*, str. 187.

<sup>444</sup> ICG v roce 1997 uvedlo, že chorvatské úřady vydaly brožuru k bosenským Chorvatům rozptýleným v evropských zemích, podporující je k návratu do oblastí Herceg-Bosny pod kontrolou Chorvatů, nabízející zde nový dům, zaměstnání a další výhody. Dle *House burnings : Obstruction of the Drvar Right to Return to Drvar*. Internatinal Crisis Group, 16. 6. 1997, str. 4 – 5.

<sup>445</sup> Během terénního šetření na jihu země bylo vidět, že v těchto místech živelně vzniklo i několik úplně nových, čistě chorvatských vesnic, které zde před válkou nebyly. Např. sídlo s výstižným názvem Bobanovo selo. V nich žijí Chorvaté, kteří se sem přesunuli za války z opštin, ve kterých měli Chorvaté menšinu, či z opštin ze střední Bosny.

<sup>446</sup> Příkladem, který se často v literatuře objevuje, je situace v opštině Drvar, kde v roce 1998 Chorvaté velmi tvrdě zabráňovali (řada výtržností v podobě hořících domů, fyzické útoky atd.) návratu Srbům. In: *Preventing Minority Return in Bosnia and Herzegovina: the Anatomy of Hate and Fear*. ICG 1999. Tato politika byla sledována pomocí dvou strategií. Za prvé byly vytvořeny a podporovány HDZ schválené asociace bosenských

Politika srbské SDS byla v podstatě velmi obdobná politice HDZ. Pro-srbské asociace se také snažily u zdejších přemístěných bosenských Srbů orodovat za to, aby se v Republice srbské usadili a integrovali, přičemž je odrazovaly od otevřeného vyjádření se přání k návratu<sup>447</sup> a využívaly velmi obdobné metody jako politici chorvatští. Až politické změny v roce 1997 a nová vláda, jež verbálně vyjádřila podporu návratu přemístěných osob a uprchlíků, včetně návratu bosenských Srbů do Federace, pozměnily částečně tento rigidní stav k lepšímu.<sup>448</sup>

Tak se nejvýraznějšími odpůrci minoritních návratů postupně stávala (pod taktovkou agitace nacionalistických stran) přemístěná populace, jež byla pravděpodobně ochotná participovat i v protestech proti případným minoritním návratům.<sup>449</sup> Příjemci těchto „asistovaných návratových plánů“ se tak stali závislími na prosazované nacionalistické politice svých politických elit. Jinou registrovanou formou nacionalistického úsilí elit jednotlivých národností byla tzv. pronatální politika.<sup>450</sup>

### 6.6.3 *Majetkové překážky*

Bytová a majetková restituce přemístěným a uprchlým osobám je stále více vnímána jako předpoklad pro úspěch a udržitelnost takovýchto hromadných návratových pohybů, jež

---

Chorvatů, které s asistencí sousedního Chorvatska stavěly nové domy pro sem přemístěné bosenské Chorvaty a za druhé HDZ používali politiku odstrašení (tzv. „carrots and sticks“) tváří v tvář jejich přemístěné populaci. Bosenští Chorvaté, kteří se usadili v oblastech, kde Bosňáci a bosenští Srbové byli před válkou převládající, získali různé výhody od autorit bosenských Chorvatů, což bylo inzerováno v zemích azylu, kde byla početná chorvatská populace (Německo, Chorvatsko). To zahrnovalo humanitární pomoc, pracovní příležitost, možnost levného bydlení a finanční podpora. Politici HDZ se také snažili zabránit odchodům přemístěných bosenských Chorvatů. Srov. STEFANSSON, A. H. : *Homes in the Making...*, str. 126.

<sup>447</sup> Nicméně autoritám SDS se nepodařilo kontrolovat přemístěné bosenské Srby absolutně. Např. okamžitě po ukončení konfliktu se v Republice srbské vyjádřil menší počet přemístěných skupin Srbů, že si přeje návrat do Federace. PRAŠO, M. (ed.) : *Problemi povratka...*, str. 17.

<sup>448</sup> Přesto k určitým návratům Srbů do Federace začalo docházet více až kolem roku 2000.

<sup>449</sup> Minoritní návrat byl nacionalistickými politiky tolerován pouze do ekonomicky bezvýznamných, opuštěných vesnic, či v menších počtech i do urbánních sídel. Dle ROBIN-HUNTER, L. : *Présent et avenir de la Bosnie-Herzégovine...*, str. 160.

<sup>450</sup> Ta se projevovala nátlakem politiků na obyvatele své národnosti ve snaze navýšit natální statistiky. Prostřednictvím pronatální politiky bylo cílem plodit více dětí tak, aby se dané etnikum stalo početnějším a mohlo svou populační základnou zásadněji ovlivňovat dění v zemi. Toto úsilí bylo vyvoláno demografickými ztrátami způsobenými konfliktem (nejedná se pouze o přímé počty obětí (vojáků a civilistů), ale i o celkové početní snížení populace z důvodu emigrace a silného propadu tamní fertility). V podstatě u každé ze tří národností, pokud evidujeme toto povzbuzování natality, shledáme obdobné impulsy. Bosenští Chorvaté přebírali svojí pronatální politiku od Chorvatska, kde daný problém řešili eliminací životu nepřátelského postoje (anti-life mentality) z médií a spojením Chorvatska s pronatálním hnutím v západní Evropě (vyřešit program revitalizace, koncept legislativy, který pozvedne profesi matek jako vychovatelů dětí aj.). Bosenští Srbové neměli vypracovanou žádnou koncepci jako Chorvaté, v jejich případě šlo spíše o extrémní „výkřiky“ některých nacionalistických politiků za účelem zvýšení počtů Srbů v porovnání s počty ostatních národností, především Bosňáků. Takovým politikem byl např. Željko Ražnatović, který se nechal slyšet, že srbské ženy by měly mít alespoň čtyři děti, aby se kompenzovali Muslimové, jejichž ženy rodí děti, jako králíci. Bosňáci zase zažili obrovský baby-boom v Sarajevu v poslední etapě války a těsně po ní. Srov. ZARKOVIC, M. : *The Demographic Struggle...*, str. 91, 198 – 199.

jsou základem mírových procesů válkou zničené společnosti.<sup>451</sup> Dřívější náhrada za předválečný dům byla důležitá, ale sama nebyla uspokojivým stimulem pro uprchlíky, aby usilovali o trvalý návrat. A to zvláště pro ty, kteří dnes patří k etnické minoritě v oblasti, kde ekonomická krize a nacionalističtí politici takovým návratům zabraňují. Namísto toho prodání či vyměnění majetku vedlo k usnadnění přemístění do oblastí, ve kterých budou patřit k etnické většině, což však pouze posilovalo etnickou demografii vyšlou z války.<sup>452</sup> Legislativní a administrativní praktiky obklopující opětovné majetkové přivlastnění tak také patřily k hlavním překážkám v návratovém procesu.<sup>453</sup>

Diskriminační legislativa využívaná během či těsně po konfliktu,<sup>454</sup> připouštěla si přivlastnit majetek patřící členům místních minoritních etnických skupin.<sup>455</sup> Od roku 2000 se mezinárodní společenství zaměřilo na intervenci do majetkových práv v Bosně a Hercegovině a na uvedení nové majetkové legislativy vytvořené změnou poměrů v opětovném majetkovém přivlastnění. Tím však nabyl na významu další problém, který je s majetkovým přivlastněním propojený. Mnoho prázdných, opuštěných domů bylo v průběhu konfliktu a v prvních poválečných letech osídleno „vnitřními uprchlíky“ z jiných oblastí, kteří v daném místě tvořili většinové etnikum a kteří byli povzbuzeni slibů politiků, že v daných domech budou moci zůstat nastálo. Ve chvíli, kdy se mezinárodní společenství důrazněji soustředilo na předávání bytového majetku do rukou původních majitelů, se tito dočasní nájemníci ocitli v situaci, kdy museli nové domovy opustit.<sup>456</sup> I nadále se však odmítali vrátit do svých původních bydlíšť.<sup>457</sup> Paradoxně tak vnitřně přemístění jsou jednou z hlavních překážek v minoritním návratovém procesu.<sup>458</sup>

Návrat uprchlíků do Bosny a Hercegoviny vzrostl až díky úspěšnému předávání majetku původním majitelům. Jeho úspěšnou realizací bylo do konce května 2005

<sup>451</sup> Srov. STEFANSSON, A. H. : Homes in the Making..., str. 117.

<sup>452</sup> Srov. EASTMOND, M. : Transnational Returns and Reconstruction..., str. 143; také viz podkapitola Teoretický rámec pro návrat uprchlíků.

<sup>453</sup> Největší překážkou zabraňující k návratu přemístěných osob do jejich domovů ve městech bylo právě popírání jejich majetku. Do roku 2000 není zaznamenán žádný minoritní návrat do městských center (kromě Bosensko-podrinškého kantonu (Goražde)). Dle: FISCHER DE ANDRADE, J. H.; DELANEY, N. B. : Minority Return to South-Eastern Bosnia..., str. 320.

<sup>454</sup> V obou pozdějších entitách byla přijata taková legislativa a administrativní procedura k návratu s cílem vytvořit nezvratné etnické rozdělení populace. Zákon "Use of Abandoned Property" a "Rationalization of Property" In: HARVEY, J. : Return Dynamics in Bosnia..., str. 93.

<sup>455</sup> Dané zákony byly zrušeny až po silném mezinárodním tlaku v roce 1996. Nicméně i tak byly až do roku 1998 používány, a i poté byly překážky návratu soukromého majetku neustále přítomné.

<sup>456</sup> Srov. STEFANSSON, A. H. : Homes in the Making..., str. 12.

<sup>457</sup> Např. přemístění Srbové z Federace do Banja Luky se většinově zpět do federální části státu odmítali vrátit.

<sup>458</sup> S tím souvisel i akutní nedostatek alternativního ubytování, který byl potřebný pro ty, kteří museli opustit zabraný majetek, ale jejich vlastní dům nebyl třeba ještě opuštěn, či byl zničen či se do něj nechtěli vrátit. Srov. FISCHER DE ANDRADE, J. H.; DELANEY, N. B. : Minority Return to South-Eastern Bosnia..., str. 321.

restitováno 93 % předválečného majetku.<sup>459</sup> Ačkoliv získání zpět svého předválečného majetku bylo považováno přemístěnými Bosňany za důležité z důvodů morální a ekonomické rehabilitace, trvalý návrat byl samozřejmě také podmíněn i možností získat práci či zaručením dalších jistot a záruk (bezpečnostní, sociální aj.). To často znamenalo, že v mnoha případech byl návrat spíše dočasný či sezónní než trvalý. Počet *reálných* návratů se pohybuje v mnohem nižších číslech, než jaké jsou hodnoty formální registrace uprchlíků.<sup>460</sup> Výsledkem je, že většině přemístěným osob se dnes podařilo získat zpět jejich předválečné domovy, a to dokonce i v nejvíce problémových oblastech.<sup>461</sup> To vedlo řadu pozorovatelů k závěru, že obnova majetkových práv může být brána jako neuvěřitelný úspěch mírového procesu v Bosně a Hercegovině.<sup>462</sup> Jenže majetková restituce by se s návratem uprchlíků a přemístěných osob neměla spojovat. Samotná majetková restituce, jež je relativně úspěšná, nemůže zajistit socioekonomickou reintegraci země.<sup>463</sup>

Z jednotlivých charakterizovaných překážek vyplývá, že jsou navzájem silně promíšeny a provázány. Vedle nich jsou ještě stále aktuální komplexy psychologické a sociální bariéry uprchlíků a přemístěných k návratu mezi etnicky odlišné, většinové publikum, do míst, odkud za velmi těžkých podmínek na počátku války odcházeli či utíkali.

## 6.7 Intenzita návratnosti uprchlíků a „vnitřních“ uprchlíků

### 6.7.1 Majoritní a minoritní návraty

Návrat, jež v prostoru Bosny a Hercegoviny převládal v těsném období po uzavření mírové smlouvy, byl návrat uprchlíků, nikoliv vnitřně přemístěných osob.<sup>464</sup> Jednalo se převážně o uprchlíky z Německa, Rakouska a dalších zemí Evropské unie,<sup>465</sup> ve kterých

<sup>459</sup> In: ICG *The Continuing Challenge of Refugee Return in Bosnia and Herzegovina*, ICG Balkans Report no. 137, 2002, Sarajevo/Brussels.

<sup>460</sup> Dle dat UNHCR k 31. 10. 2006 (poslední doposud publikovaný údaj UNHCR) bylo 457 194 minoritních návratů In: [www.unhcr.ba](http://www.unhcr.ba); Nicméně aktuální počet navrátivších bude velmi pravděpodobně nižší (IOM odhaduje, že reálná návratnost bude z předložených čísel zhruba třetinová). In: *The Continuing Challenge of Refugee Return in Bosnia and Herzegovina*. Balkans Report no. 137, Sarajevo/Brussels.

<sup>461</sup> Dle UNHCR je ke konci roku 2005 již 99 % uzurpovaného majetku zpět ve vlastnictví původních majitelů. In: UNHCR, 2005 [www.unhcr.ba](http://www.unhcr.ba).

<sup>462</sup> Z tohoto důvodu také P. Ashdown, uspokojen tímto vývojem, uzavřel oddělení pro návrat a rekonstrukci OHR. Viz podkapitola Teoretický rámec pro návrat uprchlíků v kapitole č. 6.

<sup>463</sup> Srov. VENANCIO, M. a kol. : From emergency to development: assessing UNDP's role in Bosnia and Herzegovina. In: *Forced Migration Review*, č. 21, 2004, str. 22.

<sup>464</sup> Dle TUATHAIL, G., DAHLMAN, C. : Post-Domicide..., str. 249.

<sup>465</sup> V r. 1996 např. země Evropské unie odhadem hostily 584 00 uprchlíků z Bosny a Hercegoviny. Dle BLACK, R., KOSER, K., WALSH, M. : Conditions for the return of displaced persons from the European Union. *Final Report*, Brussels: Office of Official Publications of the European Community.

získali tzv. „humanitární“ (tzn. dočasné) útočiště.<sup>466</sup> Tito uprchlíci byli součástí tzv. většinového návratu,<sup>467</sup> ve kterém se vraceli nebo úplně nově osídlovali regiony, kde jejich etnická skupina tvořila většinu. Již v létě roku 1996 se UNHCR začalo připravovat na návraty minoritního charakteru.<sup>468</sup> Pokud srovnáme jednotlivá data návratnosti, vidíme však, že v letech 1996 – 1998 menšinové návraty prakticky neexistovaly. Tak, navzdory preferovanému úsilí mezinárodního společenství zvrátit etnické čištění, byla minoritní návratnost v prvních letech po válce velmi slabá,<sup>469</sup> neboť potencionální navrátníci se obávali vracet se za vytvořenou entitní hranici.<sup>470</sup> Proto až do roku 2000 zůstával vysoký počet osob ve statutu přemístěných, jejichž návrat byl blokován strachem, místní obstrukcí a ekonomickou nejistotou.<sup>471</sup> Mezinárodní organizace aktivně usilovaly o realizaci urgentního problému Bosňanů, kteří žili v dočasných ubytovacích centrech, jako byly školy, sportovní centra, kasárna aj. Rekonstrukční projekty však byly zahájeny v celé zemi bez jakékoliv koordinační představy nebo ucelených, jednotných kritérií. V důsledku toho byly finanční prostředky často plýtvány na projekty, jež nemusely být v daném momentu prioritami.<sup>472</sup>

K lednu roku 2003 ustal tzv. organizovaný (asistovaný) návrat uprchlíků ze třetích zemí, uskutečňovaný s pomocí úřadů těchto zemí. Tato kategorie návratů měla svůj vrchol v roce 1998 (tento rok byl také vyhlášen mezinárodním společenstvím jako rok návratu), kdy se vrátilo 97 902 osob z více jak 30 zemí. Za rok 2002 byl počet pouze 3 840 a za leden 2003, kdy UNHCR naposledy ve svých statistikách tento typ návratu zaznamenávala, činil pouhých 59 osob.<sup>473</sup>

V září 2004 bylo dle UNHCR a Ministerstva pro lidská práva a uprchlíky dosaženo významného milníku v návratovém procesu, kdy se kombinací minoritních a především

<sup>466</sup> Většina zemí Evropské unie byla velmi opatrná k odsouhlasení plného uprchlického statutu. Často nabídla pouze „dočasnou ochranu“ – tzv. „humanitární“ statut. In: WALSH, M., BLACK, R., KOSER, K. : *Repatriation from the European Union to Bosnia-Herzegovina : the Role of Information* In: BLACK, R., KOSER, K. (eds.) : *The end of the refugee cycle?*. Oxford 1999, str. 111.

<sup>467</sup> Viz podkapitola Teoretický rámec pro návrat uprchlíků, kde jsou popsány proměny politiky návratu u mezinárodního společenství.

<sup>468</sup> Aktivity UNHCR byly zaměřeny na vybudování důvěry (otevřena UNHCR sponzorovaná autobusová linka přes entitní hranici), podání důvěryhodných informací o stavu majetků uprchlíků a přemístěných atd.

<sup>469</sup> Pokud sledujeme minoritní návratnost v letech 1996 – 1998 shledáme, že byla velmi nízká (86 714 osob). In : [www.unhcr.ba](http://www.unhcr.ba).

<sup>470</sup> ICG, *Preventing minority return...*,

<sup>471</sup> Viz podkapitola Překážky k návratu.

<sup>472</sup> Často tak nastávaly i paradoxní situace, kdy např. v rámci terénního šetření v opštině Han Pijesak, která je dnes většinově srbská a kde jsem zaznamenával muslimskou návratnost, byla v sídle Podžeplje v rámci rekonstrukční pomoci neziskovou organizací American's Aid znovu vystavěna škola, jež svojí kapacitou odpovídala předválečným populačním poměrům ve vesnici (cca 316 osob, navíc šlo o centrum Mjesne zajednice, takže sem dojížděly děti i z okolních vsí). Jenže je od roku 2001, kdy byla doopravena, zavřena, neboť vesnice má pouze celkem asi 5 dětí, většinově v předškolním věku. O tom více viz kapitola č. 7.

<sup>473</sup> Tito navrátníci se byli z 4 zemí – Chorvatska, Srbska a Černé Hory, Německa a Dánska. Celkem tento typ návratu přivedl zpět do Bosny a Hercegoviny 231997 osob z třetích zemí. Viz [www.unhcr.ba](http://www.unhcr.ba).

majoritních návratů do svých původních domovů údajně vrátil jeden milión uprchlíků a přemístěných.<sup>474</sup> O rok později, ke konci roku 2005 UNHCR prohlásila, že 99 % uzurpovaného majetku bylo navraceno původním majitelům.<sup>475</sup> Poslední vydané návratové statistiky UNHCR hovoří o celkovém návratu 1 014 340 osob.<sup>476</sup> Ovšem z toho je minoritní návratnost 457 194 osob (45,1 %), zbylých 557 200 osob (54,9 %) jsou návraty většinové.<sup>477</sup> Tento úspěch je však ale relativní, neboť tyto statistiky zaznamenávají návraty osob do původního bydliště dokonce i pouze na jeden den.<sup>478</sup> I když se počet minoritních návratů dotýká všech opštin v Bosně a Hercegovině,<sup>479</sup> můžeme odlišit oblasti nejvyšší koncentrace těchto minoritních návratů. Nejvíce minoritních návratů tak proběhlo do Sarajeva a jeho okolí, západní Bosny v okolí Prijedoru a Banja Luky, do severovýchodních opštin Dobojo, Brčko, Bijeljina a Zvornik. Z dalších regionů, které ještě zaznamenaly vyšší návratnost, je to Mostar, jižní Bosna a některé opštiny centrální Bosny a Hercegoviny. Ve všech případech se jedná o městské opštiny, nebo opštiny ve spádových oblastech k většímu sídlu, ve kterých je ekonomická situace o poznání příznivější.

Následující tabulka č. 1. podává přehled uprchlíků z Bosny a Hercegoviny dle zemí přijetí.

Tab. č. 1. : Přehled uprchlíků z Bosny a Hercegoviny dle zemí přijetí

země	Evidovaný počet uprchlíků v letech 1992 - 1995	Změna země přijetí	Repatriace do BaH v letech 1996 - 2005	Současný počet bh. uprchlíků v zemi přijetí
Rakousko	86 500	5 500	10 100	70 900
Chorvatsko	170 000	52 000	56 000	62 000
Německo	320 000	52 000	246 000	22 000
Slovinsko	43 100	23 200	15 000	4 900
Srbsko a Černá Hora	297 000	50 000	110 000	137 000
Švédsko	58 700		1 900	56 800
mimoevropské země	55 000	2 000	2 900	50 100
ostatní	169 700	35 300	38 100	96 300
celkem	1 200 000	220 000	480 000	500 000

<sup>474</sup> Termín „návrat“ je v případě Bosny a Hercegoviny více precizní, než jak uvádějí tradiční definice v mezinárodním právu. Obecně totiž návrat uprchlíků je repatriací do jejich země původu, kdežto v Bosně a Hercegovině jde o návrat do původního bydliště (tedy i o návrat původního majetku). Tato forma je v anglofonní literatuře nazývána 'domicile return'. Dle TUATHAIL, G., DAHLMAN, C. : The Effort to Reverse Ethnic Cleansing in Bosnia –Herzegovina : The Limits of Returns. In: *Eurasian Geography and Economics*, č. 6., Columbia 2004, str. 439.

<sup>475</sup> Dle UNHCR září 2005, [www.unhcr.ba](http://www.unhcr.ba).

<sup>476</sup> K říjnu 2006, In: [www.unhcr.ba](http://www.unhcr.ba).

<sup>477</sup> Z celkových 1 014 340 navrátilivších se osob bylo 442 687 uprchlíků a 572 707 „vnitřních“ uprchlíků. In: [www.unhcr.ba](http://www.unhcr.ba).

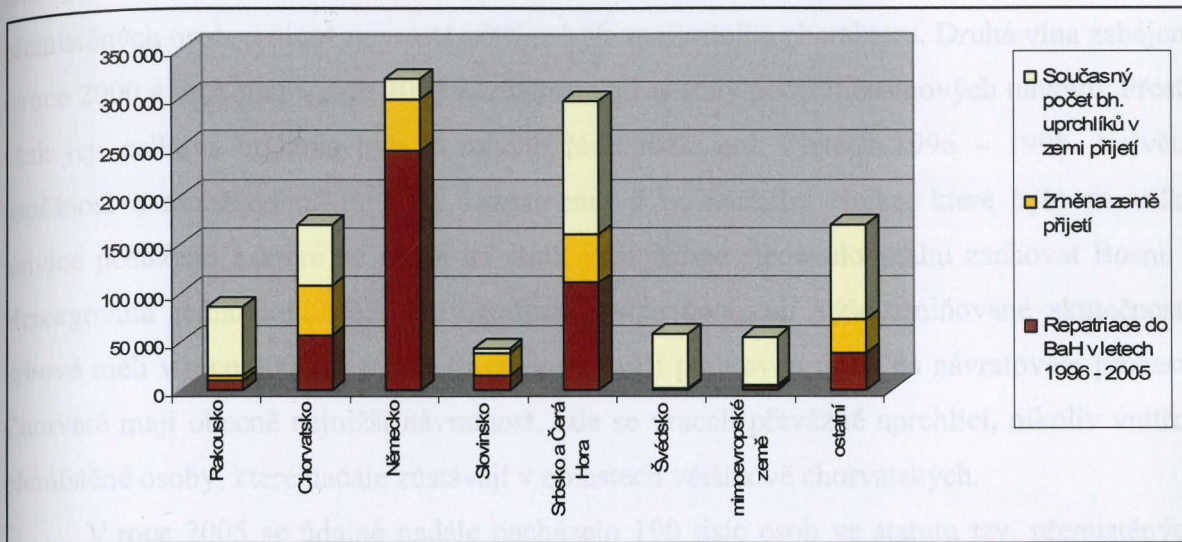
<sup>478</sup> Viz kapitola Překážky k návratu; navíc, jak již bylo výše zmiňováno IOM tento počet zpochybnil s tím, že reálná návratnost bude o dvě třetiny nižší. In : *The Continuing Challenge of Refugee...*

<sup>479</sup> Dnes již neexistuje v zemi oblast, kam by návrat uprchlíků a přesídlených vůbec nesměřoval.



Zdroj: Uporedna analiza pristupa pravima izbjeglica i raseljenih osoba. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice. Sarajevo 2005, str. 48.

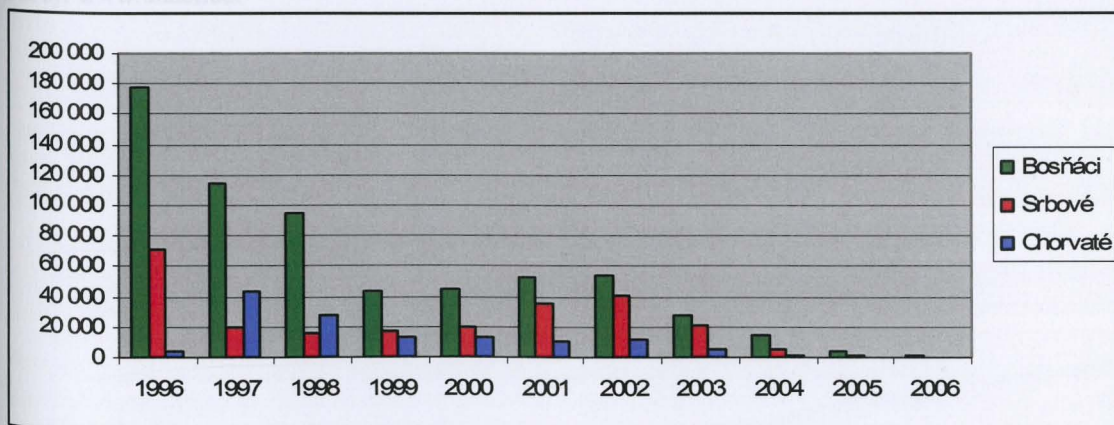
Graf č. 25 : Přehled uprchlíků z Bosny a Hercegoviny dle zemí přijetí



Zdroj: Uporedna analiza pristupa pravima izbjeglica i raseljenih osoba. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice. Sarajevo 2005.

Jak již bylo naznačeno výše v textu, ihned po válce byl ze všech hostitelských zemí repatriován nejvyšší počet uprchlíků z Německa. Z této země byla podílově návratnost také nejúspěšnější. Nejslabší návratnost naopak byla z mimoevropských zemí – USA, Austrálie a Kanady, kde dodnes žije 51 100 osob z celkových 55 tisíc registrovaných. Pokud srovnáme množství uprchlíků, kteří žijí stále v zemích přijetí a celkový počet návratů za poslední sledovaný rok 2006 (pouze 3 007 osob), je jasné, že návratový proces postupně končí, což ostatně dále dokumentuje graf č. 2. Do budoucna lze očekávat pouze drobné, dílčí korekce aktuálních návratových stavů.

Graf č. 26 : Celkový počet navrátivších se do Bosny a Hercegoviny

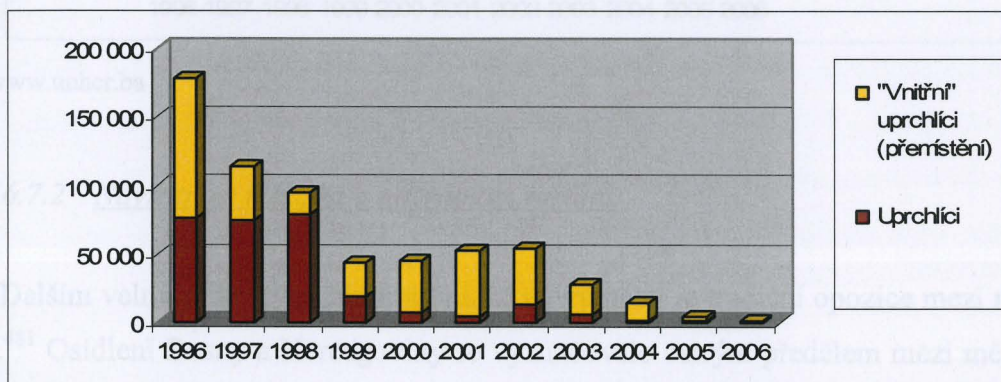


Zdroj: www.unhcr.ba

Posledními třemi grafickými zobrazeními je návratnost dle jednotlivých etnik. Můžeme sledovat v podstatě dvě základní návratové vlny. První v letech 1996 – 1998, kdy také probíhal nejintenzivnější návrat, ve kterém se vrátilo přes 570 tisíc uprchlíků a přemístěných osob, z nichž naprostá většina byla majoritního charakteru. Druhá vlna zahájená v roce 2000 a vrcholící v roce 2002 zaznamenala i značný počet menšinových návratů. Přesto však její celková hodnota byla o mnoho řádů nižší než v letech 1996 – 1998. Největší úspěšnost a množství návratů lze zaznamenat u bosňáckého etnika, které bylo za války nejvíce postiženo a které ze všech tří etnik jako jediné sledovalo snahu zachovat Bosnu a Hercegovinu jednotnou. Dále se v grafech pouze potvrzují výše zmiňované skutečnosti. Srbové měli v roce 2002 ze všech tří etnik nejvyšší podílovou účast na návratovém procesu. Chorvaté mají obecně nejnižší návratnost, kde se vraceli převážně uprchlíci, nikoliv vnitřně přemístěné osoby, které nadále zůstávají v oblastech většinově chorvatských.

V roce 2005 se údajně nadále nacházelo 190 tisíc osob ve statutu tzv. přemístěných osob, tedy čekajících na realizaci „trvalého návratového řešení“.<sup>480</sup> Přesto však lze jasně vidět, že proces návratnosti, ať většinový či menšinový, je v Bosně a Hercegovině u konce.

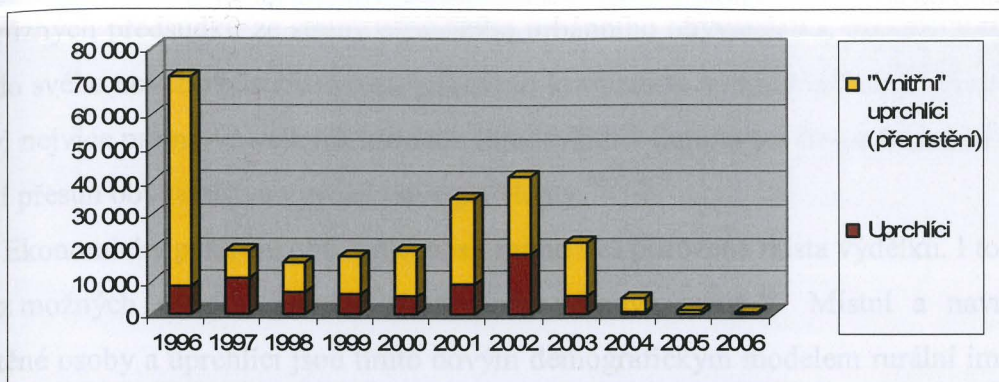
Graf č. 27 : Celková návratnost muslimského etnika



Zdroj: [www.unhcr.ba](http://www.unhcr.ba).

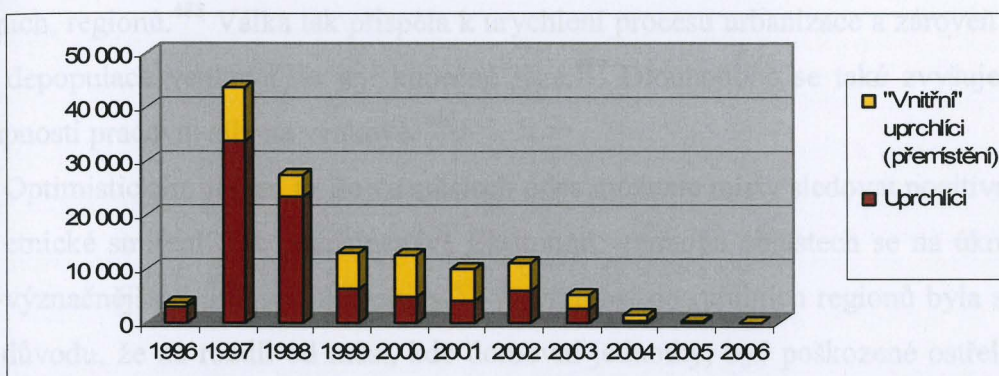
<sup>480</sup> Z nich je 98 093 (52,7 %) osob, kteří jsou momentálně v prostoru Federace, 85 877 (46,14 %) osob v současnosti se nacházejících v prostoru entity Republiky srbské a 2 168 (1,16 %) osob v Districtu Brčko. Srov. Uřední analýza pristupa..., str. 83.

Graf č. 28 : Celková návratnost srbského etnika



Zdroj: www.unhcr.ba.

Graf č. 29 : Celková návratnost chorvatského etnika



Zdroj: www.unhcr.ba

### 6.7.2 *Návratnost městská a návratnost rurální*

Dalším velmi důležitým faktorem nízké návratnosti je tradiční opozice mezi městem a vesnicí.<sup>481</sup> Osídlení Bosny a Hercegoviny se vyznačovalo ostrým předělem mezi městským a venkovským obyvatelstvem, především v oblasti sociální a kulturní.<sup>482</sup> Tyto vzájemné rozdíly svojí vyšší intenzitou nabraly až během války, kdy jednotlivé simultánní pohyby<sup>483</sup> vedly k promíšení urbánní a rurální společnosti, jak ve městech, tak i na venkově. Odlišné zvyky, oblečení a chování urbánní a rurální populace, kteří se tak během konfliktu ocitly na společném prostoru, bylo trvalým zdrojem vzájemné nevráživosti.<sup>484</sup> Kategorie

<sup>481</sup> PHUONG, C. : 'Freely to Return'..., str. 171.

<sup>482</sup> Srov. TESAŘ, F. : *Etnogeneze a etnicita...*, str. 83.

<sup>483</sup> V obou směrech, tedy směr z města na venkov a opačně, přičemž převažoval především rurální exodus, který však nebyl v prostoru Bosny a Hercegoviny novým fenoménem, pouze byl konfliktem umocněn a urychlen (viz kapitola č. 2 a 5).

<sup>484</sup> Konflikt etnický a konfesijní tak rezonoval v jednotlivých národnostech v daných prostorech (město, venkov) i jako střet sociální, např. v Sarajevu či Banja Luce mezi lidmi, kteří jsou vytrženi ze svého přirozeného prostředí (venkova) ztraceni ve městě a těmi, kteří vidí novou populaci jako ohrožení. Srov. CATTARUZZA, A.

„přemístěných“ osob do měst byla doprovázena projevy negativních sociálních stigmat ve formě různých předsudků ze strany původního urbánního obyvatelstva. Rurální obyvatelstvo sebou do svého nového působiště často přinášelo kriminalitu a radikalismus.<sup>485</sup> Tento kulturní střet byl nejvíce patrný ve velkých městech (především v Sarajevu a Banja Luce), kde náhlý a masivní přesun obyvatelstva vyvolal nové problémy.<sup>486</sup>

Ekonomicky pak jsou obě společnosti mimo svá přirozená místa výdělků. I to je patrně jeden z možných důvodů pomalé ekonomické obnovy země.<sup>487</sup> Místní a navrátnější se přemístěné osoby a uprchlíci jsou tímto novým demografickým modelem rurální imigrace do měst roztrpčeni, neboť mají neodbytný pocit odcizení v jejich vlastním městě. Naopak mladí, kteří byli konfrontováni s městským způsobem života, se odmítli vrátit zpět do rurálních, periferních, regionů.<sup>488</sup> Válka tak přispěla k urychlení procesu urbanizace a zároveň posunula proces depopulace venkova do její konečné fáze.<sup>489</sup> Dlouhodobě se také zvyšuje problém v dostupnosti pracovní síly na venkově.<sup>490</sup>

Optimistickým jevem je, že ve městech dnes můžeme místy sledovat pozitivní pokusy o jisté etnické smíření. Jak poznamenává Eastmond, v mnoha oblastech se na úkor etnicity stávají význačnějšími jiné sociální prvky.<sup>491</sup> Návratnost do rurálních regionů byla slabá také z toho důvodu, že na rozdíl od měst, kde domovní jednotky, byť poškozené ostřelováním a vandalismem, byly víceméně obyvatelné, většina vesnic s odlišnou etnickou populací, než jaká kontrolovala dané území, byla kompletně zničena.<sup>492</sup> Minoritní návraty do rurálních regionů v první řadě vyžadovaly především právě rekonstrukci těchto poničených bytových jednotek, obnovení infrastruktury a snahu zdejší sídla ekonomicky rehabilitovat

---

: Sarajevo, capitale incertaine..., str. 72.

<sup>485</sup> Srov. STEFANSSON, A. H. : Homes in the Making..., str. 129.

<sup>486</sup> Především obavy, zda se přistěhovalcům podaří integrovat se do města i zda se tak město, z nedostatku řešení tohoto problému, nerozdrobí na různé části. Dle CATTARUZZA, A. : Sarajevo, capitale incertaine..., str. 72.

<sup>487</sup> In: HALLERGÅRD, C. : Bosnia and Herzegovina: problems and progress in the return process. In: *Forced migration review*. č.1, Oxford 1998, str. 22.

<sup>488</sup> In: COX, M. : 'The Dayton Agreement...', str. 232.

<sup>489</sup> V odborné literatuře se objevuje termín „nucená“ urbanizace. Srov. TUATHAIL, G., DAHLMAN, C. : The Effort to Reverse Ethnic Cleansing in Bosnia..., str. 449.

<sup>490</sup> Proto také mezinárodní pomoc na venkově pouze neopravuje domy, ale i podporuje místní ekonomiku v oblastech návratu. Tato teze oficiálně proklamovaná mezinárodním společenstvím (Srov. PHUONG, C. : 'Freely to Return', str. 172) je v ostrém protikladu s reálnou skutečností řady periferních oblastí, kde finanční prostředky byly věnovány naprosto nepromyšleně a bezúčelně.

<sup>491</sup> Např. jeden bosňácký pár obnovil svůj domov v Banja Luce. Srbský soused vyjádřil radost, že má „civilizované“ sousedy (tj. městská střední třída, jako byl on sám) a že se zbavil rurálních Srbů, kteří bydleli v jejich domě v době jejich nepřítomnosti a kteří mu svým odlišným stylem života nevyhovovali. In: EASTMOND, M. : *Transnational Returns and Reconstruction...*, str. 152.

<sup>492</sup> To platí např. o celé jihovýchodní Bosně a Hercegovině, kde je dnes většinové srbské obyvatelstvo s roztroušenými muslimskými enklávami. Srov. FISCHER DE ANDRADE, J. H.; DELANEY, N. B. : *Minority Return to South-Eastern Bosnia...*, str. 322.

k soběstačnosti.<sup>493</sup> Spontánní iniciativy etnických minorit k návratu do rurálních oblastí, kompletně zničených za války, začaly ve větší míře začaly až v roce 2000.

## 6.8 Následky migrací na geografický prostor Bosny a Hercegoviny

### 6.8.1 Demografické a prostorové následky

Lze předpokládat, že demografický rozvoj obou entit se nebude ubírat úplně stejným směrem. Uprchlíci změnili prostorové rozložení a etnickou kompozici obyvatelstva celé země. Konfliktem způsobené demografické ztráty, jež jsou vysoce nerovnoměrně na území obou entit rozloženy, působí velmi neblaze na celkový socioekonomický rozvoj.<sup>494</sup> Periferní oblasti, kde válka urychlila již tak intenzivní depopulační trend, se dále prostorově rozšiřují. To vyvolává málo povzbudivé projekce do budoucna týkající se velmi pravděpodobného zpomalení celkového socioekonomického vývoje tohoto prostoru. Tragika nucené migrace na prostoru Republiky srbské je však o to vyšší, že toto území mělo již dlouhou dobu před válkou velice nízký přirozený přírůstek (na rozdíl od vysokého u Muslimů ve Federaci).

Obecně stále se snižující demografická vitalita vede k tomu, že možná již tento rok bude přirozený přírůstek celé Bosny a Hercegoviny negativní.<sup>495</sup> Srbové pokračují v započatém předválečném trendu postupného snižování natality. Proto se již v roce 2002 přirozený přírůstek Republiky srbské, kde Srbové mají odhadem 90 % podíl na celkovém počtu obyvatel, ocitnul v negativních číslech.<sup>496</sup> Snižování natality začíná negativně ovlivňovat i některé opštiny a celé Kantony Federace.<sup>497</sup> Celkově však Federace ještě stále má pozitivní přirozený přírůstek se stopou růstu 1,1 v roce 2005.<sup>498</sup>

<sup>493</sup> Ovšem při podrobnějším terénním zkoumání není jasné, jaká jednotící pravidla byla pro celou zemi nastavena. Např. v opštině Han Pijesak byly některé domy opravené na základě asistované pomoci (s dodáním materiálu a pracovní pomoci). Řada dalších však obdržela pouze materiál, vlastní opravy si museli navrátivší provést sami. Vzhledem k tomu, že šlo často o strukturálně neúplné rodiny, jsou řady domů dodnes v rozestavěném stavu.

<sup>494</sup> Válka měla zásadní vliv na změnu (pokles) přirozeného přírůstku v celé Bosně a Hercegovině. Přesto byl propad přirozeného přírůstku u Srbů a Chorvatů vyšší, neboť pokračoval v linii předválečného klesajícího trendu. Naopak Muslimové v posledních měsících války a v těsné době po válce vykazovali vysoký početní přirozený přírůstek. O tom více viz podkapitola Politické překážky (Politika nacionalistických stran).

<sup>495</sup> Pokud sečteme údaje obou statistických úřadů Bosny a Hercegoviny za rok 2005 (F BaH natalita 21 934, mortalita 19 293, RS natalita 11 638 a mortalita 14 279) vyjde nám, že porodnost a úmrtnost je na stejném čísle 33 572. Tedy, že přirozený přírůstek se v roce 2005 ocitnul na nule. Dle [www.fzs.ba](http://www.fzs.ba), [www.rzs.rs.ba](http://www.rzs.rs.ba).

<sup>496</sup> V roce 2002 byla natalita Republiky srbské 8,5 a mortalita 8,9; přirozený přírůstek tedy činil stopu růstu – 0,4, přičemž se dále snižuje 2003 (- 1,0) 2004 (- 1,1). Jedná se však pouze o odhady. Dle *Statistički bilten*. č. 8, 2005.

<sup>497</sup> V roce 2005 se jednalo o tři kantony: Bosansko-Podriński kanton má negativní přirozený přírůstek od r. 2002, Hercegbosanski kanton od r. 2001, Posavski kanton od r. 2001. Dle *Kantoni po brojkovima*. Federalni statistički zavod Sarajevo 2005.

<sup>498</sup> Od roku 1998 se však přirozený přírůstek také rapidně snižuje z 6,8 na 1,1. Dle [www.fzs.ba](http://www.fzs.ba).

### 6.8.1.1 *Muslimové*

Odhaduje se, že dnes na území Bosny a Hercegoviny žije celkem 1,8 – 1,85 miliónu Bosňáků.<sup>499</sup> Muslimské obyvatelstvo i po válce pokračuje na rozdíl od Chorvatů a zvláště Srbů v pozitivním přirozeném přírůstku. Bosňáci jsou dnes koncentrováni především v oblasti střední Bosny a Unsko-sanském Kantonu. Dle Tuathaila s Dahlmanem, kteří shromáždili jednotlivé odhady, je v prostoru Federace 72 % Bosňáků.<sup>500</sup> Vzhledem k jejich mnohem vyšší natalitě lze předpokládat do budoucna, že se bude jejich podíl na celkovém počtu obyvatel ve Federaci i v Bosně a Hercegovině dále výrazně zvyšovat.<sup>501</sup> Přesto se i natalita Bosňáků postupně snižuje, což samozřejmě prudce ovlivňuje celkovou natalitu Federace.<sup>502</sup> Muslimské úsilí se zaměřuje na návrat přemístěných a uprchlých Bosňáků do prostor dnešní Republiky srbské a území, kde dominují Chorvaté,<sup>503</sup> na návrat do oblasti Brčka, které má speciální význam díky své funkci spojovacího uzlu mezi východní a západní částí Republiky srbské a na propojení dvou většinových muslimských regionů, Unsko-sanského Kantonu a střední Bosny, jež jsou od sebe „odděleny“ jinou etnickou skupinou (Srby).

### 6.8.1.2 *Srbové*

V roce 1991 žily přibližně 2/3 Srbů z Bosny a Hercegoviny v prostoru dnešní Republiky srbské, dnes jde v této entitě o 9/10 srbské populace.<sup>504</sup> Republika srbská spadá do kategorie zemí, které mají přelidněná urbánní centra<sup>505</sup> a naopak obrovské neosídlené prostory<sup>506</sup> a tím pádem i velmi nerovnoměrně rozložené obyvatelstvo ve svém prostoru.<sup>507</sup>

<sup>499</sup> In: ČOROVIĆ, R. : *Političko-geografski aspekt etnodemografske situacije u Bosni i Hercegovini*. Magisterská práce. Beograd 2005, str. 21.

<sup>500</sup> Vedle toho 22 % Chorvatů a pouze 5 % Srbů oproti předválečným 52 % Bosňáků, 19 % Chorvatů a 20 % Srbů. In: TUATHAIL, G., DAHLMAN, C. : *Has Ethnic Cleansing...*, str. 14. Tato hodnota však může pravděpodobně být, vzhledem k tomu, že menšinová návratnost se nepohybuje v hodnotách avizovaných UNHCR, ještě o něco vyšší.

<sup>501</sup> Leccos o současné etnické a demografické situaci nám mohou vypovědět registry narozených dětí. Ve Federaci v roce 2003 se narodilo 20 814 dětí. Z toho bylo 16 548 Bosňáků (79,4 %), 3 943 Chorvatů (18,91 %) a pouze 162 Srbů (0,77 %) a 188 ostatních. In: *Demografska statistika 2003*. Federalni zavod za statistiku. Sarajevo 2004, str. 19 a 30. Taková slabá srbská porodnost pouze dokládá, že návratnost Srbů je do Federace velmi slabá. Kde je dle UNHCR avizovaných navrátilivších 145 393 Srbů do roku 2003? Dle [www.unhcr.ba](http://www.unhcr.ba).

<sup>502</sup> Od roku 1991, kdy činil přirozený přírůstek v prostoru Federace 24 367 osob se za 10 let snížil na 7 190 (rok 2001) až na 2 641 (rok 2005). In: [www.fzs.ba/Dem/Vital/VitalnaBos.htm](http://www.fzs.ba/Dem/Vital/VitalnaBos.htm).

<sup>503</sup> Vzhledem k vysoké návratnosti do Stolce lze zaznamenat úsilí Bosňáků zvrátit etnický stav v jižní Hercegovině. O tom také viz v této kapitole Politika nacionalistických stran.

<sup>504</sup> Dle STEPIĆ, M. : *U vrtlogu...*, str. 109. Odhady u Republiky srbské jsou ale často pouze ve formě tvrzení, že absolutní většinu mají Srbové (není přesně stanoven jejich většinový podíl). Srov. TUATHAIL, G., DAHLMAN, C. : *Has Ethnic Cleansing...*, str. 14.

<sup>505</sup> Např. Banja Luka, Prijedor, Gradiška, Bijeljina, Trebinje aj.

<sup>506</sup> Např. celá východní Hercegovina vyjma Trebinje; Marinković rozděluje oblasti Republiky srbské na zóny dle hustoty osídlení. 54,9 % území je oblastmi velmi nízké hustoty zalidnění (do 50 osob/km<sup>2</sup>). Pouze 16 % území vykazuje hustotu vyšší než 100 osob/km<sup>2</sup>. In: MARINKOVIĆ, D. : *Demografski problemi...*, str. 47.

<sup>507</sup> Prostor Republiky srbské je charakterizován velmi nerovnoměrnou hustotou obyvatelstva, kdy 63,3 % (2/3)

V urbánních zónách Republiky srbské je dnes sice zaznamenáván demografický růst, jenž je ale způsoben migračními pohyby obyvatel, kteří opouští rurální oblasti a přichází do měst, nikoliv vlastním vysokým přirozeným přírůstkem. Města v této entitě jsou přeplněná a nemohou tak poskytnout nově příchozím možnost se plně realizovat.<sup>508</sup> Rurální regiony se naopak tedy vykazují zásadním demografickým propadem, což má vliv na celkově nízký přirozený přírůstek a na nepříjemné prognózy do budoucna.<sup>509</sup> Tak vysoká geografická polarita na území Federace není, přesto i zde jsou městská centra předimenzovaná na úkor rurálních oblastí.<sup>510</sup> Reálný návrat Srbů do oblastí Federace byl do opštin Drvar, Glamoč a Bosansko Grahovo, částečně Bosanski Petrovac, ležící při hranicích s Chorvatskem. Návrat byl ale opět strukturálně neúplný, spíše se vraceli starší ročníky, což ovlivňuje výjimečně negativní přirozený přírůstek.<sup>511</sup>

Před válkou byla demografická situace na území dnešní Republiky srbské obdobná celkové situaci v Bosně a Hercegovině.<sup>512</sup> Dnes je však stav v tomto prostoru odlišný. Z údajů o přirozeném pohybu obyvatelstva vyplývá, že přirozený přírůstek i u Bosňáků v této entitě je negativní.<sup>513</sup> Proto můžeme konstatovat, že muslimská navrátilí se populace do Republiky srbské je demograficky méně vitální v porovnání s muslimskou populací ve Federaci.

### 6.8.1.3 Chorvaté

V současnosti se předpokládá, že bosenští Chorvaté z 95 % žijí na území dnešní Federace (před válkou to zde byly 4/5). Zbýlých 5 % žije v území Republiky srbské a distriktu Brčko. Dominantní chorvatský prostor je při hranicích s Chorvatskem v Posávském Kantonu a Západně-hercegovském Kantonu. Vedle toho 1/5 Chorvatů z Bosny a Hercegoviny žije

---

obyvatel je koncentrováno v západní části (od Brčka po Novi Grad či Krupu na Uni), zbytek žije v východním dílu, problém s nízkou hustotou osídlení je především jižně od Zvornika. Neexistuje tu sídlo, jež by mělo více, jak 20 tisíc obyvatel (velmi slabě osídlené opštiny např. Kalinovik, Čajniće, Bileča aj.). Dle MARINKOVIĆ, D. : *Demografski problemi...*, str. 46.

<sup>508</sup> Republika srbská nemá větší městské „rezervoáry“ jako Federace.

<sup>509</sup> Obyvatelstvo bude celkově stárnout, venkov se bude dále vyliďňovat, přičemž města budou velmi těžko přijímat nové obyvatele.

<sup>510</sup> Především Sarajevo, Mostar, Tuzla, Zenica a další města v porovnání s rozlehlými horskými oblastmi střední Bosny či rozsáhlých lesních komplexů opštin Bosanski Petrovac, Drvar aj.

<sup>511</sup> Např. v Drvaru se za rok 2004 narodilo 44 dětí a zemřelo 112 osob, v Glamiči 36 dětí a 67 zemřelých, což jsou vysoce záporné přirozené přírůstky. In: *Kantoni po brojkovima. Hercegbosanski region. Federalni statistički zavod. Sarajevo 2005.*

<sup>512</sup> Zesilování populačního podílu Muslimů a poklesu Srbů a Chorvatů, což bylo doprovázeno i proměnami etnické většiny v některých opštinách a postupným rozšiřováním teritorií s muslimskou většinou.

<sup>513</sup> Z údajů Republikového statistického úřadu vyplývá, že v roce 2004 se v Republice srbské narodilo 10 089 (84,66 %) Srbů, 859 (7,2 %) Bosňáků, 73 (0,61 %) Chorvatů, 801 dětí je neznámých a 95 ostatních. Přirozený přírůstek Srbů v roce 2004 činil -1 140 osob, Bosňáků -220 osob a Chorvatů -246 osob. In: *Demografska statistika*, č. 8. Republički zavod za statistiku. Banja Luka 2005, str. 41 a 46.

v prostoru střední Bosny.<sup>514</sup> Několik faktorů bude mít vliv na budoucí přirozený pohyb chorvatské populace a proměnu jejich etnického prostoru. Pokud sledujeme statistické odhady, ze všech tří konstitutivních národů Bosny a Hercegoviny, mají Chorvaté od r. 1991 dodnes procentuálně nejvyšší pokles početního stavu své populace. K tradiční, zřetelné návaznosti na Chorvatsko a na západní země se přidává i nepříznivý přirozený přírůstek.<sup>515</sup> Počet narozených je poloviční ve srovnání s rokem 1991. Čtvrtina Chorvatů žije v opštinách, kde nemají většinu.<sup>516</sup> Jejich emigrace díky horším mezietnickým vztahům, narušené věkové struktuře, uzavírání smíšených manželství s většinovým obyvatelstvem dané opštiny ovlivňuje rychlé snižování počtu Chorvatů v těchto oblastech. Což se, jelikož se jedná o ¼ chorvatské populace v Bosně a Hercegovině, musí logicky postupně na celkovém počtu Chorvatů v zemi odrazit.

### 6.8.2 *Socioekonomické následky*

Jedním z největších současných problémů Bosny a Hercegoviny je tzv. „odliv mozků“ a nedostatek pracovní síly na venkově. Odchod mladých lidí do ciziny má vliv na to, že společnost není strukturálně úplná. Důvodem je velmi slabá nabídka práce pro mladé, vysokoškolsky vzdělané či jinak odborně kvalifikované osoby. V letech 1996 až 2001 opustilo 92 tisíc mladých lidí zemi z důvodů ekonomických a nízké životní úrovně.<sup>517</sup> A i v dnešní době si ještě 60 % mladých lidí přeje opustit zemi, pokud k tomu budou mít příležitost.<sup>518</sup> Druhý zásadní socioekonomický problém je způsoben nízkou návratností do rurálních oblastí země. Válka zásadně proměnila celkově převažující rurální charakter Bosny

<sup>514</sup> Především v opštině Fojnica.

<sup>515</sup> Posávský region se vykazoval silnými vazbami gastarbaiterských komunit na Německo a Rakousko. Dle : TUATHAIL, G., DAHLMAN, C. : Post-Domicide Bosnia and Herzegovina..., str. 243.

<sup>516</sup> Zavedením entitní hranice byla řada opštin rozdělena, čímž vzniklo nových 34 opštin, což často mělo vliv na etnické proměny v těchto opštinách. Srov. POBRIĆ, A. : Osnovne značajke i posljedice migracijskih kretanja..., str. 353.

<sup>517</sup> Dle Programme des Nations-Unies pour le Développement (PNUD); Jiný údaj hovoří, že od podepsání daytonských mírových dohod do roku 1999 se odhaduje, že z Bosny a Hercegoviny odešlo za prací do ciziny až 250 tisíc převážně mladých lidí. In: PRAŠO, M. (ed.) : *Problemi povratka...*, str. 3. Tuto hodnotu ale lze považovat za nadhodnocenou, neboť dle Bollack mladí lidé mezi 15 – 30 lety, kteří tvořili 24 % populace Bosny a Hercegoviny v roce 1991, měli obdobný podíl i v roce 2000. Autorka vychází z předpokladu srovnání počtu obyvatel roku 1991 (4 377 033 osob) a odhadu počtu obyvatel v roce 2000 (3 781 000 osob). Dle : BOLLACK, E. : L'après-guerre: Quelles perspectives pour la jeunesse bosnienne? In: SANGUIN, A. L. (ed.) : *L' ex – Yougoslavie dix ans après Dayton*. Paris 2005, str. 49. Také Marinković analýzou věkové a pohlavní struktury uprchlíků a přemístěných osob v konkrétním případě prostoru Republiky srbské dokládá, že tato struktura je v podstatě identická se strukturou místního (předválečného) obyvatelstva a tudíž nemůže nijak ovlivnit, případně urychlit demografický rozvoj tohoto prostoru. Srov. MARINKOVIĆ, D. : *Demografski problemi...*, str. 98 – 105.

<sup>518</sup> Dle UNDP Report, Youth in BiH z roku 2003 ve kterém pokládali mladým lidem otázku : „Pokud byste měli příležitost, přáli byste si opustit Bosnu a Hercegovinu a z jakých důvodů?“ odpovědělo 40 %, že chce jít dočasné pracovat do ciziny, 24 % chce prostě odejít, 13 % chce v zahraničí studovat, 21 % odcházet nechce a 2 % osob neví. Srov. BOLLACK, E. : L'après-guerre..., str. 50.



a Hercegoviny a přispěla k urychlení procesu urbanizace. Rurální obyvatelstvo přesídlené do měst převzalo, byť s jistými problémy, městský způsob života.<sup>519</sup> Návratnost, ve které se vrací převážně pouze starší osoby zpět do rurálních oblastí, je tak velmi nevyrovnaná.<sup>520</sup> Mladí, kteří neměli k venkovu prakticky žádný vztah, se do periferních regionů odmítli vrátit.<sup>521</sup> Dlouhodobě se tak zvyšuje problém v dostupnosti pracovní síly na venkově.<sup>522</sup> Z tohoto důvodu se také mezinárodní úsilí nesnaží na venkově pouze opravovat domy, ale i podporovat ekonomiku v návratových oblastech.<sup>523</sup>

## 7. Terénní výzkum

Předmětem terénního výzkumu byla minoritní návratnost do dnes majoritní etnické společnosti v jednotlivých regionech.<sup>524</sup> Na několika dílčích sondách, provedených v terénu v rozmezí května a června roku 2006 v území Bosny a Hercegoviny bylo cílem verifikovat následující hypotézy, které se ve fázi heuristiky a studiu teoretické literatury věnující se problematice nucených migrací zákonitě objevily.<sup>525</sup>

### 7.1 *Hypotézy výzkumu*

1. Bosna a Hercegovina zůstává nadále zemí s etnicky homogenními oblastmi, do nichž pokračuje návratnost spíše většinová. Počet menšinových návratů, jak naznačují vydané návratové statistiky, pomalu končí. Přesto lze předpokládat, že k nim bude dále slabě docházet, avšak způsobem, že se budou pouze početně rozšiřovat menšinová, etnicky stejnorodá, stávající sídla. Menšinové enklávy by se tak sice populačně rozrostly, ale zůstaly by obstoupeny homogenním etnicky odlišným etnikem.
2. Prezentace výsledků shromážděných návratových statistik UNHCR, OHR, Ministerstva pro lidská práva a uprchlíky aj. se často zásadně liší od reálné situace v daném místě. Minoritních návratů je ve skutečnosti mnohem méně, než tyto

<sup>519</sup> Viz podkapitola Návratnost městská a rurální v kapitole č. 6.

<sup>520</sup> Dle: COX, M. : The Dayton Agreement..., str. 232.

<sup>521</sup> In: PHUONG, C. : 'Freely to Return'..., str. 171.

<sup>522</sup> Tento problém je intenzivnější v Republice srbské, kde proces depopulace (právě v rurálních, periferních regionech) začíná silně ovlivňovat socioekonomický rozvoj regionu.

<sup>523</sup> Během vlastního terénního šetření jsem se však s „podporou místní ekonomiky“ v podstatě nesetkal.

<sup>524</sup> Tato majorita, neboli etnická homogenita v jednotlivých opštinách je odhadována v průměru od 92 – 99 %. Údajně pouze v Tuzle není větší jak 90 %. In: TUATHAIL, G., DAHLMAN, C. : Has Ethnic Cleansing..., str. 17.

<sup>525</sup> Některé z daných hypotéz se objevují i v úvodní kapitole práce. Zde jsou opětovně uvedeny, aby byl zdůrazněn předmět a cíl výzkumu.

- návratové statistiky mezinárodních organizací a jiných subjektů avizují.
3. Úspěšnější minoritní návratnost v celém bosenském prostoru je do Federace Bosny a Hercegoviny než do Republiky srbské.<sup>526</sup>
  4. Slabá návratnost do rurálních regionů je zapříčiněna především tamní ekonomickou situací, přičemž úspěšná návratnost je převážně pouze u starších osob a seniorů.
  5. Dnešní Bosna Hercegovina není zemí, která by měla efektivní, či na některých místech vůbec fungující, jednotný administrativní systém. Jednotlivé úrovně státní správy mezi sebou velmi složitě komunikují s vyznačující se celkovou nepropojeností a nekompatibilitou správního uspořádání.
  6. Mapa dnešního etnického složení Bosny a Hercegoviny sice není známá, ale předpokládá se, že se nadále vyznačuje etnicky homogenními opštinami.

## 7.2 Kritéria výběru pro realizaci terénního šetření<sup>527</sup>

Jednotlivé lokality, v nichž byl prováděn terénní výzkum,<sup>528</sup> byly vybrány tak, aby sloužily jako exemplární typologické příklady návratnosti všech tří konstitutivních etnik Bosny a Hercegoviny do obou entitních zón země. Prvním kritériem výběru tedy logicky byla nutnost zahrnout do výzkumu opštiny nacházející se jak na území Federace Bosny a Hercegoviny, tak na území Republiky srbské.

Výběr opštin probíhal na základě průzkumu statistického sčítání z roku 1991, které je posledním, více či méně objektivním,<sup>529</sup> datovým zdrojem, kterým v tomto prostoru disponujeme. Podrobnou analýzou etnické situace v nejnižších administrativních jednotkách<sup>530</sup> v roce 1991 jsem zvolil sídla, která byla před válkou buď :

- a) s absolutní převahou jinak minoritního etnika v daném regionu
- b) smíšené, tedy zde sídlilo minoritní etnikum daného regionu i majoritní daného regionu

<sup>526</sup> Tento předpoklad vychází ze statistických materiálů mezinárodních organizací, na základě nichž je prezentován v západní literatuře.

<sup>527</sup> Tato kritéria můžeme částečně brát i jako základní aspekty ovlivňující celkovou efektivitu návratnosti do Bosny a Hercegoviny.

<sup>528</sup> Tento výzkum jsem prováděl sám a hradil jsem jej z prostředků stipendia CEEPUS, které činilo 8 tisíc korun českých měsíčně. Jen pro srovnání uvádím formu výzkumu kanadského frankofonního studenta, který se zabýval terénním průzkumem v Trnovu. Na samotný výzkum na 2 měsíce měl 2 tisíce kanadských dolarů, z nichž platil mimo jiné překladatele a auto, kterým průzkum prováděl.

<sup>529</sup> Viz Kapitola č. 3.

<sup>530</sup> Tzv. Naseljena mjesta, což jsou samostatná sídla, která nemají vlastní samosprávu. Jedná se pouze o statistickou jednotku. Několik naseljenih mjest dohromady vytváří tzv. mjesne zajednice, což je obdoba našich obecních úřadů (na základě administrativního rozdělení do mjesnih zajednic probíhají volby atd.). In: *Nacionalni sastav stanovništva. Rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991*. Sarajevo 1993; *Stanovništvo prema općinama po mjesnim zajednicama po nacionalnoj pripadnosti*. Sarajevo 1991, dostupné na <http://www.fzs.ba/popis.htm>

c) relativní převaha majoritního etnika daného regionu a menšina minoritního etnika daného regionu.<sup>531</sup>

Následujícím kritériem byla (vzhledem k charakteru práce, času a pouze jednoho řešitele výzkumu) populační velikost celé opštiny i jednotlivých zkoumaných sídel do řádu maximálně několika set obyvatel a jejich vzdálenost mezi sebou.

Dle přibližných odhadů množství uprchlíků mezinárodní organizace předpokládají, že největší množství uprchlíků bylo bosňácké (muslimské), poté srbské a chorvatské národnosti. Dané kritérium bylo bráno v potaz z důvodu snahy o zachování rovnoměrnosti, korektnosti a celkové proporční vyváženosti.<sup>532</sup> To, že byl tento cíl narušen, je dáno souhrou několika souběžných a výzkum znepríjemňujících činitelů a faktorů a ne proto, že bych *upřednostňoval* některé etnikum na úkor jiného.<sup>533</sup>

<sup>531</sup> Na základě předválečného a poválečného etnického složení opštiny můžeme typologicky vymezit opštiny do několika skupin, přičemž toto vymezení je na základě komparace návratových statistik a odhadů etnické situace v dané opštině.

- původně převládající jedno etnikum a dnes opština většinově homogenní
  - původně převládající srbské etnikum a dnes nejvíc Chorvatů - Drvar
  - původně převládající srbské etnikum a dnes nejvíc Bosňáků –některé opštiny Sarajeva – např. Sarajevo Ilijaš,
  - původně převládající chorvatské etnikum a dnes nejvíc Srbů – Pelagićevo (část původní opštiny Gradačac)
  - původně převládající chorvatské etnikum a dnes nejvíc Bosňáků - Vareš
  - původně převládající bosňácké etnikum a dnes nejvíc Chorvatů – Žepče
  - původně převládající bosňácké etnikum a dnes nejvíc Srbů – Rogatica, Bratunac
- původně (rovnocenně) smíšená opština, dnes většinově převládá jedno etnikum
  - Chorvaté – Kupres, Stolac, Busovača (úbytek bosňáckého etnika)
  - Srbové - Kalinovik, Čajniče, Rogatica, Han Pijesak, Modriča (úbytek bosňáckého obyvatelstva)
  - Bosňáci - Fojnica (úbytek CH etnika), Donji Vakuf (úbytek srbského obyvatelstva)
- opštiny, kde byla většina jednoho etnika, které sice i dnes má většinu, ale značně početně (nikoliv podílově) sníženou – Glamoč (Srbové), Odžak (Chorvaté)
- opštiny, kde dominuje sice stále to samé etnikum ale další bylo nuceno odejít – Skender Vakuf – Srbové dominují, Chorvaté nuceni odejít, Maglaj, Gračanica, Lukavač – dominují Bosňáci a Srbové nuceni odejít, Orašje – dominují Chorvaté a Srbové nuceni odejít.

Zdroj: OHR, UNHCR, Statistický úřad F BiH aj.

<sup>532</sup> Původně byl předpoklad provádět terénní výzkum v opštinách ve vymezeném poměru 4:3:2 (4 muslimské, 3 srbské a 2 chorvatské).

<sup>533</sup> Konstatuji, a bude to poznamenáno i dále, že se mi bohužel nepodařilo splnit všechny cíle ohledně důkladného prozkoumání předem vybraných lokalit. Mohlo za to skloubení několika faktorů : špatná infrastruktura - dopravní spojení místy velmi nesnadné, do některých oblastí nejezdí žádná veřejná doprava, čímž je místy až extrémně složitá dostupnost (v mém případě pěšky či autostopem); počasí – nesplňovalo typickou představu o teplém přicházejícím létě, silně deštivo, čímž se některé oblasti stávaly ještě hůře dostupnými a řada dalších faktorů. Vše dohromady mělo vliv na časové prodlevy a tím i nedodržení předpokládaného harmonogramu. Vedle toho ještě hrála roli určitá představa, jak se situace bude vyvíjet a následná realita (např. v opštině Modriča, ležící v úrodné nivě řeky Sávy, jsou vesnice natolik obrovské, že vytvářet si představu o minoritní návratnosti bylo, z mého časového hlediska, nerealizovatelné). Tyto vyjmenované důvody mi tedy zabránily držet se výběru lokalit tak, abych striktně sledoval rovnoměrnost a vyváženost u jednotlivých etnik dle množství uprchlíků.

Z dalších kritérií, jež má silný vliv na poválečnou návratnost, je třeba uvést prostorovou polohu opštiny v rámci Bosny a Hercegoviny a vzdálenost od jejího přirozeného centra,<sup>534</sup> i charakter tamního terénu. Zda jde o opštinu ležící v kopcovitém či horském terénu či opštinu nížinnou, údolní.

Posledním vymezujícím, nikoliv však nejméně důležitým kritériem, je Daytonská mírová smlouva a její dopad v podobě faktického rozdělení země na dvě části, mezi nimiž prochází tzv. entitní hranice. V rámci kompromisního mírového řešení tato umělá linie (jež je svým způsobem mj. světovým unikátem)<sup>535</sup> rozdělila řadu opštin, což mělo podstatný vliv na další migrační přesuny.<sup>536</sup>

Na základě těchto vyjmenovaných znaků ovlivňující návratnost byly vybrány následující opštiny, které vhodně „reprezentují“ jednotlivá zkoumaná kritéria :

#### Návratnost bosňácká

a) Čajniče (Republika srbská); b) Han Pijesak (Republika srbská) ; c) Stolac (Federace Bosny a Hercegoviny); d) Trnovo (Republika srbská)

#### Návratnost srbská

a) Bosanski Petrovac (Federace Bosny a Hercegoviny); b) Kupres (Federace Bosny a Hercegoviny); c) Trnovo (Federace Bosny a Hercegoviny)

#### Návratnost chorvatská

a) Fojnica (Federace Bosny a Hercegoviny); b) Modrića (Republika srbská)

Opštiny Trnovo, Bosanski Petrovac, Kupres, Stolac vybrány jako příklady opštin rozdělených entitní hranicí. Konkrétní terénní výzkum proběhl v opštinách Čajniče, Han Pijesak, Trnovo (obě opštiny) a Fojnica. V opštinách Modrića, Stolac, Kupres a Bosanski Petrovac kromě navštívení úřadu opštiny, nebyl podrobný terénní výzkum nakonec realizován.

<sup>534</sup> Zda daná lokalita leží v periferní zóně v nitru země či na jejím okraji, tak, že je většinové etnikum dané opštiny vázáno geopoliticky na sousední zemi – Srbsko (i s Černou Horou) či Chorvatsko.

<sup>535</sup> Srov. CHAVENEAU-LEBRUN, E. : La ligne-frontière inter-entites..., str. 81.

<sup>536</sup> Zkoumání dopadů a změn, ke kterým logicky v rámci opštin podělených entitní hranicí došlo, již však vzhledem k dalším vyvolávajícím otázkám, nebylo předmětem ani cílem výzkumu. Dopadem tohoto rozdělení státu na dvě entity i rozdělení opštin je odchod tamního minoritního etnika do oblastí, kde má většinu (často do druhé entity). Nejvýznamnějším takovým příkladem byl odchod Srbů ze Sarajeva v roce 1996.

Zároveň je nutné zdůraznit, že tento výzkum je úvodem do neobyčejně složité, nijak neprobádané a ani jinak statisticky ukotvené problematiky. Jedná se o prvotní průzkum terénu, založený na dílčích regionálních sondách pouhých 6 opštin, vybraných však tak, aby vhodně demonstrovaly etno-demografickou situaci v bosenském prostoru. Dané téma by si nesporně zasloužilo rozsáhlejší výzkum, který však vzhledem k účelu této práce v tomto případě momentálně není možný.

Stěžejním úsilím daného výzkumu byla verifikace předešlých hypotéz. Teprve na základě jejich potvrzení či vyvrácení mohu posoudit a vyvodit závěry k jednotlivým předsevzatým cílům práce.

- 1) Skutečnou minoritní návratnost se snažím zjistit z oficiálních míst. Snažím se navštívit úřady opštin a nižších jednotek, tzv. mjesnih zajednic. Vycházím z předpokladu, že každý úřad by měl jednak evidovat přibližný počet obyvatel na svém prostoru a také alespoň přibližný počet a oblast minoritních návratů.
- 2) Pohyb ve vytipovaných lokalitách jednotlivých opštin za účelem porovnání sídel s předválečným stavem, ověření možného počtu obyvatel v sídle a provedení dotazníkového šetření<sup>537</sup> na základě vyplňování anketního dotazníku.<sup>538</sup>

<sup>537</sup> Terénní výzkum bude tedy pramenem pro zpracování této problematiky soudobých dějin, stejně validním, jako je dobová publicistika nebo jednotlivé statistické materiály.

<sup>538</sup> **DOTAZNÍK**

1. **kolik je Vám let?**.....
2. **Jaká je Vaše národnost?**  
*a) Bosňák      b) Chorvat      c) Srb      d) "Jugoslávec"      e) Jiná*
3. **Jaké je Vaše náboženské vyznání?**  
*a) Katolík      b) Muslim      c) Pravoslaví      d) Ateista      e) jiné*
4. **Kde jste bydlel v době před válkou (před rokem 1992)**  
*a. v tomto sídle*  
*b. v této mjesne zajednici*  
*c. v této opštině – pokud byla rozdělená, v které části*  
*.....*  
*d. v této entitě (FBiH,RS)kde.....*
5. **Stěhoval jste se za války?**  
*a. NE – přejdi na otázku č. 8.*  
*b. ANO*  
*i. kolikrát.....*  
*ii. kam.....*
6. **Svoji adresu, kde jste bydlel (a) jste změnil(a)**  
*a. dobrovolně, kvůli změně pracovního místa atd...*  
*b. protože jste byl vyhnáný (á) z místa, kde jste dříve žil(a)*  
*c. protože jste kvůli válce musel(a) utéci*  
*d. kvůli jinému důvodu.*
7. **Jaký byl důvod, v případě, že jste zde před válkou nebydlel, se sem přistěhovat?**  
*a. ekonomické důvody*  
*iii. možnost zde získat zaměstnání*  
*iv. možnost zde získat byt, dům atd.*  
*c. rodinné důvody – mám zde rodinu, přátele atd.*

Z absolvovaného výzkumu, ještě před popisem a analýzou jednotlivých oblastí výzkumu, lze vyvodit několik následujících tezí:

Ad 1.)

- Jednotlivé úřady, až na některé výjimky (např. opština Trnovo ve Federace Bosny a Hercegoviny) nemají vedenou evidenci minoritních návratů do dané opštiny. V případě, že ji mají, je zarážející, že na vyšší úrovni, která má dané údaje shromažďovat, tedy na Statistickém úřadu,<sup>539</sup> se informace liší od informací podávaných daným úřadem.
- Jednotlivé opštiny<sup>540</sup> mají sice vedenou jakousi evidenci předpokládaného počtu obyvatel, ale často nemají provedené změny ve správním členění a využívají stále administrativní členění z roku 1991,<sup>541</sup> jež je v těchto vybraných opštinách

---

*přištěhoval jsem se sem, protože většina lidí, kteří zde žijí má stejnou etnickou příslušnost jako já  
e. jiné důvody - které.....*

**8. Znáte, zda v oblasti, kde dnes žijete, je etnická struktura obyvatelstva proměněná oproti době před rokem 1991?**

- f. proměněná většinovým dílem
- g. proměněná je jen malým dílem (okolo 15%)
- a. proměněná je, ale nemohu odhadnout v jaké míře
- b. není proměněná
- c. nevím

**9. Máte představu kolik lidí dnes žije ve Vaší lokalitě dnes?.....**

**10. Máte zaměstnání? -ANO -NE**

<sup>539</sup> Více spolupracovat se mi podařilo se Statistickým úřadem v Sarajevu (Federalni statistički zavod), kde byly pracovníci ve srovnání se statistickým úřadem v Banja Luce (Republički zavod za statistiku Republike Srpske) velmi ochotní. V dnešní době se úřad snaží o opětovné zavedení jednotného administrativního členění v jednotlivých opštinách – posílá dopisy, ať úřady zpětně odpoví, jak je jejich opština dále rozdělena, zda došlo k nějakým změnám atd. Nemají však žádné nástroje k vymáhání odpovědí, proto velmi často neobdrží odpověď žádnou. Těžko tedy říci, jaká je metodika odhadů počtu obyvatel dělaných na Statistickém úřadu – pokud nedostávají čísla z jednotlivých opštin.

<sup>540</sup> Každá opština má svůj úřad, kde sedí mj. sekretář, jenž by měl být kompetentní v odpovědích na základní otázky ohledně populačních pohybů opštiny či přibližného etnického složení obyvatelstva. Praxe je ale taková, že jsou opštiny, ve kterých neuměli na dané otázky vůbec odpovědět! Neměli vedenou evidenci počtu obyvatel, pouze znali velmi hrubé odhady celkového počtu obyvatel v opštině. Prostor opštiny je dále administrativně rozdělen na nižší jednotky zvané Mjesne zajednice. Jde o samosprávné jednotky (s obdobnou funkcí jako obecní úřady v České republice), mající vlastního předsedu (predsjednik), jenž by měl monitorovat svůj vymezený prostor. Počtem obyvatel se Mjesna zajednice může pohybovat od sta po několik tisíc lidí. Ovšem ani předsedové si nevedou nějakou podrobnou evidenci své oblasti a při otázkách odpovídají velice obecně a neurčitě. Pracovní dobu jejich úřadu je v podstatě nemožné zjistit jinak, než že přijedete do uvedeného sídla. Pokud se mi přece jen podařilo se s tímto předsedou setkat – pouze jeden měl vedenou relativně přesnou (odpovídající skutečnosti) evidenci počtu obyvatel, a to spíše celkového počtu obyvatel než etnického rozdělení. Také se mi nepodařilo zjistit, zda někdo jejich činnost monitoruje a kontroluje. Oficiální pracovní doba na lokálních úřadech v Bosně a Hercegovině je obecně problém. Např. úřady opštin mají sice často otevřeno do 9 hodin, praxe je ale taková, že pak se snídá, takže nikdo není k dispozici, v rozmezí 11 – 14 hodiny je oběd a před 15 hodinou vám sdělí, že za hodinu se zavírá, takže vás už dovnitř nepustí. Toto je však jen velmi obecný náhled na problematiku administrativy v Bosně a Hercegovině.

<sup>541</sup> Problémem samozřejmě je, že před válkou bylo opštin celkem 109 a dnes jich na území Bosny a Hercegoviny je 141. Je to dáno prostým faktem rozdělení opštiny entitní hranicí. Tím však je ale před místní orgány kladen nový úkol definovat a vymezit správní uspořádání dané opštiny. A právě zde přichází největší problém. Řada opštin do dnešní doby správně nevymezila svůj prostor, či jej vymezila, ale nedala o tom zprávu Statistickému úřadu. Každá opština má totiž povinnost v případě, že mění správní členění na svém prostoru, dát o tom zprávu

neadekvátní.<sup>542</sup>

- Tato vedená evidence se většinou neshoduje s odhadem počtu obyvatel a etnického složení provedených Statistickým úřadem.
- Ze srovnání informací poskytnutých předsedy (predsjednik) Mjesnih zajednic s údaji opštiny jsou často vidět další datové nesrovnalosti.<sup>543</sup>
- Datové, mnohem vyšší, nesrovnalosti lze nalézt při porovnání dat poskytnutých úřadem opštiny a dat, jimiž disponuje Statistický úřad a mezinárodní organizace.<sup>544</sup>

Ad 2.)

- Už v první navštívené opštině, Trnovu ve Federaci BaH, se ukázalo, že realita minoritních návratů se bude značně lišit od předpokladů mezinárodních organizací (UNHCR, OHR aj.) a samotného Ministerstva pro lidská práva a uprchlíky. Tedy, že tato návratnost bude vždy rozhodně nižší než, jak je avizováno.
- Anketní dotazník, vzhledem k tomu v jakých místech byl prováděn a času určenému na celkový výzkum, nedopadl dle původních představ, ve kterých byl zamýšlen jako hlavní záměr terénního šetření.<sup>545</sup>

Samotný výzkum v sobě komparoval dvě stěžejní složky. V první jsem porovnával materiály, jež jsou dostupné v rámci oficiálních publikací, vydaných statistických dokumentů,

---

entitnímu Statistickému úřadu (Federalni zavod za statistiku Bosne i Hercegovine a Republički zavod za statistiku Republike Srpske). Praxe je ale taková, že z řady opštin i přes opakující se urgence nepřichází odpověď. Z rozhovoru s pracovníci Statistického úřadu v Sarajevu. V průměru mají dnes opštiny okolo 25 tisíc obyvatel. V roce 1991 byl průměr 40 156 obyvatel. 62 opštin je v Republice srbské a 79 ve Federaci. In: PEJANOVIĆ, M., ZLOKAPA, Z., ZOLIĆ, H., ARNAUTOVIĆ, S. : *Opštine/Općine u Bosni i Hercegovini...*, str. 55.

<sup>542</sup> Jednotlivé opštiny, jež jsem při svém studijním pobytu navštívil, neměly v otázce evidence svých obyvatel žádná jednotná pravidla, postupně jsem tak v metodice evidence počtu obyvatel v jednotlivých navštívených opštinách zaznamenával poměrně velkou diskrepanci.

<sup>543</sup> Došlo i na paradoxní situace, kdy se na úřadě v opštině Fojnica, kde jsem zjišťoval chorvatskou návratnost, sekretář uvolil telefonovat předsedům Mjesnih zajednic a ptát se jich, kolik vlastně jejich Mjesna zajednica má obyvatel, protože jí neměl nikde přesněji vedenou! Bylo evidentní, že úřad má sice evidenci Mjesnih zajednic, ale počty obyvatel často odpovídají roku 1991. Evidování dnešní situace není příliš řešeno a ani tyto „údaje“ nedochází do statistických úřadů entit.

<sup>544</sup> Většinou se jednotlivá data jednotlivých subjektů vzájemně velmi vysoce liší. (viz dále např. u opštiny Bosanski Petrovac).

<sup>545</sup> Původně byl tento dotazník připraven tak, aby se dal využít pro všechny oblasti Bosny a Hercegoviny, tedy aby mohl zkoumat i tzv. většinové návraty obyvatel, kteří v dané lokalitě před konfliktem nežili a zjišťovat tak, jejich důvody, proč přišli právě sem. Vzhledem k šíři tohoto záměru jsem však byl nucen předmět výzkumu redukovat pouze na minoritní návraty, které logicky otázku č. 7 anketního dotazníku nechávají stranou, neboť všichni dotazovaní v dané lokalitě žili i před válkou. Mimo to jsem se nakonec zaměřil spíše na další část terénního šetření (pozorování, řízené rozhovory aj.). Dospěl jsem během provádění šetření k zjištění, že (v mé situaci) je snazší si o dané situaci udělat přehled z neformálních (byť daný cíl sledujících) rozhovorů. Ve chvíli, kdy někomu dáte k vyplňování nějaký formulář, ještě se zabývající otázkami války, která je v Bosně a Hercegovině neustále se vším spjata a ustavičně řešena v médiích, obyčejné lidi to vesměs již velmi silně irituje a nemají nejmenší chuť znovu a znovu odpovídat k tomuto tématu. Na to, aby se člověku otevřeli, to vyžaduje více času, který jsem však v dané době neměl. I proto je tento dotazník spíše ilustrací k problematice, jež nakonec byla řešena jinými formami (viz výše).

internetu atd.<sup>546</sup> (úroveň „mezinárodní“ – materiály UNHCR, OHR, OBSE aj., úroveň státní – ministerstvo, které však často přebírá statistiky mezinárodní, statistické úřady obou entit, úroveň opštin – úřady, úroveň lokální). Druhá složka zahrnovala metody provádění terénního výzkumu (dotazníky, rozhovory a pozorování).<sup>547</sup>

### 7.3 Charakteristika jednotlivých regionů na základě metod terénního šetření.

#### 7.3.1 Návratnost muslimská

##### 7.3.1.1 Čajniče – Republika srbská

Tato opština leží v jihovýchodní Bosně a Hercegovině, v regionu považovaném za baštu srbských nacionalistů.<sup>548</sup> Celá lokalita je silně vázaná na dnes již bývalou Konfederaci Srbska a Černé Hory.<sup>549</sup> Opština se před válkou vyznačovala poměrně homogenním složením obyvatelstva na lokální úrovni, většina vesnic byla buď etnicky čistě srbská nebo muslimská.<sup>550</sup> Proto mě zde zajímal faktor návratu do muslimských vesnic, které jsou ze všech stran obklopeny srbským etnikem. Výzkum byl proveden v oblasti čistě muslimských nebo smíšených sídel rozložených v uzavřené boční dolině odbočující z hlavního směru na město Čajniče. Za sedlem Kozara, odkud bylo ostřelováno Goražde, se nalézají vesnice Miljeno.<sup>551</sup> Dle odhadu je 1/3 domovního (muslimského) fondu dnes stále zničená (a tedy opuštěná).<sup>552</sup> Dle Fischela do Mijena již v roce 1999 údajně dorazilo zpět několik muslimských jednotlivců.<sup>553</sup> První vesnicí v údolí je Kapov Han, muslimské sídlo před válkou

<sup>546</sup> V Bosně a Hercegovině není vše na internetu, jak je to již běžné v jiných zemích. Internetové stránky má sice každý úřad opštiny, ty jsou ovšem pouze velmi hrubého informativního obecného charakteru.

<sup>547</sup> Na základě početních odhadů minoritní návratnosti v daných vesnicích jsem vypočítal procentuální úspěšnost těchto návratů a tu porovnával s úspěšností návratnosti UNHCR, OHR atd. Protože v mém případě však šlo o pouhý zlomek vesnic, kde mohlo dojít k minoritním návratům, jedná se dílčí statistický propočít, který v žádném případě nemůže sloužit jako všeobecné posouzení celkové návratnosti.

<sup>548</sup> V této souvislosti bývá také někdy označována za „černou díru“ celé země. Už z této charakteristiky je evidentní, že bosňácká návratnost bude velmi slabá. Minoritní návrat do tohoto regionu (jež zahrnuje opštiny Čajniče, Srpsko Goražde, Foča/Srbinje, Rudo a Višegrad) je pouze 3,7 % z celkových minoritních návratů do Republiky srbské. Dle UNHCR, *Minority return from 01/01/1996 to 31/05/2004 in Bosnia and Hercegovina*. Tyto návraty začaly ve větším až v roce 2000. Do té doby proběhl návrat pouze několika jedinců v roce 1999. In: FISCHEL DE ANDRADE, J. H.; DELANEY, N. B. : *Minority Return to South-Eastern Bosnia...*, str. 316.

<sup>549</sup> Po válce se vrátila řada Srbů, kteří během konfliktu odešli do Srbska a Černé Hory. In: FISCHEL DE ANDRADE, J. H.; DELANEY, N. B. : *Minority Return to South-Eastern Bosnia...*, str. 317.

<sup>550</sup> Celkový počet obyvatel opštiny byl v roce 1991 8 956 osob, z toho 4 024 Muslimů, 4 709 Srbů, 5 Chorvatů, 77 Jugoslávců a 141 ostatních. In: *Nacionalni sastav stanovništva*. Statistički bilten č. 234. Sarajevo 1993.

<sup>551</sup> Miljeno byla původně smíšená ves, jež měla v roce 1991 512 osob, 262 Muslimů a 237 Srbů. In: *Nacionalni sastav stanovništva*. Statistički bilten č. 234. Sarajevo 1993. Jednalo se o sídlo jedné z 5 mjesnih zajednic v roce 1991. Dnes není jasné, zda má sídlo status mjesne zajednice, neboť správní členění opštiny, dle slov zaměstnanců úřadu, nebylo provedeno (viz dále).

<sup>552</sup> Problémem řady vesnic, jež se táhnou podél silnice nejen v této oblasti je vysoká „roztroušenost“, jež zabraňuje přesnějšímu odhadu.

<sup>553</sup> In: FISCHEL DE ANDRADE, J. H.; DELANEY, N. B. : *Minority Return to South-Eastern Bosnia ...*, str.



čítající 331 osob, dnes odhadem maximálně 15 domácností (cca 40 osob). Po několika kilometrech je obec Međurječje, jež byla za války, i přesto, že šlo o smíšenou ves (151 Muslimů a 157 Srbů, kteří ale žili odděleně v opačných koncích), kompletně zničená. Dnes zde žije odhadem 100 lidí většinou srbské národnosti (hrubým odhadem cca 10 Bosňáků, zdejší mešita je zbořená, bývalá škola nefunguje). V následujícím čistě muslimském sídle Avlija, kde před válkou žilo celkem 129 Muslimů, se dnes opravují pouze 3 domy (v nichž, ale ještě nikdo nastálo nebydlel), ostatní neexistují. Posledním, kompletně odříznutým, muslimským sídlem je ves Batovo, čítající v roce 1991 celkem 168 Muslimů.<sup>554</sup> Odhadem zde dnes žije maximálně 20 - 25 osob nastálo, 15 domů je kompletně zbořených a 10 se opravuje.<sup>555</sup> Typickým znakem muslimské návratnosti je opravená mešita, jež zde stála i před válkou.<sup>556</sup> V samotném sídle Čajniče, dle rozhovoru se starostou opštiny, nežije žádný Muslim.<sup>557</sup> Úřad nemá vedenou jakoukoliv evidenci návratů (dle starosty se vrátilo odhadem maximálně 300 – 350 Bosňáků), není potvrzeno či nově vytvořeno správní členění opštiny. Dle odhadů statistického úřadu v Banja Luce žilo v Čajniče v roce 2003 dohromady 5 283 osob.<sup>558</sup> UNHCR do regionu Čajniče zaznamenalo do října roku 2006 návrat 494 Bosňáků (což je 12,3 % úspěšnost návratnosti z počtu v roce 1991).<sup>559</sup> Ke kompilaci můžeme ještě doplnit údaje ze statistiky OHR, kde v roce 2003 bylo v Čajniče procentuální zastoupení obyvatel 96,5 % Srbové, 1,85 % ostatní a pouze 1,52 % Bosňáků. Velmi nízká hodnota by znamenala, že muslimská návratnost by v roce 2003 byla pouze 79 osob, což je zase podhodnocený údaj.<sup>560</sup> Pokud shrnu vlastní údaje, jež jsem v terénu za 4 sídla sesbíral<sup>561</sup> a

---

326. Do roku 2006 však návrat muslimských osob byl velmi slabý (dle místních pouze cca 30 osob), proto je dnes většina obyvatel vesnice srbského etnika.

<sup>554</sup> Většina Muslimů z těchto vesnic dnes žije v Goražde. Z rozhovoru s úřednicí kantonu Goražde. Není bez zajímavosti, že sama z Batova pocházela, ale od války se tam nebyla podívat. Vzdušnou čarou 25 km do sousední entity je tak pro řadu osob stále nepřekonatelnou vzdáleností.

<sup>555</sup> Dle Fischela, jež vycházel z návratových statistik UNHCR se do Batova zpět vrátilo 30 domácností (což znamená k tomu násobek o počet členů jednotlivých domácností). Vzhledem k realitě v této vsi se jedná o nadhodnocený údaj. Dle: FISCHEL DE ANDRADE, J. H.; DELANEY, N. B. : *Minority Return to South-Eastern Bosnia...*, str. 326.

<sup>556</sup> V řadě současných muslimských vesnic byly postaveny z prostředků islámských organizací působících v Bosně a Hercegovině úplně nové mešity, jež zde před válkou neexistovaly.

<sup>557</sup> Před válkou činil počet muslimských obyvatel ve městě 1 192 osob. Dle *Nacionalni sastav stanovništva. Statistički bilten* č. 234. Sarajevo 1993.

<sup>558</sup> Dle *Statistički Bilten*, č.8. Banja Luka 2005, str. 109. Dle poskytnuté socioekonomické analýzy úřadu Čajniče žilo na prostoru opštiny již v roce 2001 celkem 5 389 obyvatel (Interní dokument úřadu opštiny Čajniče). U této hodnoty je odkázáno na statistický úřad, takže při porovnání shledáme, že jde v analýze úřadu o chybný údaj. Reregistrace uprchlíků v Republice srbské v Čajniči udává hodnotu také 5 227, z čehož je 3 962 osob místních a 1 265 je „vnitřních uprchlíků“. Dle *Raseljena lica, izbjeglica i povratnika u 2001. godine*. Informativno-operativni centar Komesarijata za izbjeglice Republike Srpske. Bijeljina 2001.

<sup>559</sup> Jedná se o poslední zveřejněnou statistiku (říjen 2006). In : [www.unhcr.ba](http://www.unhcr.ba).

<sup>560</sup> Pokud bychom přijali za objektivní hodnotu OHR 1,52 % Bosňáků v roce 2003 a dopočítali z těchto relativních odhadů absolutní hodnoty (za pomoci údaje 5 283 pro rok 2003 dle statistického úřadu) shledáme, že pomocí klasické trojčlenky nám vychází muslimská návratnost pouhých 79 Bosňáků.

porovnám je s podílem návratnosti UNHCR zjistím, že jsou o něco nižší (9,6% oproti 12,3 %).<sup>562</sup> Závěrem tedy lze říci, že sondážním dílčím výběrem vesnic, se spíše v tomto případě potvrzují hodnoty návratnosti dle UNHCR (budou však pravděpodobně o řády desítek osob nižší), než údaje OHR o návratnosti pouhých 79 osob, jež z jejich analýzy teoreticky vyplývá.<sup>563</sup>

### 7.3.1.2 Han Pijesak – Republika srbská

Horská opština, jež byla v roce 1991 obývaná smíšeně Srby a Muslimy,<sup>564</sup> se rozkládá, i přes velmi nízký počet obyvatel, na rozsáhlé rozloze.<sup>565</sup> V roce 1991 zde bylo pouhých 26 sídel, jejichž počet po válce poklesl na 18 obcí v roce 1998.<sup>566</sup> Z porovnání registrace počtu vesnic nám vyplývá, že 6 vesnic, které samostatně dnes již neexistují, bylo pět čistě muslimských.<sup>567</sup> Za lokalitu průzkumu jsem si zvolil východní část opštiny, jež leží v blízkosti bývalé tzv. Bezpečné zóny za občanské války, Žepy. Mým úsilím bylo monitorovat

---

<sup>561</sup> Kapov Han (rok 1991 331, rok 2006 cca 40 Muslimů), Batovo (rok 1991 168, rok 2006 cca 25 Muslimů), Avlija (rok 1991 129, rok 2006 0 Muslimů) a Međurječje (rok 1991 151, rok 2006 cca 10 Muslimů) vyjde mi návratnost cca 9,6 % (metodou je klasická trojčlenka, kdy vycházím z celkového počtu obyvatel v roce 1991 k těmto 4 vesnicím (779 osob) a matematicky dopočítávám návratnost podle odhadu počtu obyvatel žijících v tomto regionu dnes (cca 75 osob).

<sup>562</sup> Ovšem procentuální podíl UNHCR je za muslimskou populaci v celé opštině, kdežto můj propočít je sice pouze za dílčí výstup 4 vesnic, přesto ale v oblasti, do které se Bosňáci z této opštiny pravděpodobně vraceli nejvíce (neboť se zde vyskytují čistě muslimské enklávy, oproti zbytku opštiny, kde byli Bosňáci před válkou menšinovou součástí smíšených vesnic).

<sup>563</sup> Statistika OHR vyšla v roce 2003, UNHCR je počítána k roku 2006, pro rok 2003 zaznamenává UNHCR návratnost 357 osob. Dle [www.unhcr.ba](http://www.unhcr.ba).

<sup>564</sup> V roce 1991 zde žilo celkem 6 348 osob, z čehož 3 674 bylo Srbů a 2 543 bylo Muslimů. Pokud analyzujeme etnickou situaci v jednotlivých sídlech (tzv. naseljena mjesta) zjistíme, že skutečně etnicky smíšené byly pouze 2 vesnice (Pjenovac – 89 Srbů a 37 Muslimů a Rijeke – 94 Muslimů a 35 Srbů), částečně samotný Han Pijesak (1 873 Srbů a 148 Muslimů), 15 vesnic bylo srbských a 8 vesnic muslimských. Ve 2 vesnicích (Jelovci a Kram) většinou srbských bylo celkem 17 Muslimů. Dle mých dotazů na úřadu opštiny se zpět nevrátili (jedná se však o údaj, jež jsem nestihnul potvrdit během terénního průzkumu).

<sup>565</sup> Rozloha je 320 km<sup>2</sup>, před válkou měla rozlohu 342 km<sup>2</sup>, část připadla opštině Kladanj a Olovo (jež je dnes z 96 % bosňácká). Je paradoxní, že to bylo celé sídlo Žeravice, kde v roce 1991 žilo 214 Srbů, část sídla Rečica (v roce 1991 45 Srbů) a Rubinići (v roce 1991 143 Muslimů). Pokud se však podíváme na statistiky odhadu počtu obyvatel opštiny Olovo shledáme, že dnes zde údajně žije pouze 42 Srbů. In: Procjene ukupnog broja prisutnih stanovnika, po nacionalnoj strukturi, stanje 30.06.2005, Federalni zavod za statistiku Sarajevo 2005. Údaje UNHCR zase hovoří o návratu 249 Srbů do opštiny Olovo. In: [www.unhcr.ba](http://www.unhcr.ba).

<sup>566</sup> Dle : *Sistematski spisak naseljenih mjesta u Bosne i Hercegovine*. Zavod za statistiku, Sarajevo 1998. Tyto vesnice jsou na prostoru Han Pijesaku vysoce rozptýleny, což ztěžuje výzkum. Zaměřil jsem se pouze na jednu oblast, kde jsou vesnice od sebe vzdáleny i desítky km.

<sup>567</sup> Jedná se o sídla Brložnik, Godjenje, Krivače, Stoborani, Rijeke a Žeravice. Mezi 6 vesnicemi je zahrnuto i sídlo Krivače, jež jsem navštívil a které, byť je těžce zničené a návratnost je velmi slabá, existuje. Stejně tak, dle Muslimů v Podžepje, existují i sídla Godjenje (v roce 1991 dokonce centrum Mjesne zajednice!, čistě muslimská ves s 579 Muslimy), Brložnik (v roce 1991 146 Muslimů), Stoborani (v roce 1991 245 Muslimů) a Rijeke. Je otázkou, zda administrativně nejsou připojeny k jinému sídlu, což ale s ohledem na velké vzdálenosti mezi vesnicemi a také, vzhledem k tomu, že se jedná o sídla ležící vedle sebe a patřící původně právě pod mjesnou zajednicu Godjenje, postrádá logiku. Pouze u sídla Žeravice (v roce 1991 214 Srbů) je jasné, že bylo připojeno k opštině Olovo, jež leží ve Federaci.

současný početní stav v čistě muslimských vesnicích Rijeke, Krivače, Podžeplje a Plane. Rijeke je kompletně poničené sídlo, které před válkou bylo částečně smíšené.<sup>568</sup> Dnes však, protože zde žijí pouze cca 3 muslimské domácnosti (asi 6 lidí), již není vedené jako samostatná ves. Odtud pokračuje velmi nekvalitní lesní cesta do taktéž velmi silně poničené vesnice Krivače čítající před válkou 246 muslimských obyvatel. Dnes je v obytném stavu cca 10 až 12 domů s přibližným počtem maximálně 30 obyvatel.<sup>569</sup> Podžeplje, sídlo mjesne zajednice, mělo v roce 1991 316 Muslimů. Dnes zde stojí či se opravuje maximálně 30 domů, dle místních zde žije kolem 70 lidí, z toho je pouze 5 dětí!. Do zdejší školy chodily před válkou děti i z okolních, dnes dle registru neexistujících, vesnic. Škola byla sice opravena z prostředků humanitární pomoci, ale pro nedostatek dětí není nijak využívána.<sup>570</sup> Poslední navštívenou vesnicí je obec Plane, v roce 1991 taktéž sídlo mjesne zajednice s počtem 180 Muslimů. V současnosti zde hrubým odhadem místních (a podle počtu opravených domů) žije cca 50 osob. V celé této lokalitě nejsou jakékoliv možnosti pracovního uplatnění, bohaté lesní porosty nejsou, kvůli vysokému minovému nebezpečí (tudy procházela bojová linie) jakkoliv využívány. Sociální zabezpečení je nepatrné,<sup>571</sup> dopravní spojení se sídlem opštiny neexistuje, infrastruktura i obslužný systém jsou stále ve velmi špatném stavu, kdy pouze jednou za týden do Podžeplje přijíždí prodejce se základními potravinami.

Dle UNHCR se vrátilo do října roku 2006 zpět do svých domovů v opštině Han Pijesak 713 Bosňáků (28 % úspěšnost návratnosti).<sup>572</sup> Srovnáme-li tato data s hodnotami, jež jsem nasbíral ve čtyřech vesnicích<sup>573</sup> opětovně nám vychází, že UNHCR monitoruje vyšší počet návratů, než jaké ve skutečnosti jsou. Pokud si však uvědomíme, že řada muslimských vesnic není ani zaznamenána v registraci vesnic (a tudíž zdejší počet návratů bude velmi

---

<sup>568</sup> V roce 1991 zde žilo 94 Muslimů a 35 Srbů. Dle : *Sistematski spisak naseljenih mjesta u Bosne i Hercegovine*. Zavod za statistiku, Sarajevo 1998.

<sup>569</sup> Většina Muslimů z tohoto regionu dnes žije v Austrálii, Kanadě a USA a nebo v Sarajevu (především děti místních, kteří se odmítli vrátit). Z rozhovoru s místními (5 bývalých místních obyvatel zde zrovna bylo na návštěvu). Nevím, zda to bylo v důsledku oné sešlosti, ale místní byli stále velice deprimovaní nad celkovým současným stavem, oproti uprchlíkům, kteří žijí léta v západních zemích, se již evidentně dokázali se ztrátami (příbuzní, movité vlastnictví) přece jen částečně vyrovnat. Ovšem na otázku, zda uvažují do budoucna se sem vrátit mi jednomyslně odpověděli záporně.

<sup>570</sup> Což také mj. znamená, že v okolních vesnicích také nebude mnoho dětí. O tom více viz podkapitola návratnost městská a rurální.

<sup>571</sup> Z rozhovoru se třemi místními dostávají důchody kolem 150 KM měsíčně, pro srovnání v Sarajevu se důchod pohybuje kolem 300 KM.

<sup>572</sup> Pokud tento údaj porovnáme se statistikami OHR, které tvrdí, že do konce roku 2002 se vrátilo celkem 214 (pouhých 8,4 %) osob (UNHCR k roku 2002 zaznamenali návrat 660 osob) vidíme, že rozdíl je opětovně velmi široký.

<sup>573</sup> Odhadovaný počet obyvatel ve čtyřech sledovaných vesnicích je dnes cca 160 osob (v roce 1991 činil 838 osob). Úspěšnost návratnosti do těchto čtyř vesnic je tak 19,1 %. Vedle toho do sídla Rijeke se nevrátilo srbské v této opštině většinové obyvatelstvo.

nízký) bude návratnost pravděpodobně určitě nižší, než ta, kterou avizuje UNHCR. Han Pijesak měl dle republikového statistického úřadu v roce 2004 celkem 4 902 osob.<sup>574</sup>

### 7.3.1.3 Trnovo – Republika srbská

Jedná se o tzv. daytonskou opštinu, jež vznikla rozdělením Bosny a Hercegoviny na dvě entity, díky čemuž má i velmi nepřírozený tvar, pod nějž spadá i většina z města Trnova.<sup>575</sup> V roce 1991 žilo v prostoru tohoto území celkem 3 949 obyvatel.<sup>576</sup> Zde jsem navštívil pouze dvě sídla, Tošići<sup>577</sup> a Turovi.<sup>578</sup> UNHCR udává návratnost do října roku 2006 celkem 805 Muslimů, což je úspěšnost 34,7 %.<sup>579</sup> Poměrně vysoká hodnota ukazující na pozitivní fakt jisté návratnosti je však dána návratem především do města Trnova a do vesnic, která leží podél hlavní cesty spojující Trnovo se Sarajevem. Pokud se podíváme na vesnice ležící mimo tuto osu (např. Turovi, Klanac), je návratnost slabá, byť se jednalo původně o etnicky čisté vesnice.<sup>580</sup> Statistický úřad v Banja Luce uvádí k opštině Trnovo k roku 2004 odhad 2 584 počtu obyvatel. Pokud jej srovnáme s odhadem etnického složení OHR v relativních číslech za rok 2003<sup>581</sup> a s avizovaným návratem 805 Muslimů shledáme, že v tomto případě se všechna data relativně propojují a shodují. Přibližné předpokládané etnické složení této opštiny v dnešní době je 70 % Bosňáci a 30 % Srbové.<sup>582</sup> Samotný úřad opštiny se údajně otázkou etnického složení a demografické situace opštiny nezabývá, tudíž tento předpokládaný stav nemohl ani potvrdit ani vyvrátit.

<sup>574</sup> Dle *Statistički Bilten*, č. 8. Banja Luka 2005, str. 109.

<sup>575</sup> Jedná se fakticky o dvě území, které jsou od sebe odděleny federálním koridorem, který vede až ke Goražde. Rozkládá se na rozloze asi 30 % rozlohy předválečné opštiny Trnovo. Nepřírozenost entitní hranice je dána i tím, že tato linie prochází středem města. Dle Statistický přehled opštin BaH a jejich obyvatelstva (Municipal Assessment Questionnaire. OHR 2003.

<sup>576</sup> Interní dokument federální opštiny Trnovo (viz dále) můžeme použít i pro přepočítání počtu obyvatel v dnešním území opštiny Trnovo v Republice srbské: z celkových 3 949 obyvatel bylo 2 318 Muslimů (58,7 %), 1 533 Srbů (38,8 %), 16 Chorvatů, 72 Jugoslávčů a 10 ostatních. Dle interního dokumentu *Stanovništvo* úřadu federální opštiny Trnovo.

<sup>577</sup> V roce 1991 zde žilo celkem 391 osob, z čehož bylo 371 Srbů a 14 Muslimů. Z neucelených a lišících se odpovědí místních předpokládám, že se zpět vrátila určitě jedna úplná rodina (4 osoby) a jeden starý pár, což je dohromady 6 lidí.

<sup>578</sup> Tato čistě muslimská ves v roce 1991 (308 Muslimů) leží stranou hlavní silnice. Dnes je vesnice početně slabší (cca 150 osob), neboť se vrátila pouze většina starších osob, mladých opětovně velmi málo.

<sup>579</sup> Pokud bychom ale přijali za reálný propočítání etnické situace v roce 1991 dle OHR, který místo 2 318 Muslimů (jež byly dopočítány z interního dokumentu federální opštiny Trnovo) udává pouze 1 790 Muslimů a místo 1 533 Srbů stanovuje 1 559 Srbů, byla by minoritní návratnost 45 %. Po vzájemné komparaci ale není způsob propočtu OHR správný.

<sup>580</sup> Viz dále zobrazení je shrnuto v rámci Trnova, federální opštiny.

<sup>581</sup> OHR udává k roku 2003 etnické složení 70 % Muslimové a 30 % Srbové. Dle Statistický přehled opštin BaH a jejich obyvatelstva (Municipal Assessment Questionnaire). OHR 2003.

<sup>582</sup> Což ale narušuje hypotézu Dahlmana s Tuathilem, kteří uvádí, že kromě Tuzly jsou všechny ostatní opštiny z více jak 90 % homogenní. Pokud analyzujeme pramen OHR vidíme, že opštin, které nemají 90 % a vyšší homogenitu je více.

### 7.3.2 Návratnost srbská

#### 7.3.2.1 Trnovo - Federace Bosny a Hercegoviny

Opština Trnovo je typickým příkladem rurálního regionu v těsné blízkosti Sarajeva.<sup>583</sup> Celý region je dnes velmi nepřírozně rozdělen entitní hranicí, jež „odsekává“ jeho severní a jižní část a vytváří tak opštinu Trnovo v Republice srbské. Zbytek patří opštině ve Federaci Bosny a Hercegoviny, přičemž sídla opštinských úřadů, v taktéž rozděleném městu Trnovo, od sebe nejsou vzdáleny více jak půl kilometru. Průzkum zjišťující srbskou minoritní i muslimskou většinovou návratnost<sup>584</sup> probíhal na prostoru lokality Dejčići, jedné ze čtyř současných mjesnih zajednic federální opštiny. Hodnotím jej jako nejúspěšnější, neboť jsem měl možnost svá data porovnat s údaji předsedy této mjesne zajednice<sup>585</sup> a ještě s daty vedenými na samotném úřadě.<sup>586</sup> V roce 1991 měla celá, ještě nerozdělená, opština celkem 6 991 osob, z nichž 4 790 (68,5 %) bylo Muslimů, 2 059 Srbů (29,5 %), 16 Chorvatů a 72 Jugoslávců a 54 ostatních. Pokud přepočteme tehdejší hodnoty dle současné rozdělené situace vyjde nám, že v prostoru dnešní federální opštiny bylo v roce 1991 celkem 3 042 obyvatel.<sup>587</sup>

Výzkum jsem zahájil v obci Donja Presjenica, jež byla před válkou smíšenou vsí s 141 obyvateli.<sup>588</sup> Dnes zde žijí pouze cca 40 Bosňáků v 15 opravených domech. Nad touto vesnicí se v horách po 10 km nalézají ještě Gornja Presjenica, která byla před válkou většinově srbská.<sup>589</sup> Tam jsem však bohužel nedorazil. Z údajů předsedy MZ žije v obou Presjenicích celkem 83 lidí, z toho pouze 1 Srb v Gornji Presjenici, který však není přihlášen.<sup>590</sup> Materiály úřadu opštiny zase k Gornji Presjenici udávají, že zde žije 30 Muslimů a 15 Srbů.<sup>591</sup> Dále

<sup>583</sup> Před válkou byla tato opština součástí jedné z 9 municipalit Sarajeva.

<sup>584</sup> Tedy otázka návratnosti do prostor, které se vyznačují velmi špatnou ekonomickou situací. V Trnovu před válkou byla celá řada industriálních podniků, dnes však nefunguje ani jeden, přičemž všechny byly na území dnešní opštiny Republiky srbské. Dle DAMIRON, M. : *L'Impact de la frontière inter-entitéde la Bosnie-Herzégovine...*, str. 44.

<sup>585</sup> Obdoba starosty obecního úřadu v České republice.

<sup>586</sup> Federální opština Trnovo, z mnou navštívených úřadů (Trnovo federální i republikové, Bosanski Petrovac, Modrića, Goražde, Čajniće, Han Pijesak, Stolac), má rozhodně nejlépe provedenou a dostupnou bázi údajů týkající se počtu obyvatel i dle etnické příslušnosti. Vedle toho je prokazatelné, že tento úřad spolupracuje s Statistickým úřadem v Sarajevu v otázce proměn správní struktury, neboť jsem ve Statistickém úřadu v Sarajevu objevil dokumenty, jež dorazily z federálního Trnova ohledně správních proměn na jejich území.

<sup>587</sup> Z nichž bylo 2 472 Muslimů (81,3 %), 526 Srbů (17,3 %) a 44 ostatních. Tyto údaje jsou převzaty z interního dokumentu úřadu opštiny Trnovo Federace BiH. Na prostor dnešní opštiny Republiky srbské tak připadá vyšší počet - 3 943 obyvatel. Přitom ale rozloha federální části je 70 % původní rozlohy opštiny. Dle interního dokumentu *Stanovništvo* úřadu federální opštiny Trnovo.

<sup>588</sup> Z toho bylo 81 Muslimů a 53 Srbů. In: *Nacionalni sastav stanovništva*. Statistički bilten č. 234. Sarajevo 1993, str. 12.

<sup>589</sup> Z celkem 40 lidí bylo 36 Srbů a 4 Jugoslávci. In: *Nacionalni sastav stanovništva*. Statistički bilten č. 234. Sarajevo 1993, str. 12.

<sup>590</sup> Tzn. že nepobírá penzi a pro úřady v podstatě neexistuje.

<sup>591</sup> Což ovšem mj. znamená fakt, že domy, které dříve patřily Srbům jsou dnes obývány Bosňáky, neboť před válkou zde žádný Muslim nežil. Co se týče porovnání dvou pramenů, osobně se přikláním k verzi předsedy MZ,

v tomto horském terénu jsou (byly) srbské vesnice Umčani,<sup>592</sup> Prečani<sup>593</sup> a Obla Brda.<sup>594</sup> Kousek od centra MZ sídla Dejčiči leží muslimské vsi Ostojići a Mijanovići, jež slouží jako exemplární příklady i slabé většinové návratnosti.<sup>595</sup> Samotná obec Dejčiči je v obdobné situaci jako Ostojići, odchody mladých lidí za prací, struktura obyvatelstva neúplná, málo dětí v předškolním věku.<sup>596</sup> Za Dejčiči v horách leží ještě bývalá srbská ves Ledići, kde dnes nežije žádný Srb.<sup>597</sup> Celkově má mjesna zajednica Dejčiči dle údajů opštiny 464 osob,<sup>598</sup> dle dat předsedy MZ zde žije pouze cca 430 osob.<sup>599</sup>

UNHCR uvádí, že se do října roku 2006 vrátilo do federální opštiny Trnovo celkem 225 Srbů, což je úspěšnost 42,8 %.<sup>600</sup> Dle samotného úřadu opštiny Trnovo, který díky vlastní evidenci monitoruje na svém prostoru 98 Srbů v roce 2006, je ale úspěšnost minoritní návratnosti Srbů pouze 18,6 %. Pokud se podíváme konkrétně na návratnost do zkoumané mjesne zajednice Dejčiči shledáme, že dle úřadu opštiny byla úspěšnost návratnosti Srbů 14 %, dle mého vlastního průzkumu však jde o pouhých 3,33 %.<sup>601</sup> V následující tabulce č. 1 a

---

že zde Srbové nežijí. Při vlastním pozorování v jiných sídlech byly hodnoty předsedy MZ hodnověrnější (přece jen se po svém terénu pohybuje), než hodnoty udávané úřadem opštiny.

<sup>592</sup> Jediné, co je z této vesnice zachováno, je hřbitov. Z více než původních 20 domů se opravují pouze dva. Nikdo však nebyl přítomen a dle předsedy MZ zde jsou přihlášeny 4 osoby, dle úřadu opštiny pouze 2 Srbové (chyba je pravděpodobně způsobena tím, že se jedná o rodinu – 1 tzv. domačinstvo, 2 rodiče a 2 děti). Tato vesnice je typickým příkladem deagrárního procesu (rurálního exodu) v Bosně a Hercegovině. Za Tita šlo údajně o poměrně velkou vesnici (kolem 100 obyvatel). V roce 1981 zde žilo již jen 34 Srbů a v roce 1991 jen 18 Srbů. Postupným procesem depopulace v tomto prostoru procházela všechna sídla (i muslimská).

<sup>593</sup> V roce 1991 žili pouze 2 Srbové. Dnes zde nežije nikdo, přesto úřad opštiny k tomuto sídlu přiřazuje 4 srbské obyvatele ve 2 domech.

<sup>594</sup> Zde jsem zaznamenal 1 hospodářství, které se opravuje, dle předsedy MZ zde žije údajně dohromady 6 lidí, což mi přijde nereálné, naopak úřad opštiny v tomto prostoru nikoho nemonitoruje (což znamená, že tyto osoby na úřadu nebudou přihlášeny). V roce 1991 zde žili také pouze 2 Srbové.

<sup>595</sup> Z navrátilivších se jsou všichni staří lidé, jejich potomci zůstali většinou v Sarajevu či ve městě Trnovo. Přesto je zde poměrně dost domů opravených, využívají je bývalí místní jako tzv. vikendice. Místní mi tvrdili, že jich je celkem 10 Muslimů, kteří zde žijí celoročně. Předseda MZ mi uvedl hodnotu 32 osob a úřad opštiny registruje v Ostojići 40 Bosňáků. Mijanovići je sídlem, ve kterém v roce 1991 žilo 44 Muslimů a 5 Srbů, dnes je registrovaných pouze 16 Bosňáků.

<sup>596</sup> V roce 1991 v Dejčiči žilo 217 Muslimů. Dnes dle předsedy MZ tu trvale žije 156 Muslimů, podle úřadu opštiny 170 Muslimů, což vypadá patrně jako nadsazené číslo.

<sup>597</sup> Tato ves, obdobně jako Umčani se postupně početně zmenšovala. V roce 1981 zde žilo 53 Srbů, v roce 1991 již jen 35 osob. Dnes zde bydlí pouze 2 Bosňáci (pár), kteří tu před válkou nežili.

<sup>598</sup> Z čehož je 443 Muslimů a 21 Srbů. In: interní materiál *Stanovništvo*, federální opština Trnovo.

<sup>599</sup> Z toho pouze 12 Srbů. Osobně jsem odhadnul přibližný počet obyvatel na 395 osob, z nichž je pouze 5 Srbů. Pokud srovnáme data předsedy MZ a úřadu opštiny, tak se rozcházejí pouze velmi málo (v otázce počtu Srbů a 2 vesnic). Na druhou stranu i zde se potvrzuje špatná komunikace a spolupráce, neboť předseda mjesne zajednice stejně jako Statistický úřad, již využívá, oproti úřadu opštiny, nové správní uspořádání, počítající s 14 naseljenými mjestima (Dle dokumentu ze Statistického úřadu o rozhodnutí založení mjesnih zajednic na prostoru opštiny Trnovo z roku 2000). Paradoxní je, že tento dokument, jež byl vytvořen na úřadě opštiny, samotná opština nevyužívá a ve svém registru obyvatel používá správní uspořádání z předválečné doby.

<sup>600</sup> Pokud bychom za přepočtení početního stavu v roce 1991 místo údajů úřadu federální opštiny převzaly data OHR, která místo 2 472 Muslimům udávají 3 000 Muslimů a místo 526 Srbů zaznamenávají 500 byla by pak úspěšnost návratnosti 45 %!

<sup>601</sup> Během svého průzkumu jsem v prostoru Dejčiči monitoroval návratnost pouze 5 Srbů. Je to také největší zaznamenaný rozdíl mezi mými daty (3,33 %) a daty UNHCR (42,8 %).

grafu č. 1. jsou zobrazeny rozdíly v odlišném vidění etnické situace v prostoru federální opštiny Trnovo.

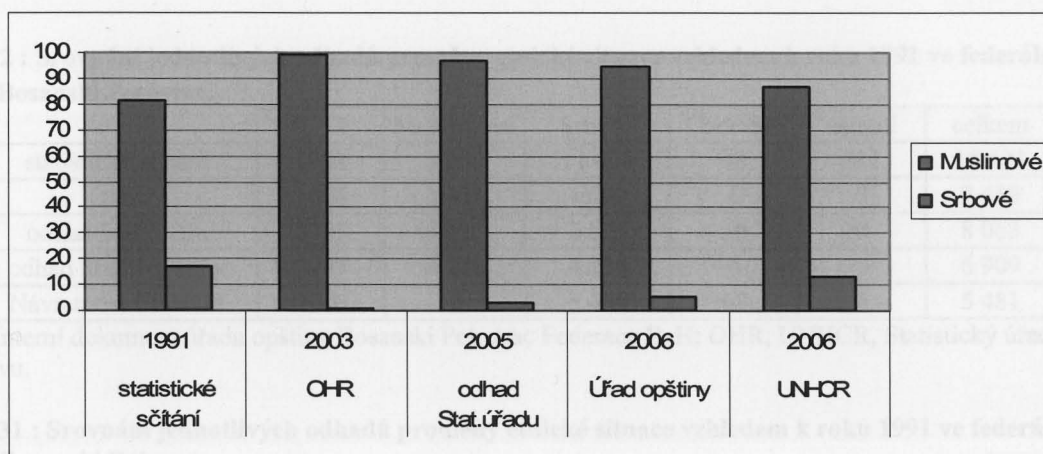
Tab. č. 1 : Srovnání jednotlivých odhadů proměny etnické situace vzhledem k roku 1991 ve federální opštině Trnovo.<sup>602</sup>

		Muslimové	Srbové	Chorvaté	ostatní	celkem
statistické sčítání	1991	81,3	17,3		1,4	100
OHR	2003	99	1	0	0	100
odhad Stat.úřadu	2005	97,24	2,75	0	0	100
Úřad opštiny	2006	94,3	5,6	0,1	0	100
UNHCR	2006	87,1	12,9	0	0	100

Zdroj: Interní dokument úřadu opštiny Trnovo Federace BaH; OHR, UNHCR, Statistický úřad v Sarajevu.

Pozn. : údaj UNHCR je določený za teoretického předpokladu obdobného celkového počtu obyvatel jako uvádí úřad opštiny Trnovo.

Graf č. 30 : Srovnání jednotlivých odhadů proměny etnické situace vzhledem k roku 1991 ve federální opštině Trnovo.



Zdroj: Interní dokument úřadu opštiny Trnovo Federace BaH; OHR, UNHCR, Statistický úřad v Sarajevu.

Pozn. : údaj UNHCR je določený za teoretického předpokladu obdobného celkového počtu obyvatel jako uvádí úřad opštiny Trnovo.

Z údajů vyplývá, že se nevrátilo i velké množství Muslimů, a to do svého prostředí, ve kterém má absolutní většinu, tzn. že hlavním důvodem, který ostatně oni sami udávají, jsou ekonomického charakteru.<sup>603</sup> Při porovnání s údaji s rokem 1981 prošel všechny vesnice postupným populačním úpadkem, který v té době postihnul z velké části většinu horských oblastí (a obzvláště ty, které se rozkládají v zázemí velkého města, jako je příklad Trnova).

<sup>602</sup> Za rok 1991 se jedná již o přečtené hodnoty v rámci entitního rozdělení.

<sup>603</sup> Nemožnost zde získat pracovní místo a řada dalších problémů, které jsou řešeny v podkapitole Překážky k úspěšnému návratu.

### 7.3.2.2 *Bosanski Petrovac – Federace Bosny a Hercegoviny*

Příkladu této opštiny je vybrán záměrně jako ukázka návratnosti Srbů do původně většinového srbského prostředí.<sup>604</sup> V roce 1995 se operace „Bouře“, jejímž cílem bylo ovládnout oblast srbské Krajiny v Chorvatsku, rozšířila i do prostor Bosny a Hercegoviny, především dnešního Hercegbosanského kantonu. Chorvatsko-bosňácký postup vyvolal další uprchlickou vlnu bosenských Srbů, kteří z větší části směřovali do Banja Luky<sup>605</sup> a do jejichž původních bydlišť se nově přesunula řada Chorvatů (především ze střední Bosny). Daytonskou dohodou byla sice opština rozdělena, ale naprostá většina rozlohy i obyvatel zůstala ve Federaci, pouze 6 vesnic je rozdělených tak, že jejich části spadají do opštiny Petrovac v Republice srbské.<sup>606</sup> Opština Bosanski Petrovac je také příkladem naprosto odlišných hodnot, jež jednotlivé subjekty ve svých statistikách odhadů počtu obyvatel a návratnosti uvádějí a na které poukazuje následující tabulka č. 2. a graf č. 2.

**Tab. č. 2 : Srovnání jednotlivých odhadů proměny etnické situace vzhledem k roku 1991 ve federální opštině Bosanski Petrovac.**

		Muslimové	Srbové	Chorvaté	ostatní	celkem
statistické sčítání	1991	3 288	11 694	48	591	15 621
OHR	2003	3 421	4 032	6	0	7 450
odhad Stat.úřadu	2005	5 420	2 625	16	0	8 063
odhad úřadu opštiny	2005	2 173	4 236	6	0	6 909
Návratnost UNHCR	2006	0	5 408	67	6	5 481

**Zdroj:** Interní dokument úřadu opštiny Bosanski Petrovac Federace BaH; OHR, UNHCR, Statistický úřad v Sarajevu.

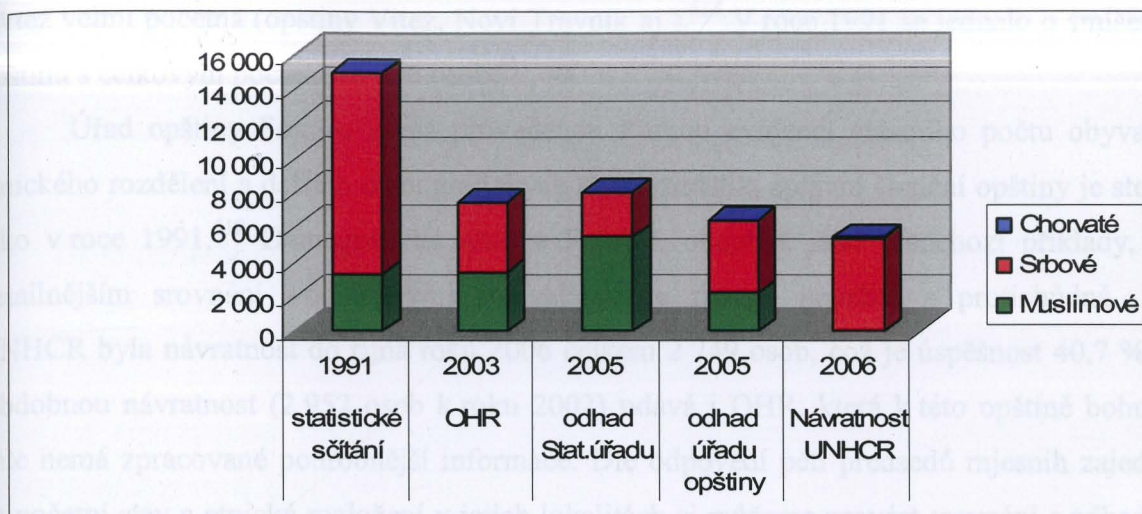
**Graf č. 31 : Srovnání jednotlivých odhadů proměny etnické situace vzhledem k roku 1991 ve federální opštině Bosanski Petrovac.**

<sup>604</sup> Jednalo se o ucelený srbský prostor, jež se rozkládal kromě opštiny Bosanski Petrovac na opštinách Bosansko Grahovo, Titov Drvar (dnes pouze Drvar) a Glamoč. V prostoru Petrovce bylo dle sčítání roku 1991 celkem 15 621 osob, z čehož 11 694 bylo Srbů, 3 288 Muslimů, 48 Chorvatů, 366 Jugoslávčů a 225 ostatních. In: *Nacionalni sastav stanovništva*. Statistički bilten č. 234. Sarajevo 1993.

<sup>605</sup> Srov. HLADKÝ, L. : *Bosenská otázka...*, str. 287 – 288.

<sup>606</sup> O funkčnosti takové opštiny, která je složená pouze ze 6 částí vesnic (tj. kromě sídla Drinić ne z jejich center vesnice, ale z domů, které jsou ve stráních této horské vysoce zalesněné opštiny) lze pochybovat. Odhad počtu obyvatel dle Republikového statistického úřadu je pouhých 189 osob v r. 2004. Dle *Statistički Bilten*, č. 8. Banja Luka 2005, str. 107.





**Zdroj:** Interní dokument úřadu opštiny Bosanski Petrovac Federace BaH; OHR, UNHCR, Statistický úřad v Sarajevu.

Z daného grafu lze vyčíst několik zásadních fakt. Ve srovnání s dnešní realitou v jednotlivých sídlech lze předpokládat, že návratové statistiky UNHCR jsou v hodnotě 5 408 Srbů (což je úspěšnost návratnosti 46 %) opětovně nadhodnocené.<sup>607</sup> Rozložení muslimského obyvatelstva v roce 1991 v této opštině bylo převážně v samotném centru – Bos. Petrovci, kde žilo 2 678 Muslimů.<sup>608</sup> Proto se zdá údaj odhadu Statistického úřadu v Sarajevu ohledně počtu 5 420 Bosňáků značně nadhodnocený oproti reálnému stavu. Z tohoto pohledu se tak jeví jako opravdu nejreálnější odhad hodnoty vlastní opštiny (k níž se částečně blíží i odhad OHR), ve které dnes opětovně mají Srbové většinu. Přesto jsou celkové počty obyvatel ve srovnání s rokem 1991 značně snižené. I tak jsou ale opštiny Bosanski Petrovac a vedlejší Drvar místy, ve kterých lze hodnotit srbskou návratnost za nejintenzivnější v celém prostoru Bosny a Hercegoviny.

### 7.3.3 Návratnost chorvatská

#### 7.3.3.1 Fojnica – Federace Bosny a Hercegoviny

U chorvatských opštin se průzkum prováděl velice obtížně, neboť se jedná buď o opštiny nížinné (např. Posavski kanton), což má za následek husté osídlení v značném množství populačně silných sídel nebo o opštiny v horském terénu střední Bosny (Fojnica, Vitez, Busovača, Novi Travnik aj.), kde jsou jednotlivá sídla od sebe značně vzdálená,<sup>609</sup> či

<sup>607</sup> Vedle toho je podezřelá hodnota návratu 67 Chorvatů dle UNHCR, pokud víme, že před válkou zde byl zaznamenán počet pouhých 48 Chorvatů.

<sup>608</sup> Což je 81 % všech Muslimů v opštině; Město Bosanski Petrovac bylo tak smíšeným sídlem dvou etnik.

<sup>609</sup> Což je případ opštiny ve které byl prováděn výzkum, Fojnice.

taktéž velmi početná (opštiny Vitez, Novi Travnik aj.).<sup>610</sup> V roce 1991 se jednalo o smíšenou opštinu s celkovým počtem 16 296 osob.<sup>611</sup>

Úřad opštiny Fojnice nemá provedenou žádnou evidenci vlastního počtu obyvatel, etnického rozdělení a dalších demografických charakteristik, správní členění opštiny je stejné jako v roce 1991.<sup>612</sup> Demografická situace Fojnice, obdobně jako předchozí příklady, při detailnějším srovnání s dostupnými statistikami je značně neurčitá a protichůdná. Dle UNHCR byla návratnost do října roku 2006 celkem 2 749 osob, což je úspěšnost 40,7 %.<sup>613</sup> Obdobnou návratnost (2 952 osob k roku 2002) udává i OHR, která k této opštině bohužel dále nemá zpracované podrobnější informace. Dle odpovědí pěti předsedů mjesnih zajednic na početní stav a etnické rozložení v jejich lokalitách si můžeme provést srovnání s odhadem statistického úřadu.<sup>614</sup> I přes zmiňované příkladové výtky, pokud bychom i přesto počet Chorvatů v těchto 5 mjesnih zajednicích (815) srovnali s hodnotou celkového počtu chorvatského etnika (829) opštiny Fojnice dle Statistického úřadu,<sup>615</sup> znamenalo by to, že v podstatě všichni Chorvaté dnes žijí pouze v tomto prostoru. To ale nemůže být absolutně reálné, neboť 79 % z nich v roce 1991 bylo rozloženo v prostoru zbylých 4 mjesnih zajednicích (především v samotné Fojnici), vedle toho je zde avizovaná návratnost UNHCR a OHR.

<sup>610</sup> Z tohoto důvodu jsem také výzkum v opštině Modrića přerušil, neboť v populačně silných vesnicích bych musel věnovat provedení terénních šetření obrovské množství času.

<sup>611</sup> Z toho bylo 8 024 Muslimů, 6 623 Chorvatů, 157 Srbů, 407 Jugoslávčů a 1 085 ostatních. In: *Nacionalni sastav stanovništva*. Statistički bilten č. 234. Sarajevo 1993. Opština byla sice smíšená, pokud se však podíváme na nejnižší administrativní jednotky, tzv. naseljena mjesta, shledáme, že v jejím prostoru se nacházelo z 55 pouze 10 sídel, o kterých bychom mohli tvrdit, že byla smíšená (tedy, že zde byly významně zastoupeny obě dvě etnické složky). Na úrovni mjesnih zajednic je situace ohledně heterogenity vyšší (z 9 MZ jsou 3 většinou muslimské, 2 většinou chorvatské a 4 smíšené (tj. MZ Fojnica, Dusina, Ostružnica, Ščitovo)).

<sup>612</sup> Po požádání na úřadě, zda mají evidenci obyvatelstva atd., jsem obdržel registr mjesnih zajednic, kde byly uvedeny počty obyvatel k roku 1991.

<sup>613</sup> Z celkové návratnosti bylo 2 698 Chorvatů a 51 Srbů. [www.unhcr.ba](http://www.unhcr.ba)

<sup>614</sup> Jednotlivé dopovědi, zjišťované telefonicky z úřadu opštiny prostřednictvím kompetentního úředníka (předtím jsem byl dvakrát ohledně takových odpovědí od předsedy MZ v této opštině odmítnut, s vysvětlením, že se jedná o interní informace), díky němuž snad lze dané hodnoty považovat za rozhodně objektivnější, než jsou data statistického úřadu (viz dále). Z odpovědí předsedů MZ žije v 5 MZ (Pločari, Pridola, Ostružnica, Ščitovo a Prokos) dnes přibližně celkem 5 280 osob, z čehož je 4 465 Bosňáků a 815 Chorvatů. V roce 1991 v prostoru těchto 5 MZ bylo z celkového počtu 6 086 obyvatel 4 641 Muslimů a 1 347 Chorvatů. Ovšem u jednotlivých výpovědí předsedů MZ se ukazuje několik nejasností, které částečně zpochybňují jejich výpovědi. Např. v mjesne zajednici Ščitovo žilo v roce 1991 celkem 687 osob (303 Muslimů a 361 Chorvatů) a dnes dle předsedy MZ je zde celkem cca 300 osob, z čehož je kolem 180 Chorvatů. Většina Chorvatů z této MZ ale žila pouze v naseljenem mjestu Polje Ščitovo (v roce 1991 zde žilo celkem 282 osob, 218 Chorvatů a 51 Muslimů), které dnes rozhodně není tak populačně silné jako v roce 1991 (evidentně se totiž řada lidí nevrátila). Do dalších menších vesnic této MZ, kde byli Chorvaté v roce 1991 v menšině se Chorvaté nevraceli. Proto lze předpokládat, že početní stav této MZ bude sice pravděpodobně kolem 300 osob celkem, ale Chorvatů bude méně než oněch 180.

<sup>615</sup> Dle Statistického úřadu v roce 2005 z celkového počtu 11 067 osob je 10 182 Bosňáků, 829 Chorvatů a 56 Srbů. [www.fzs.ba](http://www.fzs.ba).

Na základě jednotlivých dat lze zhodnotit, že chorvatskou návratnost do prostoru Fojnice lze zaznamenat do všech devíti mjesnih zajednic. Celkový počet obyvatel opštiny bude ale ve srovnání s rokem 1991 nižší.

#### 7.4 Závěry výzkumu

##### 7.4.1 Hypotézy výzkumu a jejich verifikace

*Bosna a Hercegovina zůstává nadále zemí s etnicky homogenními oblastmi, do nichž pokračuje návratnost spíše většinová.*

Z vybraných dílčích příkladů návratnosti jednotlivých etnik lze shrnout, že Bosna a Hercegovina zůstává nadále zemí s etnicky homogenními oblastmi, do nichž dnes pouze minimálně pokračuje spíše návratnost většinová nebo i menšinová, ovšem jen v takových případech, kdy se dotyčné menšinové návraty vrací do etnicky stejnorodých „enkláv“ v jinak homogenním etnicky odlišném většinovém etniku. Návratnost je efektivnější (a strukturálně vyváženější) do oblastí urbánních, kde lze nalézt pracovní uplatnění. Do oblastí, jako byl příklad opštiny Čajniče, je reálná návratnost velice slabá. Ve všech místech výzkumu se dle mých dotazníkových šetření za poslední dva roky skoro nikdo nevrátil, početní stav tak v menšinových zónách rurálních, periferních regionů zůstává konstantní. Domnívám se proto, že ve shodě s proklamací Helsinského výboru lze tvrdit, že proces návratnosti je ve své poslední, konečné fázi. Vzhledem k tomu, že struktura obyvatelstva je značně neúplná, kdy převažují většinou starší ročníky, můžeme dále předpokládat, že do budoucna se demografický (i etnický) obraz země bude dále proměňovat. Postupně se budou rozšiřovat periferní regiony, jak tamní starší ročníky budou vymírat, což velmi negativně ovlivní celkový socioekonomický rozvoj (viz dále).

*Prezentace výsledků shromážděných návratových statistik UNHCR, OHR aj. se často zásadně liší od reálné situace v daném místě. Minoritních návratů je ve skutečnosti mnohem méně, než tyto návratové statistiky avizují.*

Z podrobného rozboru jednotlivých materiálů porovnaných se situací v konkrétních lokalitách vyplývá, že v podstatě všechny návratové statistiky se jednak výrazně odlišují mezi sebou navzájem a jednak se rozcházejí i s viděnou realitou. V podstatě žádný existující statistický materiál, vydaný mezinárodními organizacemi či bosenskými orgány, není plně objektivní a věrohodný. Všechny statistiky jsou pokřivené nestejně provedenou (a často nejasnou) metodologií a vlivem politických elit v jednotlivých územích. Hodnocení

návratových statistik a statistik odhadů etnického složení a demografického vývoje je tak navýsost složitá. Jednotlivé materiály se navzájem „nerespektují“,<sup>616</sup> každý subjekt publikuje pouze svá data, aniž by se ohlížel, či si kladl otázku, proč někdo jiný obdobné šetření hodnotil často v úplně jiných datových odhadech. Stavět kategorické soudy pouze na základě čísel, která jsou průkazně u jednotlivých statistik a posléze při porovnání s reálnou situací odlišná, nám neodpovídá na otázku, kolik lidí se skutečně vrátilo. Ve všech případech byly hodnoty uváděné UNHCR vyšší, než jak se jevila reálná situace, přičemž nejvíce se v rámci provedených šetření údaje rozcházely v případě menšinové srbské návratnosti ve federální části opštiny Trnovo. Zde navíc bylo možné se opřít (navzájem porovnat) o nejširší možnou škálu datových bází. Z hodnocení úspěšnosti návratu tak hodnota UNHCR (42,8 %) výrazně přesahuje údaje úřadu opštiny (18,6 %) a mé údaje v konkrétní lokalitě (3,33 %). Další velmi rozporuplnou skutečností je dnešní etnická situace v opštině Bosanski Petrovac, kde se jednotlivé statistiky taktéž výrazně rozcházejí a kde UNHCR opětovně hodnotí návrat ve velmi optimistických předpokladech. Z jednotlivých srovnání statistik UNHCR a OHR s reálnou situací tak vyplývá, že statistiky UNHCR jsou ve všech případech mírně či výrazněji nadhodnocené, což potvrzuje skutečnost, že řada lidí, byť o proces návratu usilovala (či alespoň o získání svého movitého vlastnictví) po svém příchodu dům prodala a odešla žít jinde. Z využívaných materiálů lze označit jako nejméně přínosné datové materiály statistických úřadů, jejichž data jsou krajně zavádějící a velmi často naprosto *neodpovídají* skutečnosti.

Přesto jsme v dnešní situaci, kdy není provedeno sčítání lidu, odkázáni pouze na dané materiály, které je však bezpodmínečně nutné konfrontovat s odpovídajícím stavem v jednotlivých zkoumaných lokalitách. Jedině tak lze totiž, po jejich srovnání v podobě detailního terénního průzkumu, dosáhnout konkrétnějších odpovědí o objektivní reálné etno-demografické situaci v prostoru Bosny a Hercegoviny.

*Úspěšnější minoritní návratnost v celém bosenském prostoru je do Federace Bosny a Hercegoviny než do Republiky srbské.*

Tuto hypotézu nelze potvrdit. Mé osobní domněnky založené na pohybu v terénu mě vedou k tvrzení, že situace v dnešní době je naprosto opačná, tedy, že úspěšnější menšinová návratnost je do Republiky srbské (především návratnost muslimská) než do Federace (v podobě návratnosti srbské). Bohužel však ze současné pozice se jedná pouze o další, mnou

---

<sup>616</sup> Tedy, i když je daný materiál již zveřejněný a vzniká jiný, většinou není k předchozím vydaným pracím ve vznikajícím materiálu nikterak přihlíženo.

pozměněnou hypotézu, kterou v daném okamžiku (pro její další obrovský rozsah) nemohu nikterak verifikovat.

*Slabá návratnost do rurálních regionů je zapříčiněna především tamní ekonomickou situací, přičemž úspěšná návratnost je převážně pouze u starších osob a seniorů.*

Hypotéza, kterou lze doložit prakticky ve všech zkoumaných opštinách a to i v případě většinové návratnosti (např. příměstská opština Trnovo má velmi nízkou majoritní návratnost). Všechny rurální, horské oblasti tak mají oproti roku 1991 nejen proměněnou etnickou strukturu, ale také velmi často zásadně snížený celkový početní stav. Důvody jsou prosté – v takových regionech možnost získat práci je velmi mizivá. I proto se sem mladší osoby nevracejí.

*Dnešní Bosna Hercegovina není zemí, která by měla efektivní, či na některých místech vůbec fungující, jednotný administrativní systém.*

Současná Bosna Hercegovina není zemí, kde by fungoval s centrem propojený administrativní systém. Na základě srovnání obou entit se ukazuje, že každá entita stále využívá poněkud odlišné správní členění.<sup>617</sup> Přičemž nejvíce zarážející je, vzhledem k prokazatelným demografickým nesrovnalostem v jednotlivých opštinách, jakým způsobem dané odhady etno-demografické situace v obou Statistických úřadech vznikají a jak z nich může státní i privátní sektor vycházet při plánování svého rozvoje a při vytváření strategií pro další ekonomický rozvoj země.<sup>618</sup>

## **8. Shrnutí**

Zásadní společenské a ekonomické změny po druhé světové válce, jež se promítly do změn v přirozeném a územním pohybu obyvatelstva, měly stěžejní vliv na postupné podstatné etnické proměny bosenského prostoru. Bosna a Hercegovina patřila po druhé světové válce mezi nejzaostalejší oblasti jugoslávské federace, což mj. potvrzoval vysoký početní růst obyvatelstva v prvních poválečných letech (1948 – 1953), obecně typický pro zaostalé země s celkově rurálním charakterem krajiny. Nerozvinutý zemědělský sektor zaměstnávající tři

<sup>617</sup> Federální statistický úřad nadále počítá s předválečnými mjesními zajednicemi; v Republice srbské jsou již jen naseljena mjesta. Republika srbská také nemá rozdělení země na kantony, jako tomu je ve Federaci.

<sup>618</sup> Viz rozhovor s D. Marinkovićem. In : BJELAJAC, M. : Popis da, ali kada? In: [www.slobodnaevropa.org](http://www.slobodnaevropa.org), 7. 1. 2007.

čtvrtiny obyvatel si nutně vyžadoval změny, neboť úroveň zemědělství, na velmi nízkém stupni technického vývoje, by při zvyšujícím se počtu obyvatel, mohla jen stěží zajistit obživu všech obyvatel. Bosna a Hercegovina v poválečné době také díky příhodným přírodním podmínkám nastoupila cestu rychlé industrializace, jež byla umocněna po roztržce s Informbyrem. Hospodářské, velmi intenzivní a především viditelné změny vyvolaly zásadní společenské a prostorové proměny. Procesy, typické v daném období pro celou jugoslávskou společnost, ovlivnily celkovou proměnu životní úrovně jednotlivých republik jugoslávské federace. Zrychlená industrializace, provázená postupnou deagrarizací, silící urbanizací a celkově rostoucími migračními přesuny, charakterizovala tehdejší zásadní proměny bosenského prostoru. Jednotlivé procesy postupně měnily charakter agrárního, zaostalého státu na stát industriální s rozšiřujícími se urbánními zónami a pomalu se zvyšující životní úrovní, což potvrzovaly i ukazatele změn životního standardu, rapidní snížení negramotnosti a celkový růst vzdělanosti a kultury.

Příznivá hospodářská situace koncem 50. a v 60. letech doprovázená celkovým vzestupem životní úrovně v Jugoslávii zásadně ovlivnila rychlejší transformaci přirozené reprodukce populace na území celé jugoslávské federace a tak i postupně ukončila proces demografické transice. Bosna a Hercegovina, jako ekonomicky zaostalejší země v rámci jugoslávské federace, ve které dochází k intenzivním socioekonomickým transformačním změnám, představovala klasickou ukázkou tohoto pozdějšího zakončení demografické revoluce.

Migrace venkovského obyvatelstva do měst postupně měnila celkový charakter rurálních oblastí. Rostl proces deagrarizace, venkov kvůli odchodu převážně mladých ekonomicky aktivních obyvatel stárnul, feminizoval se, snížil se počet členů rodiny, kteří žili ve stejné domácnosti, a klesl podíl obyvatel zaměstnaných v primárním sektoru na celkovém počtu ekonomicky aktivních obyvatel. Celkově tento proces vedl ke snižování počtu venkovského obyvatelstva ve vztahu k městskému obecně. Intenzivní hospodářský rozvoj však probíhal především v oblastech, kde se nacházely zdroje surovin a které byly dobře dopravně dostupné. Jejich propojením s městy tak postupně vznikaly ucelené urbánní zóny. Naopak v oblastech horských, periferních, převážně agrárních, životní úroveň tolik nerostla a protože ležely mimo hlavní dopravní infrastrukturu, získávaly i minimum investic. Tak se ale stále více rozevíraly nůžky socioekonomické polarizace geografického prostoru Bosny a Hercegoviny, což se velmi negativně začalo projevovat při postupně rostoucích hospodářských problémech celé jugoslávské federace na konci sedmdesátých let. Nejtvrďší dopady byly právě v periferních regionech, osídlených především srbským a chorvatským

etnikem. Jejich, již tak intenzivní územní pohyb, se dále prohluboval, především v podobě emigračních proudů do mateřských republik, což samozřejmě mělo dále vliv na celkové etnické prostorové rozložení země.

Zesilující emigrace srbského a chorvatského obyvatelstva při relativně vyrovnané migrační bilanci muslimského obyvatelstva společně s rozdíly v přirozeném přírůstku u jednotlivých etnických skupin a následky dřívějších demografických trendů měla v posledních třech desetiletích 20. století vliv na zásadní změny etnické struktury a zvyšující se prostorově-demografickou polarizaci bosenského prostoru a růst národnostní homogenizace obyvatelstva. Následkem těchto procesů se dále proměnila populační dynamika jednotlivých národností Bosny a Hercegoviny, což lze sledovat za pomoci šesti regulérních statistických sčítání provedených v letech 1948 – 1991. Selektivní emigrace měla vliv jednak na vzdělanostní strukturu státu, kdy z republiky odcházeli nejvíce mladí, vzdělaní lidé a jednak na postupný přechod od celkového růstu obyvatelstva k depopulačnímu procesu celé Bosny a Hercegoviny. V roce 1981 oba protipóly, tedy sídla v populačním úbytku a sídla s rostoucím lidským potenciálem, zaznamenaly přibližně shodný počet. V oblastech intenzivního úbytku obyvatelstva se postupně zvyšovala ekonomická zaostalost, tyto regiony zůstávaly na okraji zájmu a bez silnějších investic ležely mimo hlavní rozvojové osy země. Naopak regiony s rostoucím počtem obyvatelstva koncentrovaly největší díl ekonomického potenciálu Bosny a Hercegoviny a dále se za pomoci ekonomických stimulačních prostředků rozvíjely.

Teritoriální rozloha jednotlivých etnik v Bosně a Hercegovině se po druhé světové válce také proměnila. Populačně bosenskému prostoru dominovali do roku 1971 Srbové, kteří také disponovali největší územní rozlohou svých teritorií. Vzhledem k odlišné populační dynamice jednotlivých národností prvenství dle absolutního počtu obyvatel po roce 1971 převzali Muslimové. Srbové si nicméně nadále udržovali největší teritoriální, byť postupně se snižující, pozice. Dle posledního sčítání obyvatelstva provedeného v roce 1991 měla Bosna a Hercegovina celkem 4 377 033 obyvatel. Hustota osídlení byla relativně nízká a také velmi nerovnoměrná, neboť nadále pokračoval trend růstu polarity mezi urbánními a rurálními oblastmi. Zvláště jeden parametr, národnostní faktor, ukazoval na stanovenou zákonitost v hustotě osídlení, neboť bylo jasně viditelné, že existovala vysoká, stále se zvyšující, hustota osídlení obyvatelstva v regionech (opštinách), kde dominovalo muslimské obyvatelstvo. Koncentrace chorvatského obyvatelstva v prostoru zůstávala konstantně průměrná, ve většinových oblastech srbské populace byla hustota zalidnění velmi nízká.

Etno-demografické rysy bývalé svazové republiky Jugoslávie tak byly pro své silně heterogenní, multikulturní složení obyvatelstva výjimečně specifické. V prostoru Bosny a Hercegoviny byla tato velická teritoriální promíšenost obyvatelstva, zvláště v urbánních centrech, modifikátorem i původcem mezietnických a mezikonfesionálních konfliktů, které v souvislosti s rozpadem Jugoslávie a prohlášením nezávislosti jejích republik usilovaly o vytvoření homogenních, etnicky čistých prostor. Tuto vypjatou snahu jednotlivých národů po větší etnické a teritoriální dominanci v území pro navýšení svého politického vlivu zesiloval fakt, že v posledním statistickém sčítání v roce 1991 v této republice neměl ani jeden národ absolutní většinu. Příмым důsledkem extrémního úsilí k zajištění si etnicky čistých prostor byla největší uprchlická vlna mimo hranice země od druhé světové války s obrovskými vnitřními nucenými migračními přesuny. Občanský konflikt zásadně ovlivnil a změnil nejen etno-demografickou, ale tím i socioekonomickou strukturu země. Přerušil ekonomické i jiné vztahy mezi jednotlivými oblastmi a zdevastoval hospodářské kapacity země. V důsledku nucených migrací a etnických čistek bylo nenávratně proměněno etnické složení v jednotlivých opštinách (absolutní etnická homogenizace prostoru), zbrzděn (a místy zastaven) celkový demografický růst obyvatelstva, změněna hustota osídlení v jednotlivých regionech a ovlivněna celková struktura obyvatelstva. Na základě sondážních terénních průzkumů (a ve shodě s prohlášením Helsinského výboru o soustavné homogenizaci prostoru) se domnívám, že Bosna a Hercegovina i dnes zůstává etnicky homogenní zemí, kde sice dochází k návratům, ale způsobem, že se pouze rozšiřují menšinová stávající sídla a jejich okolí. Vznikají tak jakési enklávy v jinak etnicky homogenním prostředí. Opticky to sice vypadá tak, že daná lokalita, či vesnice částečně nabyla zpět svou multietnicitu, prakticky je ale vidět, že zůstává nadále rozdělená, podělená mezi daná etnika (*potvrzení hypotézy č. 1*). Multikulturalita se tak v rurálních oblastech nikterak neobnovuje, přičemž se jí nedaří obnovit, až na částečné výjimky (např. Tuzla), v podstatě ani v největších městech (*potvrzení hypotézy č. 3*).

Tento stav se nepodařilo zvrátit (resp. uvést do předchozího etnicky heterogenního stavu) ani cíleným úsilím mezinárodního společenství v podobě realizace návratových programů, jejichž úspěšnost je z dnešního pohledu relativní. Politika mezinárodního společenství se tak dnes ocitá v pomyslných kleštích, kdy se na jedné straně postupně připouští, že návrat je mnohem složitější, než se původně předpokládalo a na straně druhé se upozorňuje, že oslabování silného politického tlaku nutícího k etnické reintegraci může být nacionalistickými politiky interpretováno jako volnost k jejich jednání, tedy ke konsolidování výsledků etnického čištění skrze ustanovení neprůchodných zákonných bariér k návratu.



Mezinárodní společenství si stále nepřipouští, že by ambiciózní plán návratu uprchlíků selhával či selhal. Uvědomuje si, že pokud by tomu tak bylo, mohlo by to znamenat, že dohody podobné ustanovením v Daytonu nebudou podporovány či přinejmenším budoucí operace by mohly díky tomu mít odlišný koncepční přístup, tedy se nepokoušet o podporu návratu do etnicky rozdělené země. Zaobírání se teoretickými přístupy a hledání nových konceptuálních přístupů k řešení otázky návratnosti ale vede k závěru, že se situací, jež je dnes v prostoru Bosny a Hercegoviny reálná, si mezinárodní společenství, vzhledem k tomu, že nechce připustit své selhání, neví rady. Za jedenáct let od podepsání daytonských dohod bylo sice zaznamenáno přes milion návratů, z nich však bylo pouze 45 % minoritních. Pokud srovnáme množství návratů za jednotlivé roky, jež uběhly od války, shledáme, že jejich hodnoty kulminovaly v roce 2002. Od té doby mají menšinové návraty, dle záznamů UNHCR, prudce sestupnou tendenci. Z tohoto pohledu by asi bylo logické prohlásit, že proces návratnosti, jako takový, je u konce a dále půjde v rámci dalších navrátilivších se, již jen o drobné úpravy absolutních hodnot jednotlivých opštin. Přesto nic takového nikdo nedeklaroval. Jak již bylo v textu výše řečeno, zásadním tvrzením proti přiznání, že je návrat u konce, je obava, že by tak bylo potvrzeno homogenní etnické rozdělení země. V literatuře zabývající se uprchlictvím můžeme zaznamenat k tomuto problému dva zásadní protikladné názorové proudy. První, jež reprezentuje např. Helsinský výbor tvrdí, že etnické čištění je v Bosně a Hercegovině v závěrečné fázi, což dále utvrzuje etnickou homogenizaci prostoru. Tedy *přesný opak* úsilí mezinárodního společenství o etnickou reintegraci země deklarované v daytonské mírové dohodě. Opačný názorový proud je založen na optimistickém předpokladu, jež představují např. Tuathail s Dahlmanem, kteří jsou přesvědčeni, že výbor svojí zprávu formuloval příliš ostře a negativně. Nepopírají sice, že Bosna a Hercegovina už není multietnickou zemí na lokální úrovni, nicméně argumentují, že je mnohem více multietnická, než v jakém stavu se nacházela těsně po válce, kdy převládala téměř absolutní etnická segregace. Celkově lze shrnout, že slabá návratnost v podstatě podlomila hlavní proklamovaný záměr daytonských mírových dohod, jež pokládal návrat uprchlíků a přemístěných do svých původních domovů za svojí stěžejní prioritu (*potvrzení hypotézy č. 6*).

V otázkách kolem návratnosti uprchlíků a přemístěných není kladen přílišný důraz na stěžejní problém, jenž spočívá v nerovnoměrnosti návratnosti do jednotlivých entit. V podstatě veškerá literatura hovoří o efektivnější návratnosti do Federace než do Republiky srbské. Při konkrétních pozorováních však daná tvrzení nelze s rozhodností potvrdit. Spíše se domnívám, že z obou entit je mnohem intenzivnější a strukturálně plnější návratnost do Republiky srbské (viz odpovědi na hypotézy výzkumu v předchozí kapitole).

Trend urbanizace započatý v době industrializace měl vliv na ostrý předěl mezi městským a venkovským obyvatelstvem, především v oblasti sociální a kulturní. Během války, kdy jednotlivé simultánní pohyby vedly k promíšení urbánní a rurální společnosti se tyto vzájemné rozdíly dále umocnily. Odlišné zvyky, oblečení a chování urbánní a rurální populace, která se tak během konfliktu ocitla na společném prostoru, bylo trvalým zdrojem vzájemné nevraživosti. Kategorie „přemístěných“ osob do měst byla doprovázena projevy negativních sociálních stigmat ve formě různých předsudků ze strany původního urbánního obyvatelstva. Rurální obyvatelstvo sebou do svého nového působiště často přinášelo kriminalitu a radikalismus. Ekonomicky pak jsou obě společnosti mimo svá přirozená místa výdělků, což je také patrně jeden z možných důvodů pomalé ekonomické obnovy země. Místní a navrátnější se přemístěné osoby a uprchlíci jsou tímto novým demografickým modelem rurální imigrace do měst roztrpčeni, neboť mají neodbytný pocit odcizení v jejich vlastním městě. Naopak mladí, kteří byli konfrontováni s městským způsobem života, se odmítli vrátit zpět do rurálních, periferních, regionů. Válka tak přispěla k urychlení procesu urbanizace a zároveň posunula proces depopulace venkova do její konečné fáze, která může velmi pravděpodobně vyvolat zpomalení celkového socioekonomického vývoje. Rozloha periferních, velmi slabě osídlených oblastí, kde se neustále zvyšuje problém v dostupnosti pracovní síly, se tak bude podílově na celkové rozloze země postupně zvyšovat (*potvrzení hypotézy č. 2*). Z těchto důvodů mají všechny rurální, horské oblasti oproti roku 1991 nejen proměněnou etnickou strukturu, ale také velmi často zásadně snížený celkový početní stav (*potvrzení hypotézy č. 7*).

Pokud sledujeme konkrétní politiku řízení návratnosti u jednotlivých národností shledáme, že se vyznačovala rozdílnými rysy. Zásadním rozdílem bylo, že bosňácká přemístěná a uprchlá populace projevovala, na rozdíl od srbských a chorvatských uprchlíků a přemístěných, vysoký zájem o návrat do svých původních domovů. Bosňácké opštiny a jejich politici poskytovali plnou podporu k návratu přemístěných Bosňáků, kteří často pocházeli z okolních regionů. Snažili se tak snížit početní stav svých často přeplněných opštin na úkor znovuzískání početní síly v mnoha oblastech, kde před válkou měli početní většinu (či zde byli s jiným etnikem smíšení). Takové úsilí je jednoznačnou a z muslimské strany logickou snahou zachovat celistvou, jednotnou Bosnu a Hercegovinu. Oproti Bosňákům, kteří se snažili rozšířit svůj početní a tím i politický vliv, se bosenští Chorvaté a bosenští Srbové naopak koncentrovali na držení jejich absolutní kontroly nad územími, kde je přesně stanovená sféra vlivu (*potvrzení hypotézy č. 4*).

Z podrobného rozboru jednotlivých materiálů porovnaného se situací v konkrétních lokalitách vyplývá, že v podstatě všechny návratové statistiky se jednak výrazně liší mezi sebou navzájem a jednak se rozcházejí i s viděnou realitou. V podstatě žádný existující statistický materiál vydaný mezinárodními organizacemi či bosenskými orgány není plně objektivní a věrohodný. Všechny statistiky jsou pokřivené nestejně provedenou metodologií a vlivem politických elit v jednotlivých územích. Stavět kategorické soudy pouze na základě čísel, která jsou průkazně u jednotlivých statistik a posléze při porovnání s reálnou situací odlišná, nám neodpovídá na otázku, kolik lidí se skutečně vrátilo. Ve všech zkoumaných případech byly hodnoty uváděné UNHCR vyšší, než jak se jevila reálná situace. Z jednotlivých srovnání statistik UNHCR a OHR s reálnou situací tak vyplývá, že statistiky UNHCR jsou ve všech případech mírně či výrazněji nadhodnocené, což potvrzuje skutečnost, že řada lidí, byť o proces návratu usilovala (či alespoň o získání svého nemovitého vlastnictví), po svém příchodu dům prodala a odešla žít jinam (*potvrzení hypotézy č. 5*).

Lze dále předpokládat, že demografický rozvoj obou entit se nebude ubírat úplně stejným směrem. Uprchlíci změnili prostorové rozložení a etnickou kompozici obyvatelstva celé země. Konfliktem způsobené demografické ztráty, jež jsou vysoce nerovnoměrně na území obou entit rozloženy, působí velmi neblaze na celkový socioekonomický rozvoj. Tragika nucené migrace na prostoru Republiky srbské je však o to vyšší, že toto území mělo již dlouhou dobu před válkou velice nízký přirozený přírůstek (na rozdíl od vysokého u Muslimů ve Federaci), jenž se neustále snižuje. Proto se již v roce 2002 přirozený přírůstek Republiky srbské, kde Srbové mají odhadem 90 % podíl na celkovém počtu obyvatel, ocitnul v záporných číslech. Snižování natality začíná negativně ovlivňovat i některé opštiny a celé Kantony Federace, což má vliv na celkovou snižující se demografickou vitalitu, jež obecně ohrožuje celou Bosnu a Hercegovinu. Pravděpodobně již tento rok bude přirozený přírůstek negativní. Demografický stav země negativně ovlivňuje odchod mladých lidí, tzv. „odliv mozků“ do ciziny, kvůli čemuž bosenská společnost není strukturálně úplná.

Celkově lze shrnout, že reálný stav v dnešní Bosně a Hercegovině ohledně demografické situace je mnohem složitější, než se na první pohled zdá. Nikdo není schopen se objektivně vyjádřit k předpokládanému počtu obětí i předpokládanému počtu obyvatel a rozložení etnik v bosenském prostoru. V podstatě je nemožné, aby ohledně určitých závěrů panoval alespoň částečný konsensus. Situace by se změnila mnohonásobně k lepšímu, pokud by bylo provedeno statistické sčítání. Kvůli tomu, že není census, nemohou se jednotlivé odhady odrážet od přesnějšího desetiletého základu (a každoročních odhadů), čímž jsou veškerá statistická data velmi chatrná, jak je ostatně jasně vidět v odhadech obou statistických

úřadů při porovnání s dalšími prameny. Census bude mít mimo jiné také funkci varující, upozorňující a potvrzující některé trendy (především depopulace), které by bylo vhodné pro zajištění stabilního následujícího rozvoje zastavit a korigovat. Jedině přesné a důsledné provedení sčítání tak může dát odpovědi na otázky nastiňované v tomto textu. Z těchto důvodů by politici proto měli provedení censu již konečně podpořit (neoficiálně se uvádí rok 2011, což by bylo v pokračující linii doby prováděných censů).

Za současné situace Bosna a Hercegovina – na rozdíl od jugoslávské periody - rozhodně nenaplnuje svou dřívější multikulturní roli. I jedenáct let po uzavření mírových dohod se potvrzují pesimistické prognózy, že zůstane jen umělým administrativním útvarem, ve kterém vedle sebe, nikoliv však spolu, žijí tři odlišná etnika.

## 9. Seznam literatury, pramenů a dalších zdrojů

### 9.1 Prameny

- Amnesty International : *Behind closed gates: ethnic discrimination in employment*. 26. 1. 2006. <http://web.amnesty.org>.
- *Analiza promjena strukturi stanovništva u Federaci Bosni i Hercegovini*. Federalni zavod za programiranje razvoja. Sarajevo 2002
- *Demografska statistika 2003*. Federalni zavod za statistiku. Sarajevo 2004
- *Helsinki Committee for Human Rights in Bosnia and Herzegovina : Report on the Status of Human Rights in Bosnia and Herzegovina (Analysis for the period January - December 2005)*. Sarajevo 2006
- *House burnings : Obstruction of the Drvar Right to Return to Drvar*. ICG 1997
- *Is Dayton Failing? : Bosnia Fours Years After The Peace Agreement. Restricted Circulation*. ICG 1999
- *Izveštaj o humanom razvoju za 2001. godinu*, Sarajevo, 2002. Dodatak 2: Stanovništvo Bosne i Hercegovine u periodu 1991.–2001. godine
- *Kantoni po brojkovima*. Federalni statistički zavod Sarajevo 2005
- *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine*. Knjiga IX, Stanovništvo po narodnosti FNRJ. Savezni zavod za statistiku. Beograd 1954
- *Nacionalni sastav stanovništva po naseljenim mjestima*. Zagreb 1995
- *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije po naseljima i opštinama*. Knjiga I. Beograd 1991
- *Pokazatelji prirodnog kretanja stanovništva u SFRJ, SR i SAP za period 1951-1981*. Beograd 1983
- *Popis stanovništva 1953*, Knjiga VIII., Narodnost i maternji jezik, podaci za srezove prema upravnoj podeli u 1953. godini. FNRJ Savezni zavod za statistiku. Beograd 1959.
- *Popis izbjeglih i raseljenih lica u Republici Srpskoj*, Ministerstvo za izbjegla i raseljena lica i Republički zavod za statistiku, Srpsko Sarajevo 1996.
- *Raseljena lica, izbjeglice i povratnici*. Informativno-operativni centar Komesarijata za izbjeglice Republike Srpske. Bijeljina 2001
- *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u 1971. godini*. Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije, podaci po naseljima i opštinama, knjiga II. Savezni zavod za statistiku. Beograd 1994
- *Preventing Minority Return in Bosnia and Herzegovina: the Anatomy of Hate and Fear* ICG 1999
- *Reconstruction and Return Task Force Action Plan*, OHR 1998
- *Sistematski spisak naseljenih mjesta u Bosne i Hercegovine*. Zavod za statistiku, Sarajevo 1998
- *Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnosni sastav po naseljima*. Državni zavod za statistiku. Zagreb 1995.

- *Statistický přehled opštin BaH a jejich obyvatelstva* (Municipal Assessment Questionnaire). OHR 2003
- *Statistički bilten*, č. 220, Sarajevo, Beograd 1991
- *Statistički bilten*, č. 234, Sarajevo 1993
- *Statistički godišnjaci Bosne i Hercegovine 1900 - 1991. godine*. Sarajevo, Republički statistički zavod Sarajevo 1991
- *The Continuing Challenge of Refugee Return in Bosnia and Herzegovina*. Balkans Report no. 137, Sarajevo/Brussels ICG 2002
- United Nations Convention relating to the Status of Refugees. Article 1. In : *Workshop on the Demography of Froced Migration*. 1997
- *Uparedna analiza pristupa pravima izbjeglica i raseljenih osoba*. Sarajevo 2005
- *The World Fact Book on Bosnia and Herzegovina*, updated as at 1 November 2005.

### 9.1.1 Internetové zdroje

- *Global IDP Database 2000*, <http://www.idproject.org>.
- International Association for the Study of Forced Migration (IASFM). <http://www.iasfm.org/>.
- The UN Refugee Agency. <http://www.unhcr.ba>
- Investigation and Documentation Center (IDC), <http://www.idc.org.ba>.
- <http://europeandcis.undp.org>.
- <http://www.agenzrbh.gov.ba/bosanski/statistike.html>.
- Federalni zavod za statistiku. <http://www.fzs.ba>; Republički zavod za statistiku. <http://www.rzs.rs.ba>.
- International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. <http://www.un.org/icty/>
- *The General Framework Agreement: Annex 7*. In: [http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content\\_id=375](http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=375)

### 9.2 Sekundární literatura

1. AHMATAŠEVIĆ, N. : Bosnian Returnees Quietly Quit Regained Homes. In: *Balkan Insight*. č. 47. 2006, <http://www.birn.eu.com>
2. AL-ALI, N., BLACK, R., KOSER, K : Refugees and transnationalism: the experience of Bosnians and Eritreans in Europe. In : *Journal of Ethnic and Migration Studies*, č. 4, Sussex 2001
3. AYAKI, I. : Politicisation of Minority Return in Bosnia and Herzegovina – The First Five Years Examined. In: *International Journal of Refugee Law*, č.1/2, Oxford, 2001

4. BALIĆ, H. : *Bosanska kataklizma. Studija slučaja Foča*. Sarajevo 2002
5. BAŠIĆ, M. : *Rat u Bosni. Medjunarodno pravni aspekti*. Beograd 1994
6. BELL-FIALKOFF, A. : *Ethnic Cleansing*. London, 1996.
7. BLACK, R. : Return and Reconstruction in Bosnia-Herzegovina: Missing Link, or Mistaken Priority? In: *SAIS Review. A journal of International Affairs*. n°2, New York 2001
8. BLACK, R. : Conceptions of "Home" and the Political Geography of Refugee Repatriation: Between Assumption and Contested Reality in Bosnia-Herzegovina, In: *Applied Geography*, č. 2. Sussex 2002
9. BLACK, R., GENT, S. : Sustainable Return in Post-conflict Contexts, *International migration*, č. 3, Oxford 2006
10. BRUNBORG, H. : *Contribution of Statistical Analysis to the Investigations of the International Criminal Tribunals*. Oslo 2000
11. BULAT, N. : Dimenzije stereotipova i predrasuda u odnosu na raseljene osobe i izbjeglice iz Bosne i Hercegovine, *Migracijske etničke teme*, č. 2., Zagreb 1995
12. BOROGOVAC, M. : *Rat u Bosni i Hercegovini. Politički aspekti*. Zadar 2000
13. BOŠNJOVIĆ, I.: Demographic Past and Future of Bosniacs, Croats and Serbs in Bosnia and Herzegovina. In: *Forum Bosnae*. n°35, Sarajevo 2006
14. BOŠNJOVIĆ, I. : *Population of Bosnia and Herzegovina in the 2nd Half of the 20th Century*. Unpublished paper, presented at the International Conference: Changes in 1990s and the Demographic Future of the Balkans, October 1999
15. BOŠNJOVIĆ, I. : *Demografski gubici*. Rukopis, Sarajevo 2005
16. BOŠNJOVIĆ, I.: *Demografska crna jama. Nova zamka industrijskog društva*. Sarajevo 1990.
17. BOŠNJOVIĆ, I.: Demografska prošlost i budućnost Bošnjaka u Bosni i Hercegovini. In: *Ljudska šprava, časopis za sve pravno-političke probleme*, broj 3-4. Sarajevo 2003
18. BOŠNJOVIĆ, I.: *Preobražaj ekonomske strukture radne snage i stanovništva Bosne i Hercegovine*. Sarajevo 1966
19. BRINGE, T. : *Being Muslim in the Bosnian way : identity and community in a central Bosnian village*. West Sussex, 1995
20. CALIC, M-J. : *Ethnic Cleansing and War Crimes, 1991 – 1995*. IHJR, Salzburg 2005
21. CATTARUZZA, A.: Sarajevo, capitale incertaine. *Balkanologie*. n° 1,2. Paris 2001
22. CIGAR, N. : *Genocid u Bosni i Hercegovini. Politika etničkog čišćenja*. Sarajevo 1998
23. COX, M. : *Strategic Approaches to International Intervention in Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo 1998
24. COX, M.: The Dayton Agreement in Bosnia and Herzegovina: A Study of Implementation Strategies, *British Yearbook of International Law* 70. 1999
25. ČEKIĆ, S. : *Agresija na republiku Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo 2004

26. ÓROVIĆ, R. : Političko-geografski aspekt etnodemografske situacije u Bosni i Hercegovini. Beograd 2000
27. ÓROVIĆ, R. : *Etnička struktura stanovništva Bosne i Hercegovine od 1879. do 2003. godine.* Beograd 2004
28. DAHLMAN, C. : La persistance du problème des déplacés et des réfugiés en ex-Yougoslavie (1991 – 2004). IN: *SANGUIN, A., L. (ed.) : L' ex – Yougoslavie dix ans après Dayton.* Paris 2005
29. DAHLMAN, C., TUATHAIL, G. : The Legacy of ethnic cleansing: The Interantional community and the return process in Post-Dayton Bosnia-Herzegovina. In: *Political Geography.* Oxford 2005
30. DAMIRON, M. : L'Impact de la frontière inter-entité de la Bosnie–Herzégovine sur les relations intercommunautaires à l'échelle locale. Quebec 2005
31. DUCASSE-ROGIER, M. : *A la recherche de la Bosnie-Herzégovine.* Paris 2003
32. DELISSE F. X. : Les réfugiés en Bosnie-Herzégovine. *Courrier des pays de l'Est*, n° 1033, Paris 2003
33. DURAKOVIĆ, N. : *Prokletstvo Muslimana.* Sarajevo 1993
34. EASTMOND, M. : Transnational Returns and Reconstruction in Post-war Bosnia and Herzegovina. In: *International Migration*, č. 3., Oxford 2006
35. ENGLBRECHT, W. : Bosnia and Herzegovina – no future without reconciliation. In: *Forced migration review*. č. 11, Oxford, 2001
36. FISHEL DE ANDRADE, J. H.; DELANEY, N. B. : Minority Return to South-Eastern Bosnia and Herzegovina: A review of the 2000 Return Season. In: *Journal of Refugees Studies*. č. 3, Oxford 2001
37. GUBERNAU, M., HUNTCHINSON, J. (eds.) : *Understanding Nationalism*, Cambridge, 2001
38. HADŽOVIĆ, S. : Sastavni dio ciljeva rata protiv BiH – genocid i etničko čišćenje. In: *Ratovi u Jugoslaviji 1991 – 1999.* Beograd 2002
39. HALLERGÅRD, C.: Bosnia and Herzegovina: problems and progress in the return process. In: *Forced migration review* 1, 1998
40. HARRELL-BOND, E., B. : The sociology of Involuntary Migration: An Introduction. In: *Current Sociology*, č. 2, Bristol, 1988
41. HARVEY, J. : Return Dynamics in Bosnia and Croatia: A Comparative Analysis. In: *International migration*, č. 3, Oxford 2006
42. HASIĆ, T. : Ethnic Conflict and the Right to Return of Limbo Diasporas: Multifaceted Reflections on the Case of BiH, *Migracijske i etničke teme*, č. 1., Zagreb 2004.
43. HLADKÝ, L. : *Bosenská otázka v 19. a 20.století.* Brno 2005
44. HLADKÝ, L.: Daytonska mirova smlouva a její uvedení do života. In: *Středoevropské politické studie*. č. 2-3, Brno 2006
45. HOLBROOK, R. : *Put u Dejton : od Sarajeva do Dejtona i posle.* Beograd 1998



46. CHAVENEAU-LE BRUN, E. : Les personnes déplacées de Sarajevo, hypothèques pour un retour. *Géographie et Cultures*, č.38, Paris 2003
47. *Karakter rata u Bosni i Hercegovini*. Zbornika radova. Sarajevo 2002
48. IVANIŠEVIĆ, M. : Zašto se prečutkuju srpske žrtve u Bosni i Hercegovini. *Republika Srpska – deset godina dejtonskog mirovnog sporazuma*. Banja Luka 2005
49. ITO, A. : Politicisation of minority return in Bosnia and Herzegovina – the first five years examined. In: *International Journal of Refugee Law*, 13, 2001
50. JAKŠIĆ, D. : *Republika srpska. Prostor, stanovništvo, resursi*. Banja Luka 1995
51. JANIĆ, M., SPASOVSKI, M. : *Demografski razvoj i populacioni potencijali planinske oblasti i oblasti nizije i pobjeda Jugoslavije*. časopis Stanovništvo, Beograd 1990
52. KALIBOVÁ, K. : *Úvod do demografije*. Univerzita Karlova v Praze, Karolinum, Praha 2002
53. KAMBEROVIĆ, H. : Osnovna obilježja razvoja društva u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1953. godine. In: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb 1998
54. KAMBEROVIĆ, H. : *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina do 1945. do 1953. godine*, Tešanj 2000
55. KARAČIĆ, J. : Ekonomski aspekti ravnopravnosti naroda. In: PETROVIĆ, M., SULJEVIĆ, K. (eds.): *Nacionalni odnosi danas*. Sarajevo 1971
56. KENNEY, G. : *The Bosnia calculation: How many have died? Not nearly as many as some would have you think*. The New York Times Magazin, 23. 4. New York, 1995
57. KENNEY, G. : *The Bosnian Calculation Revisited*. In: DYSKE 18. 12. 2005. [http://www.dyske.com/index.php?view\\_id=875](http://www.dyske.com/index.php?view_id=875)
58. KLIČIĆ, S. : Međubošnjački sukob u Cazinskoj Krajini 1992 – 1995. Human rights 2002
59. KOČOVIĆ, B. : Etnički i demografski razvoj u Jugoslaviji od 1921. do 1991. godine. Paris 1998
60. KOTZMANIS, B. : Razvitak stanovništva i demografske perspektive jugoistočne Evrope. In: Stanovništvo, č. 1-4. Beograd, 2001
61. KOVAČEVIĆ, M. : The weak Points of Statistical and Demographic Analyses in Estimations of War Victims in Bosnia and Herzegovina in the Period 1992 – 1995. In: *Stanovništvo*, č. 1-4. Beograd, 2005
62. KUKIĆ, S. : *Problemi povratka izbjeglih i raseljenih lica: Iskustvo Bosne i Hercegovine*. Mostar 2000
63. KUKIĆ, S. : *Položaj građanina i naroda u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo 1998
64. KUKIĆ, S. : *Demografske promjene i položaj manjina u Bosni i Hercegovini*. Maribor 2001
65. LIPPMAN, P. : Stabilization of Coexistence: Improving Governemnt and Facilitating Return in Bosnia. In: DIMITRIJEVIĆ, N., KOVÁCS, P. (eds.) : *Managing Hatred and Distrust: The prognosis for Post-Conflict Settlement in Multiethnic Communities in the Former Yugoslavia*. Budapest 2004
66. LUKIĆ, V. : *Izbegličke migracije iz Bosne i Hercegovine u Beogradu*. Beograd 2005

67. LUKIĆ, V., NIKOTOVIĆ, V. : Refugees from Bosnia and Herzegovina in Serbia: A Study of Refugee Selectivity. *International Migration*. Vol. 42. Oxford 2004
68. MARIJANAC, Z. : *Razvitak stanovništva Bosne i Hercegovine 1850 – 1991. godine*. Banja Luka 2000
69. MARIJANAC, Z. : *Stanovništvo Republike Srpske*. Banja Luka 1999
70. MARINKOVIĆ, D. : *Demografski problemi procesa izbjeglištva u Republici Srpskoj*. Banja Luka 2005
71. MARKOVIĆ, A. : Utjecaj ratnog egzodusa iz BiH na promjene u ukupnom broju stanovništvu Hrvatske 1991-1997. godine. In: Sb. *II. Hrvatski geografski kongres*. Zagreb 2000
72. MARKOVIĆ, A. : Hrvati u Bosni i Hercegovini. In: Sb. *I. Hrvatski geografski kongres*. Zagreb 1996
73. MARKOVIĆ, A. : *Neka obeležja bosansko-hercegovačke međurepubličke migracije*. Beograd 1990
74. MARKOVIĆ, A. : *Migracijska strana demografskog razvitka Bosne i Hercegovine*. In: *Pregled – časopis za društvena pitanja*. č. 11-12, Sarajevo 1985
75. MATKOVIĆ, G. : *Srpsko stanovništvo v SFR Jugoslaviji*. In: *Stanovništvo*. Institut društvenih nauka. Centar za demografska istraživanja. 1995
76. MEŽNARIĆ, S. : Migracijske aktualnosti : stanje, problemi, perspektive, paradigmi istraživanja. In: *Migracijske i etničke teme*, č. 4. Zagreb, 2003
77. PAŠALIĆ-KREŠO, A. : Education in Bosnia and Herzegovina: Minority Inclusion and Majority Rules. The system of education in BiH as a paradigm of political violence on education. In: *Current Issues in Comparative Education*, č. 1. Columbia 1999
78. PEJANOVIĆ, M., ZLOKAPA, Z., ZOLIĆ, H., ARNAUTOVIĆ, S. : *Opštine u Bosni i Hercegovini. Demografske, socijalne, ekonomske i političke činjenice*. Sarajevo 2006
79. PELIKÁN, J. : *Národnostní otázka ve Svazové republice Jugoslávii*, Praha 1997
80. PETRANOVIĆ, B., ZEČEVIĆ, M. : *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*. Beograd 1987
81. PHUONG, C. : 'Freely to Return': Reversing Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina. In: *Journal of Refugee studies*. Vol. 13, n° 2, Oxford, 2000
82. POBRIĆ, A. : Osnovne značajke i posljedice migracijskih kretanja u Bosni i Hercegovini, *Migracijske i etničke teme*, č. 4., Zagreb 2002.
83. POPOVIĆ, S. : *Demografske perspektive RS – gradovi puni, sela prazna*. Banjaluka, 12. maj 1999. (AIM), on-line: <http://www.aimpress.org/dyn/pubs/archive/data/199905/90512-004-pubs-sar.htm>
84. POPRŽANOVIĆ, Z. : Totalocid rata. In: *Karakter rata u Bosni i Hercegovini*. Zbornika radova. Sarajevo 2002
85. PRAŠO, M. (ed.) : *Problemi povratka izbjeglih i raseljenih lica: Iskustvo Bosne i Hercegovine*. Mostar 2000

86. PRAŠO, M. : *Demographic consequence of the 1992–95 War*. In: <http://www.barnsdle.demon.co.uk/bosnia/dem.html>, původně vydáno in : Most, č. 93, Mostar 1996
87. PURIVATRA, A. : *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*. Sarajevo 1972
88. RAMET, P. S. : *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962 – 1991*. Bloomington and Indianapolis 1992
89. RICHMOND, H., A. : *Sociological Theories of International Migration: The Case of Refugees*. In : *Current Sociology*, č. 2. Bristol 1988
90. ROBIN-HUNTER, L. : *Présent et avenir de la Bosnie-Herzégovine : La préservation souhaitable d'un état multinational ou le choix réaliste de la partition d'un pays?* IN: SANGUIN, A., L. (ed.) : *L' ex – Yugoslavie dix ans après Dayton*. Paris 2005
91. ROGAN, J. : *Facilitating Local Multiethnic Governance in Postwar Bosnia and Herzegovina*. In: DIMITRIJEVIĆ, N. (ed.) : *Managing Multiethnic Local Communities in the Countries of the Former Yugoslavia*. Budapest 2000
92. ROSIÈRE, S. : *Communauté internationale face au nettoyage ethnique : Dayton dans une perspective historique*. IN: SANGUIN, A., L. (ed.) : *L' ex – Yugoslavie dix ans après Dayton*. Paris 2005
93. ROUX, M. : *A propos de la 'purification ethnique' en Bosnie-Herzégovine*. In : *Hérodote*, č. 67, Paris, 1992
94. SANGUIN, A., L. (ed.) : *L' ex – Yugoslavie dix ans après Dayton*. Paris 2005
95. SANGUIN, A-L. : *La Bosnie, état tricéphale des Balkans : Les processus d'une partition ethno politique*, In: *Géographie et Cultures*, č. 38, Paris 2001
96. SIMIĆ, D. : *Koliko Bosna ima stanovnika? Jedina zemlja bez popisa stanovništva*. AIM, Sarajevo, 28. 04. 2001
97. SPASOVSKI, M., ŽIVKOVIĆ, D., STEPIĆ, M. : *Etnički sastav stanovništva Bosne i Hercegovine*. Beograd 1992
98. STEFANSSON, A. H. : *Homes in the Making: Property Restitution, Refugee Return, and Senses of Belonging in a Post-war Bosnian Town*, *International migration*, č. 3, Oxford 2006
99. STEPIĆ, M. : *Srpsko pitanje – geopolitičko pitanje*. Beograd 2004
100. STEPIĆ, M. : *U vrtlogu balkanizacije, političko-geografski položaj o fragmentiranost srpskih zemalja*. Beograd 2001
101. SUDETIČ, C. : *Breaking Cease-Fire Serbs Launch Attacks into Bosnia*. In: *New York Times*, 15. April, New York 1992
102. ŠEHIĆ, N. (ed.) : *Migracije i Bosna i Hercegovina*. Sarejevo 1990
103. ŠESTÁK, M. a kol. : *Dějiny jihoslovanských zemí*. Praha 1998
104. ŠRUBAŘ, M. : *Vliv historických, politických a sociálně ekonomických faktorů na demografické proměny Bosny a Hercegoviny (1945-1992)*. Bakalářská práce. Brno 2000

105. TABEAU, E., HETLAND, A., BIJAK, J., ŻÓŁTKOWSKI, M. : *Etnički sastav i interno raseljena lica i izbjeglice iz 47 opština u Bosni i Hercegovini, od 1991. do 1997-98*. Haag 2003
106. TABEAU, E., BIJAK, J. : War – related Deaths in the 1992–1995 Armed Conflicts in Bosnia and Herzegovina: A Critique of Previous Estimates and Recent Results, *European Journal of Population*. č. 21. 2005
107. TANKOVIĆ, Š, VOJNOVIĆ, S. : Bošnjaci i popis stanovništva u Republici Hrvatskoj 2001 In: *Ljudska prava*, č. 3-4. Sarajevo 2003
108. TESAŘ, F. : *Etnogeneze a etnicita národů Bosny a Hercegoviny*. Diplomová práce, Praha 1996.
109. TESAŘ, F. : Ozbrojený konflikt na území Bosny a Hercegoviny po rozpadu SFRJ. In: GABAL, I. (ed.) : *Etnické menšiny ve střední Evropě*. Praha 1999
110. TOMIĆ, M.I. : Skica za jedan socio-demografski, socio-geografski i socio-politički portret postdejtonske Bosne i Hercegovine. In: *Ljudska prava*, č. 3-4. Sarajevo 2000
111. TUATHAIL, G., DAHLMAN, C. : Has Ethnic Cleansing succeeded? Geographies of Minority Return and its Meaning in Bosnia-Herzegovina. In: *Dayton – Ten Years After : Conflict Resolution, Co-operation Perspectives*. Sarajevo 2005
112. TUATHAIL, G., DAHLMAN, C. : Post-Domicide Bosnia and Herzegovina: Homes, Homelands and One Million Returns. In: *International Peacekeeping*. č. 2, London 2006
113. TUATHAIL, G., DAHLMAN, C. : The Clash of Governmentalities : Displacement and Return in Bosnia and Herzegovina. In : LARNER, W., WALTERS, W. (eds.) : *Global Governmentality: Governing international spaces*. London 2004
114. TUATHAIL, G., DAHLMAN, C. : The Effort to Reverse Ethnic Cleansing in Bosnia – Herzegovina : The Limits of Returns. In: *Eurasian Geography and Economics*, č. 6., Columbia 2004
115. VENANCIO, M. a kol. : From emergency to development: assessing UNDP's role in Bosnia and Herzegovina. In: *Forced Migration Review*, č. 21, 2004
116. ZARKOVIC, M. : *The Demographic Struggle for Power*. London 1997
117. ŽERJAVIĆ, V. : *Gubitci stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. Zagreb 1989
118. ŽERJAVIĆ, V. : *Opsesije i megalomanije oko Jasenovaca i Bleiburga*. Zagreb 1992